

BERNARD STULLI:

KROZ HISTORIJU SINJSKE KRAJINE

UVOD

Sinjska krajina sačinjavala je u srednjem vijeku jedan od središnjih dijelova hrvatske županije Cetine. Obuhvativši područja oko gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine, ova je županija sa sjeverne strane bila omeđena velikim prirodnim bedemom planinskog lanca Dinare, a sa zapada isto takvim Svilajskim lancem. Na sjeveru se ova dva lanca vežu Polačkom visoravni, a na jugu, nešto ispod mjesta — tvrđave Čačvine, nije bilo prirodne granice prema Imotskoj županiji.¹ Pošto se negdje u XI—XII st. odvojilo vrličko područje u posebnu Vrličku županiju,² Sinjska je krajina ostala zaista glavna jezgra i središte Cetinske županije.

Može se reći da su dva bitna faktora naročito utjecala na historiju Sinjske krajine.

Prvi od njih proizlazi iz geografskog položaja, kvalitete tla i glavne proizvodne grane tzv. »kompozitne doline« Cetine, kao jednog od ekonomski najvrednijih dijelova Dalmatinske zagore.

Drugi je faktor u prometnim arterijama što su presijecale dolinu Cetine. Jedna longitudinalno duž toka rijeke Cetine, a druga poprečno, probijajući se iz doline Cetine u Bosnu preko Prologa, time što su se te dvije arterije križale baš na području Sinjske krajine.

Kod prvog faktora treba istaknuti ekonomsku vrijednost i važnost kompozitne doline Cetine,³ u okvirima cjelokupne Dalmatinske zagore, a unutar spomenute doline posebno baš vrijednost Sinjskog polja.⁴ Razmjerno su tu bili prilično dobri uvjeti za poljoprivredu, a prije svega za stočarstvo. Pogotovo ako se kao ispasišta ne uzmu u obzir samo doline i obronci okolnih planina, nego i prostrani i bogati planinski pašnjaci Dinare.⁵ Stočarstvo je dominiralo kao najvažnija proizvodnja ovoga kraja od najstarijih do najnovijih vremena.

¹ Stj. Gunjača, Topografska pitanja na teritoriju stare Cetinske županije (Split 1937), str. 9—11. Split), str. 20 i dalje.

² Isto, str. 13—15, i karta uz str. 28.

³ Potanje vidi: Regionalni prostorni plan kotara Split, knj. I (Split 1961. Izd. Urb. zavod kot. Split) str. 20 i dalje.

⁴ Ono je i najveće polje u Cetini. Zaprema 63,75 km². Po veličini slijede: Hrvatačko 23,65, Vrličko 17,45, Koljansko 9,85 km² itd.

⁵ Masiv Dinare proteže se u duljini od oko 100 km, širine oko 12 km, i s površinom od oko 1.200 km². Površine pašnjaka zapremaju oko 440 km². Sigurno je da su i u srednjem vijeku bile vrlo velike ove pašnjačke površine.

Za razvoj stočarstva u cijeloj Cetini, pa i u Sinjskoj krajini, životno su bili važni: s jedne strane spomenuti pašnjački predjeli Dinare, pa i oni preko granica Cetinske županije, do dijelova susjedne Livanjske županije; s druge strane, na jugu, radi zimske ispaše, i dijelovi susjedne Kliške županije, te vanjska područja srednjodalmatinskih gradova Splita, Trogira i Šibenika. Ova posljednja i zbog nabavke soli, koja je uz ispašu i vodu bila glavni preduvjet razvoja stočarstva. Kako se pak sol mogla dobiti samo u tim gradovima, to je stvaralo trajnu i neraskidivu zavisnost stočarskog zaleđa o primorskim gradovima.

Stočarstvo kao glavna i osnovna proizvodnja, po svojoj prirodi, posvuda je stvaralo, pa tako i u Sinjskoj krajini, stalnu mobilnost stanovništva ne samo u užim granicama nego i na području šire stočarske regije. Ta mobilnost nužno je proizlazila iz karaktera stočarske proizvodnje, kao prirodna ekonomska zakonitost, bez obzira na županijske, gradske pa i državne granice. Ona je morala trajno postojati: u potrazi za što boljom ispašom; u brizi za održanjem stočnog fonda i njegovim mogućim povećanjem; u borbi za plasiranjem stoke i stočarskih proizvoda na tržištu; u borbi da se na tom tržištu dođe do dragocjene soli, bez koje nema ni prehrane stoke ni izrade stočarskih proizvoda (soljenje kože, mesa i sira). Mobilnost stanovništva povećivala se i s njegovom ekspanzijom. Granice su, naime nicala: uže posjedovne, općinske, županijske, gradske i dr., a stvarale su se, postepeno sve češće, ne poštivajući organsku cjelinu šire stočarske regije i njene povezanosti s primorskim gradovima. Ekonomske su pak nužnosti zasijecale preko tih za stočare — umjetnih granica. Odatle je bilo neizbježno da ekspanzija i sukobi sa susjedima ispune duga stoljeća historije ovih krajeva, te da bivaju to intenzivniji, što su se spomenute granice više cjejkale i množile. Mobilnost je, dakle, dovela do živih svakodnevnih veza i povezanosti stanovništva šire regije oko Sinjske krajine, ali i do stalnih sporova i sukoba.

Svi navedeni momenti utjecali su nadalje bitno i na sastav stanovništva Sinjske krajine. Uz Hrvate koji su za seobe naroda naselili i zaposjeli ovaj kraj, te na području Cetine formirali postepeno Cetinsku županiju, kao jednu od upravno-sudskih jedinica svoje srednjovjekovne hrvatske države, ubrzo je baš stočarska proizvodnja utjecala da su ovdje mogli naći svoje mjesto i ulogu i preživjeli ostaci staroga stočarskog stanovništva. I ne samo oni nego su i kasnije pridolazili balkanski Vlasi — stočari, kojih je prisutnost i u Sinjskoj krajini zabilježena u sačuvanim historijskim izvorima iz početka XIV st.⁶ Kada su bili pozivani, bili su, čini se i rado primani kao vješti i izdržljivi stočari za stočarenje na dinarskim i sličnim predjelima, a jednako i kao dobri vojnici u svim onim sukobima što su ih donosili kako sama stočarska proizvodnja, tako i ostali ekonomski i politički faktori u historijskom razvoju cetinskih krajeva. Ni broj ni uloga ovih pri-

⁶ Stj. Gunjača, *Tiniensia archaeologica — historica — topographica II* («Starohrv. prosvjeta», III ser. sv. 7, Zagreb 1960), str. 52; J. Soldo, *Cetina — srednjovjekovna županija i knežvo Nelipića* («Sinjska spomenica 1715—1965», Sinj 1965), str. 76, gdje se kaže da su u bici kod Bliske god. 1322 »mnogobrojni Vlasi« učestvovali na strani Mladena Šubića.

došlica nisu s vremenom bili maleni, pa je to logično imalo znatna utjecaja i na tekući narodni život i običaje sveukupnog stanovništva Cetinske i Sinjske krajine.

Kao drugi bitan faktor naveli smo one dvije prometne arterije što su se križale u Sinjskoj krajini.

Prva je tekla linijom Knin — Sinj — Trilj — Imotski. Druga se protezala osnovnom linijom: Split — Klis — Sinj — Livno. U svojoj osnovi tekle su pravcima rimskih puteva i cesta, a Sinjska je krajina bila oduvijek njihovo važno raskršće. Njima su uglavnom kretali i promet robe, i promet i kontakti stanovništva, a dakako i odredi i vojske osvajača. Povezujući najkraćim mogućim putem srednjedal-

Pogled na Sinj

Foto: M. Bošković-Stulli, 1965.

(Institut za narodnu umjetnost)

matinsko primorsko i zagorsko područje s jugozapadnom i ostalom Bosnom, ona druga trasa, za Livno, imala je posebno značenje. Probijajući se kroz 100 km dug veliki prirodni bedem Dinare, na jedino mogućem mjestu kod Prologa (1203 m), omogućivala je razmjerno brzu vezu s dubokim sjeveroistočnim zaleđem, a koristeći se osnovnom linijom stare rimske trase: Salona — Sirmium.⁷ Bez ovoga puta trebalo bi u širokim lukovima zaobilaziti planinski masiv Dinare

⁷ »Eullettino di arch. e storia dalmata«. a. IV, Spalato 1881, str. 22, 53. Na Sinjskom polju, kod Čitlička kraj Sinja, okretala je prema Elijbrigu i Prologu na Dinari.

s južne ili sa sjeverne strane. To je glavna prometna arterija kojom su se stoka i stočarski proizvodi te ostali proizvodi Dalmatinske zagore i bosanskog zaleđa upućivali prema srednjodalmatinskim trgovačkim gradovima - lukama, iz kojih se opet u suprotnom pravcu »gonila« karavanama prvenstveno nasušna sol, a i druga roba za široku regiju stočarskog zaleđa. Oko mogućnosti i uvjeta trgovačkog poslovanja na tom se putu isprepleće suština mnogih i vjekovnih historijskih zbivanja te šire regije, pa i Sinjske krajine, kroz koju prolazi taj put svojim važnim dijelom.

Sve do XIII st. vrlo su oskudne vijesti o Sinjskoj krajini. Osim spomena cetinskih župana,⁸ zanimljivi su podaci o nastojanjima splitskog nadbiskupa, a to bar posredno znači i splitske općine, da se domogne posjeda u Cetini, pa i cijele ove Županije.⁹ Uz sinjsku tvrđavu niče i veći broj drugih, manjih i većih tvrđava na području Cetine,¹⁰ kojih izgradnja svjedoči o ne baš mirnu životu onoga kraja.

U FEUDALNOJ DOMENI HRVATSKIH VELIKAŠA

S podjelom feuda sa strane Arpadovića i rastom moćnih velikaških obitelji u Hrvatskoj, nailazimo god. 1210. Domalda od plemena Snačića, tada i splitskoga kneza, kao posjednika velike domene koja je obuhvaćala i Cetinsku županiju.¹¹ God. 1244. kraljevskom darovnicom pripala je ta županija splitskoj nadbiskupiji. Nakon 28 godina opet pripada članovima Domaldova roda, od kojih je, negdje potkraj XIII st. preotimlju moćni bibrirski knezovi,¹² a od njih će Cetinu oružjem preoteti isto tako moćni velikaš Nelipić, negdje između 1322 - 1324.¹³

Iz navedenih se podataka prije svega vidi da je Sinjska krajina, kao i cijela Cetinska županija, došla pod režim feudalnog dobra, sa svim društvenim, ekonomskim i političkim posljedicama takva statusa. Nadalje, uz feudalne terete koji moraju neizbježno rasti uporedo kako rastu ambicije i sukobi feudalaca, i troškovi tih ambicija i sukoba, narod sve više tište i sva ona stradanja i žrtve koje donosi stalna međusobna borba velikaša. No, uz to, podaci iz XIII st. pokazuju još dva važna momenta koji za duga stoljeća traju kao konstante u historiji Sinjske krajine.

S jedne strane to je težnja i feudalaca u zaleđu i primorskih gradova da pokušaju, svaki pod svojom vlašću, da ostvare jedinstvenost ove šire proizvodne regije, koje su dijelovi ekonomski tijesno vezani i zavisni. To se dijelom i ostvaruje povremeno, kada knezovi, kao npr. Domald ili bibrirski knezovi, kao feudalni gospodari često vrlo prostranog zaleđa, postaju ujedno i gradski knezovi u Šibeniku,

⁸ Stj. Gunjača, Cetinski knez Ivan I. Nelipić (Sarajevo 1937), str. 3.

⁹ J. Soldo, Cetina — srednjovjekovna županija i kneštvo Nelipića (»Sinjska spomenica 1715—1965«, Sinj 1965), str. 70—71.

¹⁰ Isto, str. 68 i slijed.

¹¹ Stj. Gunjača, Cetinski knez ... str. 3—4.

¹² Isto, str. 4—5.

¹³ Isto, str. 5.

Splitu i Trogiru. Gradovima pak u ovo vrijeme rjeđe uspijeva da svoju upravnu vlast prošire na veći kompleks zemalja u zaleđu te da u tom pravcu prošire svoje i inače nestalne granice. No, ako to i ne postižu u većem opsegu, obilato se služe svojim ekonomskim prednostima pa iznuđuju od feudalnih gospodara u zaleđu značajne privilegije, posebno za svoju trgovinu. Nadovezujući na ranije privilegije, dobivane od Arpadovića, klasičan je primjer takva privilegija što ga je 1302. podijelio Splitu Mladen Šubić. Po njemu: »... svi splitski trgovci mogu slobodno kupovati, prodavati, donositi trgovačku robu i odnositi je po cijelom našem dominiumu Hrvatske i Bosne« ... »Isto tako svi ovi i drugi trgovci koji hoće i žele da donesu svoju robu u grad Split, uživaju istu našu spomenutu milost« ... Uz to ban Mladen naređuje svima svojim organima i službenicima, »i čuvarima puteva« u Hrvatskoj i Bosni da splitske i ostale trgovce štite i da im ne prave nikakve teškoće.¹⁴ Privilegij je počivao na reciprocitetu između splitskih trgovaca i onih u zaleđu. No bio je to samo formalni reciprocitet. Gradovi su, naime kao razvijeniji ekonomski — trgovački organizmi, a posebno putem monopola prodaje soli i slične robe koju je zaleđe moralo kupovati i moglo naći samo u gradovima, prisiljavali zaleđe na izvanredno neekvivalentnu razmjenu, te vršili tešku eksploataciju zemalja u zaleđu. Ovaj sistem »pljačkaške privrede« stalno je trajao i morao je izazivati isto tako trajne sukobe.

Ti sukobi su onaj drugi važan momenat. Bilježe ih i sačuvani izvori iz XIII st., a kasnije izvori sve više i češće. Toma arhidakon splitski opisao je jedan takav oružani sukob iz god. 1222. ne štedeći grdnjama Cetinjane koji su upali na teritorij splitske općine, i ne krijući zadovoljstva što su Cetinjani poraženi, a glava njihova vođe na koplju donesena do Solina.¹⁵ Malo su tu pomagale i naredbe vlasti, privremena zatišja i sporazumi, pa ni kasniji šubićevi »čuvari putova«. Opisanim uzrocima pridružila se i borba oko ispasišta za stoku koja se često povezivala i isprepletala s njima. Historijski izvori, ukoliko su sačuvani, a po njima i literatura, govore samo o »upadima« cetinskih stočara na području općine Splita, Trogira i Šibenika,¹⁶ no manje govore o tome kako su ti gradovi širili svoja područja na štetu zaleđa¹⁷ prikraćujući mu tako prijeko potrebna zimska ispasišta, udaljujući zaleđe od obale na kojoj su ti gradovi monopolizirali trgovinu soli i s koje su diktirali uvjete trgovačke razmjene.

Teškoće životnih prilika u ovim krajevima pojačavali su k tome i česti međusobni sporovi i sukobi srednjodalmatinskih gradova, naročito sukobi Splita i Trogira, a posebno u situacijama kada su protivničke stranke privlačile u svoj tabor i pojedine skupine stanov-

¹⁴ Codex diplomaticus, sv. VIII (Zagreb 1910. Izd. JAZU), str. 27; G. Novak, Povijest Splita, knj. I (Split 1957), str. 142.

¹⁵ Stj. Gunjača, Cetinski knez . . . , str. 4; G. Novak, n. d. str. 103; J. Soldo, n. r. str. 72.

¹⁶ G. Novak, n. d. str. 103; J. Soldo, n. r. str. 73—74.

¹⁷ Klasičan primjer pruža sudbina Ostroga u Kliškoj županiji, te način kakvim su nasiljem Splićani progonili »dedići« Ostrožane, v. M. Barada, Hrvatski vlasteoski feudalizam (Zagreb 1952, Izd. JAZU), str. 28—29.

nika zaleđa, iskorišćujući njihovu zavisnost o gradovima, ili potičući kod njih želje za pljačkom, nerijetke kod stočara. Tako su, npr., u splitsko-trogirskom sukobu god. 1276. na splitskoj strani sudjelovali: cetinski knez Stjepko i Volcesta pok. Vučinje, a na trogirskoj: župani Sleok i Stered.¹⁸

Za historiju Sinjske krajine u XIV i XV st. sačuvani su obilniji podaci, tako da se i o njenim internim prilikama može nešto više reći. Opća je karakteristika toga razdoblja u tome što se i ova Krajina, kao i široki kompleks hrvatskih zemalja u zaleđu i na primorju nalaze u vrtlogu i na razbojištu oštrem borbe brojnih sila: hrvatskih velikaša, primorskih gradova, hrvatsko-ugarskih kraljeva i banova, Venecije, bosanskih banova i kraljeva, pa jednom zgodom čak i odreda srpskog cara Dušana, dok su u XV st. izloženi i povremenim upadima Turaka.

Pored toga za to je razdoblje historije Sinjske krajine važno što ona ne čini neko posebno i samostalno feudalno dobro, nego je, po pravilu, sa cijelom Cetinom uklopljena u sklopove velikih feudalnih domena moćnih hrvatskih velikaša, često i samostalnih dinasta. Tako je bilo već za poznatih i svemoćnih bribirskih knezova, na prijelazu iz XIII u XIV st. i na početku tog 14. st., a tako se i nastavlja dalje, nakon što su je negdje između 1322 i 1324. stekli moćni Nelipići. Za ove posljednje treba istaći da, koliko god se opseg njihove šire feudalne domene mijenjao, Sinjska krajina i veći dio Cetine ostali su neprekidno preko 110 godina (1324—1435) stalan i osnovni posjed Nelipića.

Prvi moćniji Nelipić je onaj »vojvoda« što se spominje u dokumentu iz god. 1317.¹⁹ a koji uz ostale feudalne posjede u Kninskoj županiji uskoro prisvaja i sam grad-tvrđavu Knin. U zajednici s vojvodom Jurjem Mihovilićem iz Livna on 1324. pobjeđuje koaliciju (u kojoj su i Bosanci) na čelu s Jurjem bribirskim, stječe i cijelu Cetinsku županiju, a kneza Jurja drži oko dvije godine zatvorena u kninskoj tvrđavi. Otada Nelipić iz Knina prkosi i hrvatsko-ugarskim kraljevima i banovima. Tuče i bansku vojsku i primorava je na uzmak iz južne Hrvatske u kojoj on iz Knina vodi glavnu riječ.²⁰ Sve više širi svoje posjede, povezuje se rodbinskim vezama sa susjedima, sklapa i razvrgava saveze kako mu i kada zatreba, bez mnogo obzira i skrupula. Iskorišćuje suprotnosti među uparnicima, pa i one između hrvatsko-ugarskih kraljeva i Venecije.

God. 1324. Nelipić postaje i knez Splita,²¹ s kojim je u nešto boljim odnosima nego s Trogirom i Šibenikom, iako povremeno sklapa neke saveze — primirja, još češće je s njima u sukobu.²² Dobre su mu veze

¹⁸ G. Novak, n. d. str. 137.

¹⁹ Stj. Gunjača, *Tiniensia* . . . II, str. 39.

²⁰ Isto, str. 39—41; L. Katić, *Granice Klisa i Splita kroz vjekove* («Starohrv. prosvjeta», III ser. sv. 6, Zagreb 1958), str. 191.

²¹ Stj. Gunjača, *Tiniensia* . . . II, str. 41; G. Novak, n. d. str. 146 kaže da je to bilo 1323. dok na str. 307 kaže ovako: »1323. god. nije više knez Juraj splitski komes, a komuni je na čelu samo potestat Katarin Dalmarje iz Venecije (1323). 1324. god. upravljaju Splitom »konsuli, rektori i suci«, a 1325. god. potestat i kapetan, i to Ivan Jurjev iz Venecije!??

²² G. Novak, n. d. str. 52; S. Ljubić, *Listine o odnosajih između južnoga Slavenstva i mlitačke republike*, knj. I (Zagreb 1868, Izd. JAZU), str. 168, 173; knj. II (Zagreb 1870), str. 124—195.

s gospodarima Livna, dok bosanski ban ne otme Hrvatskoj tu županiju.²³

Nelipić je imao daljnje sukobe i s bibrirskim knezovima koji još drže Omiš, Klis i Skradin. Iza obalnog pojasa pod vlašću srednjedalmatinskih gradova, ti su bibrirski posjedi sačinjavali drugi pojas koji je dijelio i razdvajao Nelipićeve posjede, pa i Cetinsku i Sinjsku krajinu, od mora i od slobodnijeg režima trgovine. U obrani Nelipić je zatvarao trgovačke putove suparničkim trgovcima i tražio nove daće od trgovine u svojoj zemlji i od tranzitne trgovine kroza nju u pravcu Bosne, a u skladu s novim uvjetima i novom robom koja se javlja u toj trgovini.²⁴ Udružili su se, međutim, mnogobrojni saveznici (susjedni velikaši i dalmatinski gradovi) iza kojih su stajali Venecija i bosanski ban, te su nakon dugotrajnih manevara i pretnji²⁵ prisilili Nelipića 1343. na mir. Venecija ga je diktirala i sklapala, nametnuvši Nelipiću, uz ostalo, i ove obaveze: da svi građani i trgovci Šibenika i ostalih mletačkih posjeda u Hrvatskoj mogu sa svojom robom i dobrima slobodno, mirno i bez zastoja prolaziti i boraviti i u Kninu i u drugim mjestima i teritorijama pod vlašću kneza Nelipića, njegova nećaka Konstantina i njihovih podanika i pristaša, a bez plaćanja ikakvih novih daća i nameta, osim onih »koje su ranije plaćali prije ovoga rata«; ako bi se tim trgovcima nanijele neke štete, presudom utvrđene, Nelipić ih mora naknaditi; ranije počinjena šteta procjenjuje se na 15.000 libara, a Nelipić će isplatiti 13.000; može to isplatiti i u stoci, dajući toliko »krupne i sitne« stoke, koliko odgovara iznosu od 13.000 libara, prema odluci procjenitelja imenovanih od mletačkih providura; tvrđavu knez Konstantin mora porušiti u roku od 6 mjeseci da se ne bi iz nje nanosile štete Šibenčanima; kao garanciju da će izvršiti obaveze, mora položiti u depozit iznos od 20.000 libara ... itd.²⁶

Mnogostruka je vrijednost i dragocjenost ovih historijskih podataka. S jedne strane ne može biti bolje i reljefnije ilustracije onih ekonomskih i političkih lanaca i kliješta kojima Venecija steže naše krajeve, uz pomoć saveznika s domaćeg tla, na čelu s bosanskim banom. Isto tako, ništa drugo ne bi bolje ilustriralo karakter i intenzitet »pljačkaške privrede« trgovačkoga kapitala iz razvijenih gradova i zemalja koji u ime »starih običaja« a protiv »novotarija« teži maksimalnoj

²³ S. Čirković, Istorija srednjovjekovne bosanske države (Bograd 1964), str. 88.

²⁴ Isto, str. 96—97, gdje je riječ o novoj robi, tj. o proizvodima bosanskog rudarstva. Srebro, zlato i bakar uz staru robu: vosak, kožu, krzno itd., spominje se i u povelji bosanskog bana izdanoj Trogiranima god. 1339.

²⁵ S. Ljubić, Listine ... II, str. 124 i sljedeće.

Nelipićevi protivnici podnosili su beskrajne tužbe kako su im počinjene ... »plures et diversae robariae, furta, homicidia et aliae variae et diversae offensae« ... »per plures et varios robatores de bestiis et aliis rebus« ... odnosno: ... »super certis iniuriis, rauberiis et dampnis«. Tužili su se i na njega i njegova nećaka Konstantina, tražeći, uz ostalo: ... quod comes Nelipcius promiserat solvere ad plenum omnia dampna et spolia et quod tergovina integraliter dimitteretur, tam pro parte ipsius comitis Nelipicii quam pro parte Constantini prefecti« ... Angažirani su okolni velikaši i gradovi da vrše pritisak na Nelipića da »sve plati«, a posebno da »otvori puteve«, da »svic mogu prolaziti i trgovati po njegovim zemljama, bez plaćanja trg. daća (»tergovina«). Prijete mu blokadom i sekvestrom imovine, njegove i »njegovih ljudi«, te naviještanjem rata itd.

Nelipić pak taktizira i odugovlači, uočavajući brojnost i snagu protivničke koalicije. »Tergovinam« ne smatra »novotarijom«, niti pitanjem ograničenja slobode, nego dužnošću naknade od povećane dobiti, bez čega se njegova sloboda ograničava. I on vrši pritisak na protivničku stranu »zatvarajući« trg. putove, te puštajući, a naročito i potičući nećaka Konstantina da nanosi štete protivnicima.

²⁶ Isto, str. 196—200.

eksploataciji stočarskih regija zaleđa. S druge strane i ovaj nam dokument posvjedočuje stočarstvo kao glavnu proizvodnju Nelipićevih posjeda, dakle i Sinjske krajine, kao osnovu na kojoj narod ovih krajeva živi, kao blago kojim taj narod plaća i svoje glavnije terete, pa i ratne štete svoga feudalnoga gospodara Nelipića. No, uz cijenu koju će odrediti — mletački procjenitelji!

Kakva se ekonomska-politička bitka vodila na ovim putevima lokalne, regionalne i tranzitne trgovine i oko tih puteva, s važnim posljedicama po život naroda, pokazuje nam i nešto raniji primjer »sporazuma« od 1. XII 1328. između Splita i Klisa. Arbitri su bili knezovi Trogira i Šibenika, a rješenje je bitno zasijecalo u opći režim i na veoma važnom trgovačkom putu Split—Klis—Sinj—Livno. Klišani su ovim utanačenjem obavezni: da splitskim trgovcima, kao i onima koji dolaze preko splitskog područja, »dolazili oni ma od kuda« na kliški teritorij, omoguću slobodan i nesmetan prolaz, a da ne moraju plaćati »nikakve carine ni podavanja«. Recipročno je isti režim obećan i Klišanima na splitskom području.²⁷ U osnovi je to ponavljanje režima iz Šubićeva privilegija od god. 1302. s istom klauzulom formalnog reciprociteta koja je ekonomski teško pogadala stanovnike zaleđa.

Kako smo vidjeli, Nelipić nije uspio da savlada pritisak svojih okolnih protivnika. Gubitke iz sporova s njima nadoknađivao je pojačanom eksploatacijom svojih podložnika i nastojanjem oko proširenja svoga posjeda u zaleđu. U času smrti, godine 1344. vladao je na prostoranom području od Pounja na sjeveru do trogirskih međa na jugu.²⁸ Iduće je godine njegova udova »vratila« hrvatsko-ugarskom kralju Ljudevitu: Knin, Počitelj, Srb, Ostrog i Unac. Kralj je pak ostavio njoj i njezinu sinu: Sinj s komitatom Cetinom, Brečevo s Poljem i djedovinu Kamičac na Krki.²⁹ Odsad i sjedište Nelipića prelazi u Cetinsku krajinu, i baš u Sinj.

Malo se što promijenilo u pogledu bitnih elemenata i okolnosti koje su utjecale daljnjih stotinjak godina na historiju Sinjske krajine. Pogotovo za gospodstva Ivana Nelipića ml. (umro između 1377. i 1379) i njegova sina Ivaniša (umro 1434). Stare suprotnosti traju — stare se bore obnavljaju i ne prestaju, a s time stalno rastu životne teškoće naroda. Sve je, naime, te sukobe i ratove trebalo plaćati.

Hrvatsko-ugarski kralj Ljudevit I suzbio je u stanovitoj mjeri oligarhiju i svemoć hrvatskih velikaša, suzbio nasrtanje okolnih susjeda, te otjerao mletačku Sinjoriju s dalmatinskih obala, ali je za svoje uspjehe opteretio zemlju teškim podavanjem u prilog svoje kraljevske kase. Za njegove vladavine Ivan Nelipić ml. iz Sinja zadržao je svoju domenu³⁰ iz god. 1345. a čini se da ju je nešto i proširio. No, njegov

²⁷ G. Novak, n. d. str. 147—149; L. Katić, n. r. str. 192—193. G. Novak, (str. 148) kaže da je spor riješen »na opće zadovoljstvo«! Tako bi vjerojatno napisao i Toma arhidakon splitski da je živio u XIV st. i da je opisao ove događaje, no on bi takav opis pravilno nazvao »splitskom« historijom. Klišani su, naime, tražili, odnosno pristajali da bude slobodan prolaz trgovine kod Klisa, ali da se carina mora plaćati. Uz to su se protivili da se teritorij splitske općine širi na njihovu štetu. Ni u jednom od tih zahtjeva nisu uspjeli zbog pritiska Splita i — Venecije.

²⁸ Stj. Gunjača. Tiniensia . . . II, str. 42.

²⁹ Isto, str. 45—47.

³⁰ Poblize o njemu vidi: J. Soldo, n. r. str. 80 i slijed.

nasljednik Ivaniš, potkraj XIV st. i za prvih decenija XV st., u razdoblju prevlasti anarhije i dinastičkih borbi u Hrvatskoj, podiže snagu i ugled Nepilića do vrhunca. Pored jezgre svog posjeda u kneštvu Cetini, sa Sinjem u kojemu pretežnije stoluje, pridružio je svojoj feudalnoj domeni još: županiju Primorsku s Klisom, distrikt Odorje sa Zvonigradom, Prominu s Petrovim poljem i Ključem, Posušje s Čačvinom i Omiš! Obiteljskim se vezama ovako povezuje: uzima za ženu Elizabetu, sestru hrvatskog bana i kasnije palatina Detrika Bubeka; svoju sestru Jelenu udaje za vojvodu Hrvoja Vukčića Hrvatinića, a po vojvodinoj smrti za bosanskog kralja Stjepana Ostoju; svoju kćer Katarinu udaje za Ivana, sina Nikole Frankopana — najmoćnijeg velikaša sjeverne Hrvatske, a drugu kćer Margaretu udaje Ivaniš za kneza Kurjakovića.³¹ Ivaniš obnosi i hrvatsku bansku čast, često se vlada kao samostalni dinast, u Sinju ima dvor poput malog vladara, zasjeda tu npr. i s vojvodom Hrvojem te zajedno pregovaraju s dalmatinskim gradovima, izdaje isprave itd.

Svakako je pod takvom vlašću i Sinjska krajina proživjela nešto više mirnih dana, u okvirima široke i prirodne ekonomske regije koju sačinjava Ivaniševa feudalna domena, s Klisom i Omišem kao važnim glavnim tačkama za trgovinu iz zaleđa i za dobavu soli. Pogotovo kad je Ivaniš bio u više navrata i knez u Splitu.³² No stare ekonomsko-političke suprotnosti između središta trgovačkog kapitala u dalmatinskim gradovima s jedne, a poljoprivredno-stočarskog zaleđa s druge strane nisu riješene ni ublažene. One se sve više zaoštavaju, uporedo kako se Venecija sve čvršće i trajnije, na početku XV st. ponovno ugnijezdila na dalmatinskoj obali. Sve očitije su njene namjere da zavlada i glavnim punktovima u zaleđu (Klisom, Skradinom, Sinjem i Kninom).

Pokušaji Anža Frankopana, nasljednika Ivaniševa, da održi na okupu veliku domenu Nelipića, i da je trajnije združi s onom još većom frankopanskom, nisu uspjeli.³³ Ni braći Talovcima, koji kasnije zaposjedaju Nelipićevu baštinu, to ne uspijeva,³⁴ zbog sve jačeg pritiska Venecije i Turaka. Tako je kroz drugu polovinu XV st., pa do pada Sinjske krajine pod Tursku 1513. ovaj kraj ponovno izvrgnut teškim stradanjima zbog čestoga mijenjanja svojih gospodara.

Kroz XIV i XV st. napredovala je i u cijeloj Cetini, pa tako i u Sinjskoj krajini, društvena diferencijacija.³⁵ Uz kneza koji je kao feudalni gospodar na čelu »kneštva Cetine«, stolujući od sredine XIV st. pretežno u Sinju, te koji je odredbom kralja Ljudevita I od 1345. izuzet

³¹ Stj. Gunjača, *Tiniensia* ... II, str. 66.

³² G. Novak, n. d. str. 312, 318, 246, 313.

God. 1403. Ivaniš je izabran kao »comes perpetuus Spalati« (v *Bullettino di arch. e storia dalm.*, a IV., Spalato 1331, str. 173).

³³ Stj. Gunjača, *Tiniensia* ... II, str. 67—68.

³⁴ Isti, *Tiniensia* ... I (»Starohrv. prosvjeta«, III ser., sv. 6, Zagreb 1958), str. 126 i slijed.; L. Katić, n. r. str. 206; G. Novak, n. d. II (Split 1961), str. 14 i slijed.

³⁵ Za važnije momente ovih društveno-političkih procesa u čitavoj Hrvatskoj od Gvozda do mora vidi: M. Barada, *Hrvatski vlasteoski feudalizam* (Zagreb 1952, Izd. JAZU); isti Lapčani (Rad JAZU, knj. 300, Zagreb 1954 str. 473—535); isti, *Starohrvatska seoska zajednica* (Zagreb 1957, Izd. JAZU).

Posebno treba naglasiti da su očito, po prirodi proizvodnje u Cetini, i u ovom kraju vrijedile norme običajnog prava, sadržane u tzv. Novigradskom zborniku starohrvatskog običajnog prava (u daljnjem tekstu: NZ; v. M. Barada, *Starohrvatska seoska zajednica* ... str. 149 i slijed.), za koje je utvrđeno da su bile poštovane na čitavu području od Knina do Nina. Sasvim je sigurno da su mnoge od njih vrlo starog porijekla i da su bile uvažavane na širokim prostranstvima naših stočarskih regija.

od svakoga drugog suda (dakle i plemenskoga) i podvrgnut jedino vrhovnom kraljevskom sudištu,³⁶ javljaju se i drugi cetinski plemići.³⁷ Oni su očito i vlasnici onih slobodnih posjeda koje spominju izvori,³⁸ odnosno uživaoci »plemenštine«.³⁹

Kmetova ima svjetovnih i crkvenih,⁴⁰ osobno su slobodni,⁴¹ a davaju gospodaru »dohodak« (»tako dukatni, tako žitnik«) i različite »službe«.⁴² Običajnim pravom iscrpno su regulirani detalji o tim podavanjima.⁴³ Nasuprot takvim odnosima u zaleđu, na izvangradskom području susjedne splitske općine prevladavaju kolonatski odnosi,⁴⁴ no njihovih elemenata nalazimo i u Sinjskoj krajini.⁴⁵ Kolike su bile stvarne razlike u položaju splitskog i sinjskog seljaka teško je u detaljima utvrditi. Uz kmetove očito je i u Sinjskoj krajini bilo povremeno ponešto i unajmljene radne snage za neke radove u poljoprivredi, stočarstvu ili trgovini.⁴⁶

Posebnu je situaciju stvarala u Sinjskoj krajini, kao i drugdje u zaleđu, prisutnost Vlaha.⁴⁷ Po sačuvanim izvorima vidimo da su ih i Bribirski knezovi, i Nelipići, i ostali, i u Cetini i ostalom širokom zaleđu, nastojali što više vezati uza se kao izvrsne stočare i vojnike pedjeljujući im razne povlastice. Spominju se privilegiji koje im je dao i stari vojvoda Nelipić, prvih decenija XIV st. Kada im Anž Frankopan god. 1436, kao hrvatski ban, potvrđuje »njihove stare zakone« (»počtene i dobre i prave njih navadne zakone«) po kojima su i prije »služili« Nelipićima, vidljivo je koje su važnije obaveze i prava imali u Cetinskoj krajini.

Ponajprije su nabrojene vojničke obaveze, očito kao najvažnije: koji Vlah »ima selo« treba »da služi s unčom«,⁴⁸ a koji nema »sela«, da služi »konjem, štitom i mačem, ili sa strijelama i s mačem«; tko ne pođe »na vojsku« kad bude zapovjedbno, plaća 6 libara, od čega desetina pripada »vojvodi vlaškomu«; da ne »vojuju ot Stipana dne do Martina«,⁴⁹ kada »idu na vojsku« — »dva dila vojnikova da gre, a dio daje naprala brašnom i kobilami«,⁵⁰ da im se ni »u podsadu ni za nijednu krivinu« ne uzme konj vojnički; te, konačno: »da ni nad njimi nijedan

³⁶ Stj. Gunjača, Triniensia ... II, str. 47.

³⁷ Isto, str. 53, 88; G. Novak, n. d. I, str. 229.

³⁸ J. Soldo, n. r. str. 82–83; Đ. Šurmin, Hrvatski spomenici, sv. I (Zagreb 1898, Mon. hist. — iurid Slav. Merid., vol. VI; izd. JAZU), str. 136, 138–139, 156, 164–165.

³⁹ NZ čl. 22, str. 170.

⁴⁰ J. Soldo, n. r. str. 101; Đ. Šurmin, n. d. str. 213; G. Novak, n. d. I, str. 371.

⁴¹ M. Barada, Starohrv. seoska zajednica ... str. 55–56.

⁴² Đ. Šurmin, n. d. str. 136, dok. br. 72 iz god. 1434.

⁴³ NZ, posebno baš čl. 6 i 19, str. 161, 169.

O sličnom sistemu podavanja u zadržskom kraju v.: M. Barada, Hrv. vlast. feudalizam ... str. 48.

⁴⁴ G. Novak, n. d. I, str. 400 i sljed.

⁴⁵ NZ čl. 20–21, 27 ... »vinograd na tuđem zemljištu«; M. Barada, Starohrv. seos. zajed. ... str. 131.

⁴⁶ NZ čl. 12: »Isto tako tko se pogodi drugome služiti bilo gdje i u kojem god bilo mjestu ... ; međusobne obaveze i prava reguliraju se »pred svjedocima i pisanim ugovorom«, a u svakom slučaju ... »običaj ne će, da čovječji trud propadne!«

⁴⁷ Potanje o njima v.: M. Barada, Starohrvatska seoska zajednica, str. 65; Stj. Gunjača, Triniensia ... II, 44, 52–53; J. Soldo, n. r. 76, 83–84, 86–89, 97–100; Đ. Šurmin, n. d. str. 432, 280.

⁴⁸ Prema tumačenju pok. Miha Barade »selo« znači: 1. agrum (= polje); 2. posjed, sessio; 3. skup kuća, pagus, vicus, villa; a »unčac« je vrsta koplja (od uncs, uncinus). U našem tekstu najbliže je tumačenje »sela« u značenju polje. Navedena tumačenja napisana su Baradinom rukom u njegovu ličnom primjerku Šurminove knjige (danas u posjedu prof. Marijane Gušić, kojoj je on darovao taj primjerak knjige, a mi joj i ovom prilikom posebno zahvaljujemo na pomoći prvi upotrebi tih bilježaka). -- Po tumačenju J. Solda »imati selo« znači biti stalno nastanjen, a »unčac« je porez (Soldo, n. d. str. 99).

⁴⁹ J. Soldo, n. r. str. 100, objašnjava da je to »vrijeđe nezgodno za blagov«, od 2. septembra do 12. novembra.

⁵⁰ Isto, str. 99–100, treći dio je služio kao pomoćna četa, opskrbljujući vojnike brašnom i kobilama. (Baradino tumačenje: »da je napra(v)lav«, tj. da ih oprema, opskrbljuje brašnom i kobilama).

Hrvatini vojvoda, ner jedan izmeju nih da je vojvoda nad nimi, ki nim zapovida (i) s našin se knezom dogovarae«. ⁵¹

Zatim se reguliraju pitanja sudovanja u sporovima koje imaju Vlasi među sobno. Sudovanje se mora vršiti dva puta godišnje, i to »poda v Sinjem«. Među sucima da ne bude »ni jedan Hrvatink«, nego da im sude vlaški knez i vlaški suci. ⁵² Nadalje: »da ni meu nimi oplinika zatiskom, ner što bi koga prava pravda dopitala«; . . . »ot svakoga osuda da im se tretina ostala, a sucem deseto gre ot osudov, a ot našega dohotka knezu deseto li ot osudov«; . . . »tko bi osuda dopal, da mu se uzme ovca za libru, a krava za šest libar, i da mu se ima rok učiniti do dvadeset dan, a ako je dotle ne iskupi, da je zgiblo«. ⁵³ Konačno, još: . . . »i da ni ot njih obišenika ni za jednu krivinu«; . . . »i da ne more otdati vlah na vlahu sto libar, ki sam nema sto libar, i da ne more otdati najamnik ni lovas na gospodar«; . . . i Srbliin da ne more otdati na vlahu, ni vlah na Srbliin«. ⁵⁴

U pogledu podavanja feudalnom gospodaru A. Frankopanu određeno je: da ima dati »svaki stan« o Jurjevu ovna ili ovcu, i »ovna prihodnika ter sir«, a tko je toliko »ubog« pa nema sira, neka dađe »vrvcu ter podimni dukat po njih zakonu 74 bolančec«; »tko ima kljuse i 30 brav, a tko je u božići i 2 dukat ali imri, i jeseni o Martinoj da imaju davati po svom zakonu ot svakoga kljusetu dinar, dalje katunari i dvornikov a u Cetini da ne daju nigdir trgovine«; . . . »i da ne daju travnine na planini ni u zimšćih ni indii, gdi nisu davali za bana Ivaniša, kada je nakon sebe ostavil, i da ne drže Hrvati vlahov mimo jednoga bravar«. ⁵⁵

Na kraju isprave Anž Frankopan obećava da će se ovi vlaški zakoni poštovati . . . »dokle nam (tj. Vlasi) pravo i virno služek«, a s vlaške strane: . . . »vsi ovi više pisani dobri muži katunari svojom braćom i svojimi katunami i svojimi općinama obitovaše se i priaše i obezaše virami i dušami svojimi, da nas i naš ostanak (tj. Frankopana i njegove nasljednike) oni i njih ostanak hote virno i pravo služiti svojimi glavami i svojimi blagom i svom svojom moćju i ne ostarviti nas i naš ostanak protiv svakomu človiku«. ⁵⁶

Iz isprave od god. 1476. što ju izdaje »Lacko s Talovici, knez cetinski i kliški i veće«, vidi se: da se vlaški zakoni poštuju, jer se obje strane drže ranijih obećanja; da Vlasi sami biraju svoga »vlašskog kneza« a Talovac ga potvrđuje na toj časti i dužnosti, i to doživotno, s obzirom na dotadašnju »vjernu službu« novoga kneza i njegovih predaka. ⁵⁷

⁵¹ Čitav tekst kod: Đ. Surmin, n. d. str. 432—435. »U podsadu« znači po Baradi: podsudba tj. zapljena.

⁵² Isto. Među prvim odredbama u ovoj ispravi ističe se ona po kojoj Vlasi imaju svoga posebnog kneza, kojega mogu promijeniti ako bi »im bio mrzake, ili »posioni« (silovit), v. i J. Soldo, n. r. str. 99.

⁵³ Ovdje se kao važna mjera pravnog reda i imovinske sigurnosti ističe zabrana samostalne (nasilne) ovrhe (»oplinika zatiskom«). Vjerovnik, odnosno tužitelj mora sačekati sudsku presudu, tj. da »pravda dopita«. Nadalje, i ovdje se očituje stoka kao glavna imovina, pa se posudeni novčani iznos njome isplaćuje, no pri tom se tačno unaprijed fiksira vrijednost ovce i krave. Volovi su izuzeti, očito zbog potreba u obradi zemlje i za vuču, a konji zato što su vezani uz izvršenje vojne obaveze. — »Da im se tretina ostala« znači (po Baradi): da im se trećina ostavlja; »deseto li« znači: deseto također.

⁵⁴ »Srbliin« su očito također doseljenici koje isprava jasno luči od »Vlahaa«. Sva je prilika da su to potomci još onih seljaka i vojnika, što ih je srpski car Dušan bio poslao svojoj sestri Jeleni, udovi kneza Jurja bibrirskog, da je zaštite poslije Jurjeve smrti. No, možda su to i kasniji prebjeci pred Turcima. »Lovas« je po Baradinu tumačenju, konjušar; »otdati« znači tužiti.

⁵⁵ I ovdje je karakteristično kako se smatra kao »ubog« onaj tko nema »sira«, pa će podavanje platiti u novcu! Značajno je i njihovo oslobođenje od poreza na trgovinu, a osobito ono od plaćanja travarine posvuda, »gdje nisu plaćali za bana Ivaniša Nelipičak«. Jasna je težnja feudalnoga gospodara da im ne proširuje oslobođenje od travarine, bez obzira na broj stoke. Prema Baradi, treba čitati: »a t'ko e u božići; (tj. »i također o Božiću); »imri« je nejasna riječ, po svemu sudeći krivo transkribirana u Surminovu izdanju, a vjerojatno znači neki novac (vidi: Vl. Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno — povjesni rječnik, Zagreb 1908—1922, str. 434). »Katunari su, prema Baradi, vlaški poglavari (on bilježi: dalje (od) katunari). Cetina je Cetina.

⁵⁶ Đ. Surmin, n. d. str. 434—435.

⁵⁷ Isto, str. 280.

Radilo se o vlaškom knezu Mikloušu Debojeviću. Potjecao je iz vlaške obitelji koju je još Anž Frankopan darivao zemljom »kod Sinja« (Isto, str. 138—139). Nastavili su time i Talovci (Isto, str. 156, 164—165). Vjerojatno je u pravu J. Soldo, n. r. str. 100, kada pretpostavlja da su Vlasi, na čelu sa spomenutom obitelji, napustili Frankopana i pomagali Talovce u borbi protiv Frankopana.

Zbog pomanjkanja izvora ostaje otvoreno pitanje da li su ovim privilegijem bili obuhvaćeni baš svi Vlasi u Cetini.⁵⁸

U svakom slučaju iz izloženog proizlazi:

— Očita težnja Vlaha da naglase svoju posebnost, te da se i ekonomski i upravno-sudski, i u vršenju vojne dužnosti, tretiraju na poseban način, odvojeno i drugačije negoli glavnina hrvatskog stanovništva⁵⁹ i ono nešto Srba koji se u XV st. spominju u Cetini.

— Vlaške povlastice su znatne, ali ni njihove vojne obaveze nisu nimalo lake, pogotovo u onim vremenima čestog ratovanja. Koliko su u praksi, faktički, bili privilegirani u odnosu na ostalo stanovništvo teško je utvrditi.⁶⁰

— Ne stoji da su Vlasi samo stočari — nomadi, stanovnici »planine« i drugorazredno stanovništvo u odnosu na Hrvate.⁶¹ Oni se bave i poljoprivredom, imaju i stalnih posjeda, bave se i trgovinom. Malo se od toga razlikuje život mase hrvatskog stanovništva.

Te činjenice, uz postepeno vezivanje Vlaha na određeni stupanj sjedilačkog života, s povremenim — sezonskim kretanjima (na ljetna ili zimska ispasišta), što su provodili i ostali stočari Hrvati, te konačno, stalan zajednički život u Cetini s ostalim stanovništvom, morali su dovoditi do postepenog stapanja Vlaha s hrvatskim stanovništvom. Ma koliko usporen, taj se proces silom ekonomskih i ostalih životnih nužnosti neizbježno odvijao.⁶² Posebno to vrijedi za mase hrvatskog i vlašskog stanovništva i njihov narodni život što se odvijao u seoskim zajednicama — općinama. Konačno, postojanje i primjena pravne institucije »vražde« u Cetini još na početku XV st.⁶³ ne svjedoči o nekom posebno visokom stupnju društveno-političkog razvoja ondašnjega hrvatskog stanovništva u ovom kraju.

Nakon ovog pregleda vrste i slojeva, te statusa stanovništva Sinjske krajine u XIV i XV st. treba još dodati da, po svemu sudeći, ni u XIV st. nema više traga robovima kao stalnijoj kategoriji stanovništva. No kako se na susjednom splitskom tržištu još i u XIV st. tjerala trgovina robljem,⁶⁴ nije isključeno da je i pokojega stanovnika Cetine zapala takva sudbina. S učestalim turskim upadima u Cetinu, u drugoj polovici XV st. i s protunapadima Cetinjana i ostalih na teritorije pod turskom vlašću jest pojava obostranoga ratnog roblja.

⁵⁸ Ako i nisu bili obuhvaćeni baš ovim privilegijem, sva je prilika da su ovakvi privilegiji i »zakoni« bili vrlo slični ili jednaki na širokim prostranstvima zaleda. Uporedi npr. Đ. Šurmin, n.d. str. 132—133, dok. br. 69, glagoljicom pisanu ispravu, »hrvackih Vlahova« u Lici iz god. 1433., a koji također imaju svoje: knezove, vojvodu, »pristava stola vlašskog«, suce i »svoje« općine.

⁵⁹ Otvoreno je pitanje da li je postojala neka razlika u položaju između »hrvackih« i ostalih Vlaha.

⁶⁰ Nedostaju iscrpniji izvori sa sinjskog područja za detaljnu analizu, usporedbu i ocjenu, tj za praktičnu bilansu položaja jednih i drugih.

⁶¹ Hrvatska enciklopedija, sv. 3, str. 690.

⁶² U ranijoj a i novijoj literaturi često se insistira na tome da su ovi cetinski Vlasi bili »katolici«. Načinih razloga za takvu tvrdnju nema, a veliko je pitanje, da li su ovi Vlasi bili trajnije i organizirano vezani za ijednu crkvu.

⁶³ Bullettino di arch. e storia dalmata, a. XIX. Spalato 1896, str. 139—143.

⁶⁴ G. Novak, n.d. I, str. 229; J. Soldo, n.r. str. 88—89. Vidi i: M. Barada, Starohrv. sec. zajed. nica ... str. 115—116.

⁶⁴ G. Novak, n.d. I, str. 409—411. God. 1373. splitsko je Veliko vijeće donijelo zaključak protiv trgovine robljem, ali istodobno i drugi zaključak po kojemu se može »kupiti od stranca roba ili ropkinju za svoju upotrebu«, a ne kaže se da stanovnici Dalmacije, i uopće Hrvatske, ne mogu biti takvi robovi koji će se »kupovati«.

O trgovačkim putovima koji su vodili kroz Cetinu, te o daći »tergovine« i o sigurnosnim mjerama bilo je već riječi, kao i o domašaju sporova i borbi koje su se prepletale oko tih pitanja.⁶⁵ To konstantno traje čitavo XIV i XV st. Primorski se gradovi uporno bore protiv »novih daća trgovcima« zahtijevajući da im se u čitavu zaleđu naplaćuju samo one »stare — uobičajene« daće koje da treba javno proglasiti, da ih svatko znade.⁶⁶ Split i Trogir se žale da je glavni put za zaleđe preko Klisa nesiguran i oštećen, od čega da trpe velike štete.⁶⁷ Venecija i Bosna se žale da se na trg. putu uvode »novitates« koje »njima« nanose štete⁶⁸ i sl. I tzv. »ukradenu robu« rado primaju i preprodavaju trgovci primorskih gradova, njihove gradske uprave se povremeno dogovaraju protiv trgovine takvom robom,⁶⁹ no takav se dogovor mora ponavljati.⁷⁰ Zaleđe se pak bori i za svoju trgovinu i ne odustaje od daće »tergovine«, pa i »novih« daća koje njihovi interesi traže. I u zemljama zaleđa se stvaraju trgovačka društva, radi uspješnijeg tjeranja trgovine.⁷¹ Trgovački režim što ga postepeno nameće Venecija, posebno u XV st. kanalizirajući tokove robe što direktnije prema mletačkoj metropoli⁷² na što veću dobit mletačkim trgovcima, pogađao je sve teže i primorske gradove i zaleđe. Stočarske regije zaleđa, pa tako i Cetinu, sve je više pogađao sve stroži i sve jedinstvenije organiziran državni monopol soli u mletačkoj Dalmaciji. Sporovi i sukobi neprekidno traju, pa po svemu sudeći, nije se mogao baš uvijek poštivati ni onaj »vlaški zakon«, po kojemu Vlasi ne moraju »da vojuju od Stipana dne do Martina«.

Za poljoprivredne kulture iskorišćivali su se neplavljeni dijelovi Sinjskog polja. Izvori izričito spominju kulture žitarica i vinograde.⁷³ Brojne livade upotrebljavale su se i kao sjenokosje. Vjerojatno se i u ovom kraju gajilo pčelarstvo kao podloga za unosnu trgovinu medom i voskom.⁷⁴ Bilo je nešto i voćnjaka.⁷⁵ I lovstvo je očito i u sinjskom kraju dopunjavalo poljoprivrednu djelatnost.⁷⁶

⁶⁵ Vidi još: M. Barada, Starohrv. seos. zajednica . . . , str. 74—75; J. Soldo, n.r. str. 76, 83—84.

⁶⁶ S. Ljubić, Listine . . . II, str. 237—239.

⁶⁷ Isto, str. 245—247. Traže da kliška cesta odmah bude »libera et aperta, et quod omnes possint ire et redire Spalatum, Tragurium et alio quo voluerint sine aliquo impedimento, ut continetur in unione et pace predicta, et quod cave et fovee facte de novo, splanentur et adimpleantur et aptentur, ne ulli recipiant impedimentum aliquod«

⁶⁸ Isto, str. 381.

⁶⁹ Isto, III, str. 111, s obrazloženjem: . . . »cum omnes nostre civitates et subditi intelligi debeant unum corpus, et maxime ut pacifice vivant, et derobationes cessent«

⁷⁰ Isto, str. 172—173.

⁷¹ NZ čl. 24. . . »da se prave udruženja« i od »trgovine i svakog drugog dobitka«, i u njima: »sve se dijeli na polovicu, tako šteta, kao i dobitak onako, kako se pogode«. Veća trgovina zahtijevala je i bar nešto pismenih ljudi. Karakterističan je podatak iz god. 1412. kada je u Split došao M. Radinović iz Livna i dao svog sinčića u službu splitskom komunalnom notararu koji se obvezao da će dijete poučavati u onom literarnom zanatu koji poznajee (G. Novak, n.d. I, str. 361). Svakako da to nije bio jedini slučaj iz zemalja zaleđa.

⁷² S. Ljubić, Listine I, str. 195; G. Novak, n.d. I, str. 478.

⁷³ Na žitarice upućuje i postojanje feudalnog dohotka »žitnog«. Izvori bilježe i Nelipićevo prodaju žita Trogiranima (J. Soldo, n.r. str. 92) od kojega je možda bar dio bio i sa sinjskih polja.

⁷⁴ Trsje se spominje u više dokumenata. Zanimljive odredbe o vinogradima vidi u NZ. u čl. 6f, 19a 20, 21, 27, 29, 36.

⁷⁵ I o pčelarstvu sadrži NZ iscrpne norme običajnog prava; v.: čl. 39—46.

⁷⁶ U ispravi što ju je izdao Anž Frankopan 1436. a kojom daruje braći Dubravčićima dva, doonda kmetska imanja, u Suvaču kod Sinja, spominju se: . . . »zemlje, vinograde, sáda, vrtle, sinokoše i vsaka ina prihodišća i koristi« . . . Vidi: Đ. Šurmin, n.d. str. 138—139; M. Parada, Starohrv. seos. zajednica . . . , 130

⁷⁶ I o lovstvu vidi vrlo zanimljive odredbe u NZ-u, čl. 15, 24.

O stočarstvu kao glavnom izvoru života i djelatnosti stanovništva cijele Cetine već je dosta rečeno, kao i o stalnim sporovima oko ispaše, koji neprekidno traju. O ispaši na dinarskim planinskim pašnjacima nema posebnih sačuvanih vijesti. U dalmatinskim gradovima bolje su sačuvani dokumenti, pa su nam i poznati već prije spomenuti sukobi oko zimske ispaše cetinskih stočara u primorskim stranama.

Stočarenje se nipošto nije vršilo po sili neke nomadske stihije, nego je od davnine stvorilo određene običajno-pravne norme koje su stoljećima trajale, uz neznatne izmjene, gotovo identične u svima stočarskim regijama. Sve ono što je o režimu ispaše i uopće o poslovima vezanim uz stočarstvo zabilježeno u tzv. Novigradskom zborniku starohrvatskog običajnog prava, nesumljivo je vrijedilo i u Cetini, pa i u Sinjskoj krajini. Tu je riječi o: sklapanju pogodbe (»seoskog ugovora«) o velikom stadu; dovođenju blaga u to stado u kojemu stoka ide na ispašu; o detaljima svih dužnosti pastira kome je to stado povjereno, s tačnim odredbama u kojim će se slučajevima on smatrati »nemarnikom«, dovođenju stoke natrag u selo i predaji vlasnicima; odgovornosti za štete i snošenju određenih šteta; uvjetima koje mora ispunjavati pastir da bude »vjerodostojan« i sl.⁷⁷ Nadalje o sankcijama u slučaju ispaše na tuđem zemljištu;⁷⁸ o dužnostima onoga tko se namjeri na tuđu životinju, ili takva životinja pođe sama za njim⁷⁹ i sl.

Stoka je »glavnica«. Teže kazne i naknade šteta izriču se po pravilu u stoci.

Borba oko soli, tako prijeko potrebne za održanje i povećanje ovoga blaga, bila je sve teža kroz XIV i XV st. Trgovinu soli — taj veliki izvor prihoda, taj glavni ekonomski instrument kojim su se stočarskim regijama mogli diktirati uvjeti cjelokupne trgovačke razmjene — svi su željeli dobiti u svoje ruke. To je pitanje neprestano prisutno, nekad izričito a ponekad prešutno, u svim važnijim sporovima i sukobima ovoga razdoblja. Ambicije pojedinih primorskih gradova za monopolom trgovine soli, postepeno nadvladava jedinstveni mletački monopol, i njegov strogi režim prodaje soli propisan, npr., i 1350.⁸⁰ Paške solane, glavni proizvađač soli u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji bile su jedan od glavnih ciljeva. God. 1351. Mleci naređuju da se bez dozvole njihovih vlasti, paška i zadarska sol ne smije nikamo izvoziti, osim u Veneciju.⁸¹ Iduće godine opet je propisana stroga kontrola prodaje paške soli,⁸² a isto tako i režim prodaje soli u Zadru.⁸³ Bio je to dio širokog plana da se i ovim ekonomskim sredstvima prisile i gradovi i zaleđe na poslušnost Veneciji, i savez s njom, u ovom vremenu odlučnog obračuna između Mletaka i hrvatskog-ugarškoga kralja Ljudevita.

⁷⁷ NZ čl. 8.

⁷⁸ Isto, čl. 16.

Kako se zaštićivalo tuđe zemljište pokazuje i čl. 13 koji glasi: »Isto tko bi preotimao zemljište za drugoga ili protivpravno prisvajao ili više oduzimao jednom gospodaru, da dađe drugomu, i ako ga ubije, dobro je ubijen, nije krivac za ubojstvo!«

⁷⁹ Isto, čl. 32 i 33.

⁸⁰ S. Ljubić, *Listine*... III, str. 204-205.

⁸¹ Isto, str. 217—218.

⁸² Isto, str. 228, 229.

⁸³ Isto, str. 236.

U to vrijeme i splitska općina, pod mletačkom vlašću, a bliski susjed Cetine, regulira prodaju soli na način, da je za sebe monopolizira na čitavu sektoru od Šibenika do Neretve.⁸⁴ Splitski građanin mogao je kupiti sol na malo samo od svoje općine. Ako je pak htio prodati sol kupljenu od stranca, morao ju je najprije ponuditi splitskoj općini. U slučaju da je ona nije željela kupiti, mogao ju je prodati, i to strancu, »ali samo onome koji odlazi i dolazi morem, a nikako onome koji dolazi i odlazi kopnom«!⁸⁵ Dakle, mletački monopol sve teže steže naše zemlje zaleđa.

Nakon zadarskog mira god. 1358, pošto je Venecija odbačena s dalmatinskih obala, nestalo je more mletačkog monopola, no nadošao je monopol kraljevske komore, kralja Ljudevita i njegovih nasljednika.⁸⁶ Kraljevskoj kasi trebalo je mnogo novaca, ona ne odustaje od monopola prodaje soli, pa ni nove monopolne cijene soli nisu bile povoljne za potrošače — stočare.

Za svoje svemoći Ivaniš Nelipić je bar za neko vrijeme uspio razbiti stare monopolske lance. Splitska gradska uprava se žali ponovnoj vrhovnoj vlasti u Veneciji (poslije 1420), kako im je Ivaniš (njihov bivši »comes perpetuus«) prisvojio, uz ostalo, i solane; navodi »gubitke« svojih općinskih prihoda, a posebno kako im »blagajna soli« gubi godišnje 1.200 dukata. Splitska gradska uprava se žali da se tako našla u »raljama zmaja«,⁸⁷ te traži od Venecije kako da se situacija izmijeni, pa da ona opet dobije u svoje »ralje« — zemlje zaleđa, dakle i Nelipićevu Cetinu. Sva su ta pitanja, uz ona o režimu na trgovačkom putu Primorje — Bosna, kroz Cetinu, sigurno bila jedna od važnih pobuda savezu Venecije, bosanskog kralja Tvrtka II i ostalih protiv Ivaniša god. 1423. Mlečanima smetaju i razmjerno skromne solane u Žrnovnici, izvan njihove vlasti, odakle se bar djelomično mogla i Cetina snabdijevati, pa žele da ih što prije prisvoje.⁸⁸

U toku XV st., zbog poznatih događaja, Venecija uspijeva da čvrsto organizira i održava monopol trgovine soli na čitavu području Dalmacije koji je pod njenom vlasti. Sa zemljama zaleđa, kada ne može da im direktno diktira, sklapa ugovore, »dozvoljavajući im« da kupuju sol u dalmatinskim gradovima pod njenom vlašću, i to po cijeni koju ona određuje. Za uzvrat traži potpunu slobodu svoje trgo-

⁸⁴ G. Novak, n.d. I, str. 460—461. Odobravajući jednom privatniku god. 1352. da uredi solane u Poljudu određuje mu se: da sol prodaje splitskoj komuni i to za 1/4 od cijene po kojoj je ta komuna prodaje; ako komuna ne bi htjela kupiti njegovu sol, tada je on može da izveze iz Splita, ali uz dozvolu gradskog kneza, i to isključivši krajeve između Šibenika i Neretve; za svaki prekršaj plaća komuni 100 dukata!

O sličnim nastojanjima Dubrovnika da na južnom Jadranu ostvari monopol trgovine soli i tako ekonomski potčini svoje zaleđe vidi: B. Stulli, Dubrovnik. Historija (Enciklopedija Jugoslavije, sv. 3, Zagreb 1957), str. 130, 133, 136, 139 i dr.

⁸⁵ G. Novak, n.d. I, str. 478.

Ovaj primjer izvršno ilustrira situaciju, odnose i težnju za ekonomskim zarobljivnjem splitskog zaleđa.

To je fragment stoljetnog spora. Pogleda li se, npr., karta granica između Klisa i Splita kroz stoljeća (L. Katić, n.r. uz str. 208—209) lako je uočiti kako zemlje zaleđa nastoje doći do svog pristupa moru, radi svoje trgovine i radi soli, a splitska općina ih suzbija, nastojeći ih prisiliti da trguju u Splitu te da sol kupuju u Splitu — po splitskim cijenama!

⁸⁶ G. Novak, n.d. I, str. 183, 185; J. Soldo, n.r. str. 84.

⁸⁷ Isto, II, str. 9; J. Soldo, n.r. str. 93; L. Katić, n.r. str. 206.

⁸⁸ J. Soldo, n.r. str. 95.

vine u tim zemljama, bez ikakvih carina, i obavezu vladara tih zemalja da naknade svaku štetu koju bi u njihovim zemljama pretrpjeli mletački trgovci.⁸⁹

Trgovina soli predstavljala je, dakle, prema stočarskim regijama zaista moćne ekonomske »ralje«, ali je to bivala i politika poreza na promet stokom. I opet na primjeru Splita vidimo da su porezi i nameti na prodaju stoke i mesa u porastu u razdoblju od početka do sredine XIV st.⁹⁰ I kasnije rastu i specificiraju se: posebno za stoku »krupnog zuba«, a posebno za onu »sitnog zuba«, i dalje: posebno za stoku uvezenu sa splitskog područja, a posebno onu uvezenu iz drugih teritorija.⁹¹ Uz stalne namete, udarani su povremeno i posebni za uvoz stoke.⁹²

Sve što je rečeno za ekonomske odnose Cetine sa Splitom, vrijedi u osnovi i za njene odnose s Trogirom i Šibenikom. Ovaj je posljednji postajao također sve važnije tržište soli, pa u znatnoj mjeri utječe na ekonomski i politički život zemalja zaleđa, pa tako i Cetine.

U opisanoj cjelini ekonomskih prilika i odnosa Nelipići su kao feudalni gospodari cetinskih krajeva uspijevali, vjerojatno i zbog prostiranih posjeda izvan Cetine, da steknu dosta imovine i u dalmatinskim gradovima (kuće i sl.), a imali su i novčanih kapitala, uloženi u Veneciji.⁹³ Uz to je nesumjivo, pored ostaloga bila vrlo velika i njihova domaća »glavnica« u stoci.⁹⁴ Koliko god je tom bogatstvu pridonosila spomenuta široka feudalna domena Nelipića, očito su oni iz Cetine crpili znatan njegov dio, s obzirom na prirodne ekonomske prednosti doline Cetine u sklopu Dalmatinske zagore. Uz neposredne feudalne gospodare crpili su i drugi iz Cetine. Izvori bilježe da je potkraj XIV st. splitska nadbiskupija pobirala na ime desetine čitavih 200 zlatnih dukata godišnje,⁹⁵ pored prihoda koje je izvlačila iz nekih svojih posjeda na području Cetine.

Na sve terete što ih je snosilo stanovništvo Sinjske krajine i cijele Cetine, nadošao je i danak u krvi i imovini, kao posljedica turskih upada u Cetinu, koji su započeli 1415.⁹⁶ a posljednjih decenija XV st. sve su brojniji i teži. Hiskoro se takvi upadi vrše obostrano, sve nesmiljenije, a glavni su ciljevi: »uzimanje« stoke i odvođenje zarobljenika.⁹⁷ U položaju pograničnoga kraja prema turskom osvajaču nastali su preteški dani za narod Sinjske krajine, cijele Cetine i ostalih hrvatskih zemalja.

⁸⁹ G. Novak, n.d. II, str. 30, gdje je naveden primjer takva ugovora Venecije s bosanskim kraljem Tomašem god. 1444.

⁹⁰ Isto, I, str. 449.

⁹¹ Isto, str. 459.

⁹² Isto, str. 460. Uz to treba općenito imati na umu: kako su se povećavali rashodi primorskih gradova (zbog internih razloga ili zbog povećanja poreza i daća sa strane vrhovne vlasti), tako su ih gradovi prebacivali na leđa proizvođača, posebno onih koji su morali dolaziti na gradsko tržište, dakle, i na prodavače stoke i na kupce soli iz zemalja zaleđa.

⁹³ S. Ljubić, Listine III, str. 302; J. Soldo, n.r. str. 92.

⁹⁴ Podsjećamo na ugovor o miru s Venecijom iz god. 1343, kada ova nudi I. Nelipiću da 13.000 libara isplati u stoci — »krupnoj i sitnoj«. Ako se po »vlaškom zakonu« uzme da se ovca procjenjivala 1 libru, a krava 6 libara, onda bi gornji iznos značio: 13.000 ovaca ili 2.167 krava!

⁹⁵ J. Soldo, n.r. str. 86—87. Autor navodi da je to iznosilo čitavu jednu trećinu sveukupnih prihoda nadbiskupije, pa sumnja u tačnost podatka. Ne vidimo razloga toj sumnji, dok se ne nađu novi podaci u izvorima.

⁹⁶ Isto, str. 92.

⁹⁷ Isto, str. 86.

POD TURSKOM VLAŠĆU

Međutim, turska su osvajanja nezadrživo napredovala. Livno je palo u njihove ruke 1463, a onda konačno 1485; Sinj je pao 1513. i konačno 1536, Knin 1522, a Klis 1537.⁹⁸ I u vremenu koje je prethodilo ovim događajima, i u toku učvršćenja nove turske vlasti u Cetini,⁹⁹ do tridesetih godina XVI st. zbile su se i u Sinjskoj krajini velike i temeljite promjene.

Opća nesigurnost života i imovine postala je, naročito od posljednjih decenija XV st. pravilo dnevnog života. Ona nije bila tek povremena, niti je uzrokovala samo povremena stradanja stanovništva, nego je bila toliko intenzivna, golema i neprekidna, da je stanovnike prisilila na napuštanje starog zvičaja, na iseljavanje iz Cetine. I nije se to zbivalo samo za borbi koje su prethodile turskoj okupaciji, i za prvih decenija nove vlasti, nego i kasnije¹⁰⁰ za njezina dvjestagodišnjeg trajanja na području Sinjske krajine, sve do potkraj drugog decenija XVIII st.

Ponajprije su te seobe izazivali česti ratovi,¹⁰¹ ali naročito ih uzrokuju četovanja, upadi i pljačke, što gotovo kontinuirano bez predaha traju, stoljećima, kao pravilo i sistem života. Haranje protivničkog teritorija i rastjerivanje starosjedilaca turske su vlasti sistematski provodile, kao sastavni dio svoje osvajačke taktike i strategije. No protivna strana nije im ostala dužna. S hrvatskoga državnog područja, posebno uskoci,¹⁰² ali ništa manje i ostali, pa s područja pod mletačkom vlasti upadale su čete na teritorij okupiran od Turaka. uzvraćajući Turcima, postepeno sve silovitije i oštrije.

Kao primjere navedimo dva upada vojvode Žarka Dražojevića u tursku Hercegovinu (sve do Rakitnog), izvedene u augustu 1500. u zajednici s hrvatskim vicebanom, s ukupno 300 ljudi. U prvom su doveli plijen od oko 4.000 grla sitne stoke, 900 goveda, 110 konja i 50 zarobljenika. U drugom: opet oko 4.000 grla sitne stoke, 2.000 krupne i 16 zarobljenika.¹⁰³

Dodajmo i nekoliko primjera zapisanih na obližnjem Makarskom primorju, a opisanih drastičnom neposrednošću:

- »1663. miseca travnja na 24. Alija Bojčić uhiti u Bašku polju 5 fratara živih a šestome glavu osiče i 2 dice i momka, sve ji proda na Livno janjičarom za 500 groša«...
- »1663. miseca travnja na 26. Harambaše primorske zatekoše Aliju Bojčića s bratom i još ji 8 š njim u Vrulji u špilji i jedva ji izvadiše. Aliju pogubiše i još ji š njime 5, a 4 živa dovedoše. Turci naša 3 ubiše«...

⁹⁸ O daljnim borbama oko Klisa vidi: M. Perojević, Klis u turskoj vlasti (Sarajevo 1936), str. 46 i slijed.

⁹⁹ J. Soldo, Prilozi za upoznavanje razvoja Sinja pod Venecijom (»Sinjska spomenica 1715—1965«, Sinj, 1965), str. 105, bilj. 10.

¹⁰⁰ Stj. Gunjača, Tiniensia ... II, str. 92 i slijed.

Analogno i u Kninskoj krajini (Jsti, Tiniensia ... I, str. 128).

¹⁰¹ Poblize o tim ratovima vidi: J. Soldo, Prilozi ... str. 103 i slijed.; L. Katić, n.r. str. 207 i slijed.; Stj. Gunjača, Tiniensia ... II; str. 91 i slijed.; M. Perojević, Klis u turskoj vlasti (Sarajevo 1936), passim; G. Novak, n.d. II, str. 46 i slijed., i dr.

¹⁰² Oč brojnih primjera vidi one što ih navodi: M. Perojević, n.d. str. 26, gdje je riječ o uskočkoj akciji u kojoj su zaplijenili: 18.000 sitne stoke, 2.000 krupne i 200 zarobljenika. God. 1576. kiški sandžak se tuži šibenskom knezu da mlet. podanici robe turske podanike, u dogovoru s uskocima, pa prijeti: ... »a na moju viru ne čete ni vi mirovati« (Isto, str. 26); slično i na str. 28, 42 i dr.

¹⁰³ Bull. d. arch. e storia dalmat., a. IV, Spalato 1881, str. 164.

- »1663. gospoinščaka na 20. Harambaša Juriša Lekić, samo 50 junaka, dogna iz Dumna 6 stotina male živine koza i ovaca, goveda 18, konja 3. Tako se robi i dobiva po turskoj zemlji, i dođoše svi zdravo, fala Bogu. Amen«...
- »1664. miseca veljače na 13. Harambaše primorske, samo 260 junaka, pođoše na vlahu cetinske i zapluniše ovaca 5.000, goveda i konja i ostalog blaga dosta, ali zaludu, jere pritekoše Vlasi i oteše svekoliko i ubiše 2 a 6 živi uhitiše, a ostali utekoše, ali jedva dotekoše«...
- »1664. miseca, gospoinščaka na 1. Pođe Juriša Martinčević i Martin Rusanđić, samo 28 junaka, i zasidoše u Radobilji Turkom. Srića jim iznose Alibega Matuzovića; tute ga vrlo ranše i nosiše ga daleko, a kada vidiše da krepaje, tako mu glavu odsikoše; i dočim je živio svakomu je junaku obećava 300 groša i još darove plemenite«...
- »1665. miseca maja na 7. Martin Glumčević sam otišao u Duvno, dovede jedno tursko dite i prođa za 70 groša; bila bi velika ištoria sve kazati«...
- »1666. marča na 31. Pobi se naša vojska i turska u Cetini kod Sinja i pogibe naši 450, a Turaka pogibe 150. Vrljih Turaka pogibe baš po izboru što valja, ali zaludu, jer Turci dobiše i bi njihovo junaštvo«...
- »1666. miseca ilinščaka na 14. Primorske Harambaše, samo 300 druga, otiđoše i porobiše Donju Dešnjicu i uhitiše čeljadi turske 18, a posikoše 4; zajaše male živine 1.500, goveda 70, konja 20; naš 1 pogibe. Ali ji dočeka Halajbeg kod Krenice, samo 70 konjika i 300 pišaca; onde se dobro pobiše i ubiše 2 spajše a raniše ji 5; pak drugi put pobiše se u Tihaljini, ubiše 3 Turčina a 4 uhitiše; ali Turci ubiše harambašu Jurišu Lekića; i tako se vojuje aliti bije«...
- »1685. miseca, aprila na 7. Dođe turska vojska k Sinju, a naši bijahu Sinj s dvima lumbardami i 3 petarde, i bili su razorili vele, ali zaludu, jere Turci učiniše juriš; tako naše i razbiše, oteše lumbarde, petarde, pobiše vojske, nemore se istinom znati, niki rekoše 500, a niki 300, ali živi uhitiše 180. Turaka rekoše da je veće mrtvi nego naši, ali zaludu, jer njihovo junaštvo bi. Ubiše vikara od Makarske, i jednog kapucina, popa rekoše 14 živi i mrtvi. Toti vojska, neka znaš kako Turčin vojuje ter plaši«...
- »1686. miseca januara na 19. Naša vojska otiđe na Vitinu, 7 stotina ljudi, opale svu Vitinu, ali ne mogli kula, zašto Turci biju iz nutra, ter nesmiše pristupiti. Dognaše male živine 300, goveda 100, konja 20 sužanja oliti čeljadi 15, jednoga čovika ubiju iz puške, naši svi zdravo. Istoga dneva druga vojska udari na Posušje, 1500, prid njimi Nakić Mati vojvoda. Opali Posušje, Gradac, Grude, Kočerin. Dognaše male živine 3 hiljade, goveda 800, konja naprčenih svake robe veće od sto, a što nije naprčeno 50, posikli ljudi 6, uhitali 30, pak ji pušte nikoliko što nemore hoditi; tima ih pristignu banduri kod Gruskoga vrila; ovdje nikako odvrnu ji 6, dva uhite živa a 2 ubiju, a 2 utope u blato, a jedan prepliva, ostali zdravo dođu i plino dognu i banduri otmu 150 goveda; i tako se vojuje i otimlje jedan drugomu. Amen«...
- »1686. mjeseca veljače na 21. Podoše Klišani u livanjsko polje, 100 ljudi, i porobe selo kod Atagića dvora, zapline male živine 130, goveda i konja 50; i polete za njimi Turci na konji i pišaci, i dostignu ji u planini; ali se naši opru, ter ji dočekaju, tako srića oti i 6 živi uhitiše, uhite i bega Perdusovića, a 12 glava odsiku; naši svi zdravo fala Bogu«...
- »1686. miseca maja na 18. Klišani i Splitsani, još vojske što se skupilo onda, uzeše Otok u Cetini, koji je vele jada zadava kršćanom, i dovedoše mnogu čeljad i robe svakojake, i ubiju 3 Turčina i ostali uteku i dovedu

čeljadi turske 30, a kršćanske će pustiti, tako rekoše; naši svi zdravo fala Bogu. Amen»...

- »1686. miseca ilinščaka na 4. Dođe turska vojska u Cetinu, 7 hiljada ljudi, a neki rekoše 6, što se zna koliko je; stiže ji nekoliko priko Mosora u Poljica, porobe Dolac i zapline plina dosta; sto ali veće opale kuća, on zna čija je izgorila; ali žalosno platitše jer i Poljičani u klanac pritekoše, pravi svoj put izgubiše, onda se vrlo pobiše; Turaka pade mrtvi tri stotine, a živi uhišitše dvistotine, ranjeni ko zna, — konja dovedoše 50, a toliko su ji ubili, tako rekoše; ja što čuh to kazah; naši da je manjkalo u sve 7, tako rekoše. To ti robiti Poljičane»...
- »1686. miseca ilinščaka na 14. Otiđe naša vojska na Livno, 7 hiljada, a pred njimi Stojan Janković i ostali serdari i harambaše od Kotara, od Šibenika i od ostale krajine; dobro se podnesu, na prvi udarac, nekoliko Turaka metnu u čardac, Muselima ali Čenju, pak ulizu u varoš, zapline blaga svakojako, što je moga tko nositi i ko se što dobio, rekoše, da su naprtili; dosta opale kuća, ko veli što ko neće»...¹⁰⁴

Bezbrojni su ovakvi primjeri. U relacijama svoga vremena smatrani su junastvima. Opjevani su tako i u narodnim pjesmama, u čitavim ciklusima, s junacima s jedne i druge ratujuće strane. Potresna su to bila zbivanja u kojima su uglavnom obračunavali naši ljudi međusobno, odijeljeni granicom dviju moćnih okupacionih snaga — Turske i Venecije — i triju vjera, unoseći u inače teške životne uvjete i navike Zagore, trajno nasilje i još suroviji način života. Pretvoreno u dvostoljetni sistem, obilato je to koristito spomenutim velikim silama, a ponekad također i vojvodama i harambašama. Međutim, čitav kompleks životnih problema koji su se na sve to nadovezivali, cjelokupni historijski proces koji se na takvoj osnovi oblikovao, ostavio je neizbježino i teške biljege u narodnom životu. Sve je to, naime, kod naroda ovih krajeva stvaralo često teške zavade, antagonizme i osvetničku stihiju; održavalo uvjerenje, poticano naročito od vjerskih funkcionara da će se pod mletačkim, carskim ili sultanskim barjacima izvojevati »oslobođenje« — uz zator protivnika, ali ujedno stvaralo i navike koje će se kasnije teško mijenjati i predstavljat će teške zapreke uspješnijem razvoju i napretku. U takvoj situaciji napuštanje zavičaja bilo je očajničko rješenje. Njemu su prethodile teške ljudske i materijalne žrtve na koje su se gomilale nove, uzrokovane seobom, a sjećanje na uzročnike zla i na one koji su zasjeli na ognjište istjeranih, nije lako blijedjelo.

Na migracije i istjerivanje starosjedilaca djelovala je dakako i izmjena ekonomsko-društvenih odnosa. Nije to bila, kao ranije samo izmjena feudalnoga gospodara. Novi običaji i zakoni turskoga feudalnog sistema stupili su na snagu. Kao i drugdje, tu je promjenu svom težinom osjetilo nemuslimansko stanovništvo. Preostali starosjedioci, ukoliko su preuzeli vojnu službu, očito su zadobili nešto

¹⁰⁴ Svi su citati uzeti iz: St. Zlatović, Kronaka o Pavla Šilobadovića o četovanju u Primorju (1662—1686) (»Starine« JAZU, knj. 21, Zagreb 1889) str. 90 i sljede. Autor kronike na početku kaže: »Ja fra Pavá Šilobadović pišá ovi libretin, neka znate koja su se učinila ovoga rata«. Niz primjera ne odnose se na Cetinu, ali dobro odražavaju sistem četovanja, koji je na čitavoj krajini bio u primjeni, a po kojemu se robilo, palilo, ubijalo i odvodilo, surovo i bjesomučno, s ciljem što totalnijeg uništenja protivnika, ali i s priznanjem protivniku — ako njegovo »junastvo« bilo!

povoljniji položaj. Velika državna dobra zadobile su i u Cetini, pa i Sinjskoj krajini, uglednije obitelji turskih dostojanstvenika.

Sinjska je krajina pripadala Kliškom sandžakatu, koji je obuhvaćao čitav dio Dalmacije, zapadne Hercegovine i Like što su ga bili osvojili Turci. I nakon što je izdvojen iz toga sklopa poseban Lički sandžak, ostalo je to veliko upravno-sudsko i vojno područje s 28 utvrđenih mjesta, s preko 700 sela i oko 400.000 stanovnika.¹⁰⁵ Sjedište te velike oblasti je u Klisu. Tamo stoluje, npr., i 1560. »sandžak« Ferhadbeg Sokolović koji sebe naziva: »sandžak kliski i hrvacki i primorski« i »hlivanjski«.¹⁰⁶ Važnija značajka ovoga sandžakata jest u tome što je on pogranična pokrajina. To je pak značilo ne samo postojanje vječnih pograničnih pitanja,¹⁰⁷ nego je uz spomenuto neprekidno obostrano četovanje, nametalo stanovništvu ove pogranične pokrajine izvanredno teške životne uvjete. Uz tekuće odmazde što ih je stalno podnosilo, glavne su suparničke sile često mamile to stanovništvo,¹⁰⁸ dosta obećavale i poticale na akcije, stjecale poene u međusobnoj borbi, ali je velike i nesmiljene odmazde snosilo stanovništvo samo. Nerijetko je pred takvim odmazdama bježalo, trajno napuštajući stara ognjišta.¹⁰⁹ I staro i novo stanovništvo bilo je tome izvrgnuto.¹¹⁰ Postepeno, kako slabi sistem i autoritet vlasti u Turskoj, a raste samovolja pograničnih zapovjednika i spahija, prilike su sve teže, kako u teretima podavanja, tako i u pogledu vojnih službi i drugih tereta i nedaća.

Tako se temeljito i dinamično mijenjalo stanovništvo gotovo posvuda u Zagori, pa i u Sinjskoj krajini.

Ugroženo stanovništvo bježalo je ili prema srednjedalmatinskoj obali, pa i dalje na otoke,¹¹¹ ili u sjeverozapadnom pravcu prema unutrašnjosti hrvatskih zemalja.¹¹²

U navedenim prilikama i proizvodnja je u Sinjskoj krajini opala prema onoj iz ranije epohe. Odrrazilo se to svakako i na užoj regionalnoj trgovini. No ona tranzitna između dubljeg zaleđa i srednjedalmatinske obale probijala se nakon svakog zatišja od »velikog rata«, a tekla je po pravilu usporodo s tolikim »malim ratovima«. Pogodovala joj je velika prostranost Kliškog sandžaka koji se protezao do pred vrata Splita, a na čijem se području nalazila u cjelini i prometna arterija Klis-Sinj-Livno.¹¹³ Turske su vlasti bile nastavile tradicijom gospodara zaleđa, pa su i one pokušavale: da u Solinu i Žrnovnici organiziraju

¹⁰⁵ M. Perojević, n. d. str. 8. U opisu bos. pašaluka što ga je objavio F. Rački. Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskoga pašalika («Starine» JAZU, knj. 14, Zagreb 1882) str. 179 podaci su nešto drukčiji.

¹⁰⁶ M. Perojević, n. d. str. 18.

¹⁰⁷ Vidi npr. dugotrajne sporove i oko granica Klisa i Splita: L. Katić, n. r. str. 207—209.

¹⁰⁸ J. Soldo, Prilozi ... str. 103.

¹⁰⁹ Isto str. 111. Ne našavši bolje uvjete života ni na mletačkoj strani, nešto se stanovništva, izbjeglog u Primorje, vraćalo kućama na turski teritorij.

¹¹⁰ Turci su dovodili novo stanovništvo. Tako je, npr., kliški sandžak Malkočbeg Dugalčić, oko sredine XVI st., naselio u Sinju bosanske muslimane (v. M. Perojević, n. d. str. 16).

¹¹¹ Stj. Gunjača, Topografska pitanja ... str. 25, bilj. 61 navodi primjer, kako je župnik Juraj Cetinjanin, još god. 1476. pred Turcima poveo stotinu obitelji iz Cetine na otok Olib. Vidi i: S. Jurić, Sinjska Alka (Zagreb 1965), str. 34.

¹¹² Neki su stigli i u Istru (M. Perojević, n. d. str. 81—82), a neki, čini se, i do Gradišća; v.: S. Jurić, n. d. str. 34.

¹¹³ Dio splitske trgovine išao je i preko Aržana u Bosnu.

svoje luke, ne bi li mimoišli mletačku luku i carinu u Splitu;¹¹⁴ da u Žrnovici uredi i svoje solane, pa i magazin soli,¹¹⁵ ne bi li umanjili pritisak mletačkog monopola soli iz srednje Dalmacije. Malo su i povremeno u tom uspjeli. U prvoj polovici XVI st. Split je ipak imao 25.000 dukata godišnjih prihoda od trgovine sa Zagorom i Bosnom.¹¹⁶ Potkraj XVI st. sve su življe splitsko-mletačke inicijative da se dobro organizira trgovina Bosne u pravcu preko splitske skele, pa u Veneciju.¹¹⁷ Ni Trogir nije htio izostati, pa su nastali i splitsko-trogirski sporovi oko toga.¹¹⁸ I Veneciji i Turskoj je odgovarao razvoj tranzitne trgovine preko Splita, pa je ona vrlo intenzivna u prvoj polovici XVII st., a posebno u periodu od 1640-1660.¹¹⁹ Popravljaju se putovi, karavane sa po stotinu konja krcatih robom pristižu donoseći: vunu, sir, kožu, krzna, kordovane, svježe i suho meso, žito, med, vosak; vunene tkanine-pokrivače i sl. Dolazi ta roba naročito iz Livna, Sarajeva, Banja Luke i Travnika, Visokog i sl., ali isto tako ponešto iz Požege, Beograda i Budima.¹²⁰ Iz Splita ide većina robe dalje preko Jadrana. I stoka se, dakako, dogoni na splitsku skelu, čini se, pretežnije iz livanjskog i cetinskog kraja, no sva je prilika da već i u XVII st. mletačke vlasti forsiraju izvoz stoke preko zadarske luke.¹²¹ Sir je također tražena roba na splitskoj skeli, a splitski trgovci se ponekad žale da ga »Morlaci« ne donose dovoljno, čekajući povoljnije uvjete prodaje.¹²² Očito su i Cetinjani sa svojom robom dolazili na velike pazare u Solin.¹²³

Duboko zaleđe tražilo je na splitskoj skeli različitu mletačku robu,¹²⁴ ali za veliki dio zaleđa ostaje sol jedna od najvažnijih roba i životnih potrepština koju ono traži u dalmatinskim gradovima. I splitska skela stalno nastoji da ima uvijek dovoljno soli na raspolaganju,¹²⁵ a jednako i tržište u Šibeniku.¹²⁶

Karavane su prolazile Sinjskom krajinom, i s njima često vrlo dragocjena tranzitna trgovina. Potiču je poslovni centri u Veneciji, Splitu i Sarajevu koji pobiru i glavnu dobit od nje. Domaće je stanovništvo Cetine moglo imati koristi od robe koju je prodavalo karavanskim trgovcima, ili od trgovine na pograničnim-medašnim sajmovima,¹²⁷ ili donoseći robu na splitsko tržište. Karavansko je

¹¹⁴ G. Novak, n. d. II, str. 69,76.

¹¹⁵ Isto, str. 69,77; S. Traljić, Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII stoljeću (»Pomorski zbornik«, povodom 20-god. dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942—1962, I, Zagreb 1962), str. 364.

¹¹⁶ G. Novak, n. d. II, str. 67.

¹¹⁷ Isto, str. 78 i sljed.

¹¹⁸ Isto, str. 88—89.

¹¹⁹ Isto, str. 139 i sljed.; S. Traljić, Izvoz bosanske robe preko splitske luke u 18. st. (»Pomorski zbornik«, knj. 3, Zadar 1965), str. 809; M. Perojević, n. d. str. 103.

¹²⁰ S. Traljić, Izvoz... str. 809; C. Čičin — Šain, Pisma Marka Kavačijina splitskog trgovca iz prve polovine XVI st. (Starine JAZU, knj. 49, Zagreb 1939) str. 157, gdje se spominju i beogradski trgovci u Splitu.

¹²¹ S. Traljić, Trgovina... str. 342.

¹²² C. Čičin — Šain, n. r. str. 157, 217.

¹²³ M. Perojević, n. d. str. 52.

¹²⁴ C. Čičin — Šain, n. r. passim.

¹²⁵ G. Novak, n. d. II, str. 86; C. Čičin — Šain, n. r. str. 170, gdje se navodi da se i u Piranu nabavljala sol za potrebe splitskog tržišta.

¹²⁶ S. Traljić, Trgovina... str. 365, gdje se spominje ugovor iz god. 1525. između Turaka i Venecije o izvozu soli iz Šibenika, te ističe udio Šibenika u trgovini sa zemljama zaleđa.

¹²⁷ S. Traljić, Trgovina... str. 341.

putovanje sve bolje organizirano. Očito se već u prvoj polovici XVII st. ustalila trasa putovanja i glavne stanice na osjetljivoj pograničnoj dionici Split — Livno (vidi reprodukciju karte te dionice). Trasa puta tekla je ovako: Split — (solinski most) — Klis — Dicma — Sinj — Han (na Cetini) — Bilibrig — Prolog — Livno, ukupno 51 mlet. milja.¹²⁸ Za zimskih je mjeseci trebalo čekati da nestane snijega.¹²⁹ I pojava ili prijetnja kuge u zaleđu ili Splitu uzrokovala je zastoje,¹³⁰ a veliki i mali ratovi pogotovo. No neprekidna su opasnost karavanama bila četovanja i pljačke koje se stalno vrše i na turskoj i mletačkoj strani.¹³¹ Trgovci to prate, međusobno se obavješćuju o tim opasnostima, konstatirajući kako »lupeža ima po svuda«,¹³² i traže zaštitu od vlasti. Dio stanovništva oko trase karavanskog puta dobrim je dijelom živio od pljačke karavana. Nanose ponekad krupne gubitke trgovcima (i u robi i u trgovačkim pismima). Ovi pak pribjegavaju organizaciji »velikih karavana«, a od bosanskog paše dobivaju vojničku pratnju, dok pratioci opet traže visoku plaću.¹³³ Znatnu stavku trgovcima čini i »hranarina« i »puškarina«. I kiridžije su skupe.¹³⁴ Pljačke su karavana bile češće kada su ratni zapleti, četovanja, suše i glad pogađale stanovništvo, a učestale bi i pod jesen, kada je bilo »svuda pljačkaša, koji žele da se obuku prije nego padne snijeg«.¹³⁵ Po svemu sudeći dio je napadaja na karavane bio uzrokovan i sporovima između trgovaca, kiridžija i ostalih zaposlenih u ovim prijevoznim poslovima.

Da se trgovina tako tijesno isprepliće s nasiljem i zulumom, to nije ništa neobično ni u svjetskim razmjerima. Pitanje je samo formi u kojima se to očituje. Na ovom našem karavanskom putu bile su to često vrlo drastične forme. Cjelokupnu atmosferu upotpunjuje činjenica da u ovo vrijeme čak i trgovci razlikuju: robu »židova« i »katolika«, »pravoslavaca« i »muslimansku« robu. Praktički bila je važna ipak samo dobit, pa je i krijumčarena roba dobro dolazila, bez obzira na njeno podrijetlo. Uz faktički trgovački monopol skupine trgovačkih kuća, uz državni monopol prodaje soli, te državne carinske namete, a teške životne prilike stanovništva Zagore, krijumčarenje je moralo cvasti.

¹²⁸ Spomenuta se karta nalazi u kartografskoj zbirci Arhiva Hrvatske u Zagrebu, inv. br. 55. Naslov joj je: *Pianta geografica copiata da altra simile, colle sue distanze, le quali principiano da Spalatro, e poi da posto in posto sino a Klivno, Piazza d'Arme de Turchi*. Na crti koja pokazuje trasu puta piše: »Strada tenuta dalle Caravane cioè da Spalatro».

Spomenute udaljenosti navedene su ovako:

- Od Splita do mosta solinskoga 3 milje;
- Od sol. mosta do Klisa 4 milje;
- Od Klisa do Dicma 9 milja,
- Od Dicma do sinjske tvrđave 9 milja;
- Od Sinja do stanice Han 4 milje;
- Od Hana do stanice Bilibrig 8 milja;
- Od Bilibriga do turske kule Prolog 6 milja
- Od kule Prolog do tvrđave Livno 8 milja.

¹²⁹ Č. Čičin — Šain, n. r. 148, 149, 150.

¹³⁰ Isto, str. 151, 152, 153, 155.

¹³¹ Isto, str. 137, 139, 155, 156, 163, 190, 213, 218; S. Trajčić, *Izvoz ...* str. 810; isti, *Trgovina ...* str. 345.

¹³² Č. Čičin — Šain, n. r. str. 163, 213.

¹³³ Isto, str. 139, 144, 163, 178, 189, 190, 210. Poželjno je robu slati »dobrom karavanom« (189), odnosno: »u velikoj i dobroj pratnji« (179).

¹³⁴ Isto, str. 178.

¹³⁵ Isto, str. 190, u pismu od 11. XI 1645.

U XVI i XVII st. nije se ni moglo u opisanim uvjetima razviti mjesto Sinj sa svojom tvrđavom. Tvrđava nije osobito opremljena, a i broj stanovnika varoši »pod Sinjem« je malen.¹³⁶ Pogotovo kada ga usporedimo s jedne strane s Klisom /gdje je u prvo vrijeme sjedište i kliškog sandžaka/, a s druge strane s Livnom /gdje je kasnije sijelo istog sandžaka/.¹³⁷ Nakon pada Klisa u mletačke ruke 1648. porasla je važnost Sinja i njegove tvrđave za Tursku, ali je to Cetinu pretvorilo u neposredni strogo pogranični kraj, donoseći još teža stradanja stanovništvu zbog ratnih sukoba i pustošenja što su ih uzrokovali događaji od osamdesetih godina XVII st. do tzv. Požarevačkog mira 1718.

Ovih četrdeset godina, na prijelazu iz XVII u XVIII st. započelo je s velikim bitkama oko Sinja, s tri teške opsade sinjske tvrđave,¹³⁸ velikim haranjima i pustošenjima Sinjske krajine i cijele Cetine, s ponovnim velikim migracijama i rastjerivanjem stanovništva,¹³⁹ i unosnim poslovima s otkupima zarobljenih,¹⁴⁰ pa da ta prva faza završi mletačkim osvajanjem Sinja, čime je: ... »Venecija dobila tvrđavu, ogoljelu i osamljenu, što gospodari Cetinom, a svojim položajem prema Bosni bila odlična predstraža Klisu«.¹⁴¹

No odmah se nastavilo, ne samo četovanjem i pljačkama nego čestim upadima velikih vojski, turskih u Cetinu, a mletačkih u livanjsko polje, pa i tursku Neretvu i do Mostara.¹⁴² I tako se to nastavljalo do 1699. i sklapanja tzv. Karlovačkog mira između Austrije i Venecije s jedne, a Turske s druge strane. Nova granica tursko-mletačka presijecala je dolinu Cetine: od Vrlike na Potravlje /koje je mitom od 300 cekina raznim turskim delegatima pripalo Veneciji/, pa preko Hrvaca nekako na Mrgude, pa preko Jasenskog na Glavice i preko polja na Mandačevu glavicu, zatim preko Turjaka na Trilj, te ispod Čačvine na Zadvarje.¹⁴³

Takva je linija značila pretvaranje Cetine u pogranično razbojište. Međutim, već je dotada Cetina uglavnom opustjela. Od starog stanovništva malo je ostalo.¹⁴⁴ Veneciji je to na svoj način dobro došlo, pa provodeći sistematsku populaciju puste Cetine,¹⁴⁵ uspostavlja i regulira na zadobivenom području sasvim nove ekonomsko-društvene i političke odnose u skladu s krajiškim sistemom kakav je smatrala potrebnim na svojoj granici s Turskom.

¹³⁶ J. Soldo, Prilozi ... str. 105.

¹³⁷ Za Klis vidi: F. Rački, n. r. str. 179; za Sinj: isto, str. 180; za Livno: isto str. 182. Navedeni podaci pokazuju da je Livno vrlo razvijeno mjesto, dobro napućeno, kao što su to i okolna sela. Sinj daleko zaostaje za Livnom. Ovaj opis, izrađen oko 1630. kaže za Sinj da je »città ... dishabitata«. Vrlika je opisana kao naprednije mjesto od Sinja. Za Prolog se kaže (str. 182) da je utvrda sa 40 ljudi stražarske posade.

E. Celebija, Putopis, I (Sarajevo 1957), opisuje također: Livno (str. 153—159), Prolog (str. 168—169), most na Cetini (str. 169), Sinj (str. 170—171) i Klis (str. 171—173).

¹³⁸ Potanje: Stj. Gunjača, Stari sinjski grad krvavo poprište. Tri opsade u tri godine. (»Mogućnosti«, br. 2 — 1959), str. 141—149.

¹³⁹ J. Soldo, Prilozi ... str. 113.

¹⁴⁰ Isto, str. 115—116.

¹⁴¹ Isto, str. 118.

¹⁴² Isto, str. 119 i slijed.

¹⁴³ Isto, str. 122.

¹⁴⁴ Isto, str. 123.

¹⁴⁵ Isto, str. 122.

U KRAJIŠKOM SISTEMU MLETAČKE DRŽAVE

Nastupila je, dakle, ponovno nova temeljita izmjena i stanovništva Sinjske krajine. Zaostalo je nešto turskih podanika muslimana koji su ostali s time što su se morali pokrstiti. Vratilo se i nešto starosjedilaca koji su svojedobno bili izbjegli na srednjodalmatinsko primorje.¹⁴⁶ Glavnina novog stanovništva nadočla je iz Livna, Duvna, Rame i područja niže Mostara u Hercegovini.¹⁴⁷ Dolazili su na različite načine. Neki dovedeni prigodom mletačkih upada na turski teritorij, veće skupine s franjevcima iz Rame, neki opet mamljeni s mletačke strane od vlasti i drugih faktora. Mamilo ih se posebno i diobom — dodjelom zemlje, dijeleći ponekad i ono što je po Karlovačkom miru ostalo Turskoj.¹⁴⁸

Venecija je zadržala vrhovno vlasništvo nad zemljom. Zemlju je dijelila uz obavezu plaćanja desetine državi, vezujući dodjelu uz mušku lozu, pa je poslije izumrća muških potomaka zemlja opet pripadala državi. Kuće i mlinovi davani su uz godišnji kanon. Bilo je, međutim i samovoljnog uzimanja u posjed, a i starosjedioci, nalazeći se u zbjehu na Primorju, polagali su prava na stara svoja imanja, upadali su u stari zavičaj, palili kuće, odnosili žetve i sl.¹⁴⁹

Mletačke su vlasti pri diobi davale prednost i veće posjede zaslužnima u proteklom ratu.¹⁵⁰ Zatim se davalo glavarima — harambašama koji su trebali da dodijele određene čestice pojedinim obiteljima što su ih doveli.¹⁵¹

Obaveze naseljenika bile su brojne.

Prije svega svaki muškarac s navršениh 18 godina, bio je uključen u »čete stanovništva«, dakle obavezan na vojnu službu. Narod je bio podijeljen na »banderije«, na čelu s harambašama. Na čelu krajiških četa bili su serdari, imenovani od mletačkih vlasti, a na čelu cijele Cetinske krajine nailazio se providur Sinja, kao šef civilne i vojne vlasti, sa sjedištem u sinjskoj tvrđavi. Uz providura vojskom upravlja kapetan.¹⁵²

Daljnja je obaveza plaćanje desetine za zemlju, te kanona za kuće i mlinove. Desetinu je država davala u zakup. Zakupcima su u pobiranju morali pomagati harambaše, po potrebi i oružjem, pa da budu u tome što revniji, dobivali su dio desetine.

Konačno, naseljenici su obavezni na kuluk i »seksanu« (tovarnu službu u vojne i upravne svrhe), kod popravka puteva i utvrda.¹⁵³

Novi se sistem sporo i teško sprovodio u životu. Iskrslu su brojni problemi kao: nemogućnost uspješnije poljoprivrede i stočarstva zbog neprirodne državne granice kroz dolinu Cetine; težak režim nepo-

¹⁴⁶ Isto, str. 123.

¹⁴⁷ M. Petrić, Geografski i historijski pregled (Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Etnologija N. s. sv. XV—XVI, Sarajevo 1961. Etnološka i folkloristička istraživanja u Livanjskom polju); Soldo, n. d. str. 126.

¹⁴⁸ J. Soldo, n. d. str. 123—126.

¹⁴⁹ Isto, str. 126—127.

¹⁵⁰ Isto, str. 127—131.

¹⁵¹ Isto, str. 128.

¹⁵² Isto, str. 133—136.

¹⁵³ Isto, str. 136. O »seksanji« vidi i napomenu: I. Lovrić, Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa, Zagreb 1948, str. 123. bilj. 116.

srednoga pograničnog kraja; antagonizam između bogatijih koji su diobom više — a neki i mnogo — dobili, i većine koja je dobila minimum; svaljivanje na seljake svih tereta koji ne pogađaju varošane; samovoljno otuđivanje dobivenih posjeda, ili prisvajanje tuđih, odnosno ometanje mirnog uživanja drugima; napuštanje zemle sa strane nekih doseljenika koji se vraćaju u Bosnu; nepovjerenje u stalnost novog posjeda i sistema pa, dijelom, prihvaćanje novih posjeda u Cetini, uz zadržavanje starih u Bosni; svađe i neredi zbog odvođenje stoke radi ispaše na turski teritorij; preostale navike iz epohe četovanja, posebno pljačke kao načina zarade kod dijela stanovništva, pa i razbojstva nad posjednicima i trgovcima koji žele obnoviti karavanski promet sa Splitom, a ukoliko se »banderije« angažiraju oko čuvanja reda, nedostaje radne snage poljoprivredi i stočarstvu, itd.¹⁵⁴

Uskoro je, međutim, nadošao još jedan veliki rat. God. 1715. opet su Austrija i Venecija u ratu s Turskom. Uz opisanu pograničnu situaciju u dolini Cetine, a na glas da se skuplja turska vojska u Bosni, nastala je velika panika u Cetini. Mnogi stanovnici bježe s blagom u Primorje ili u brda, a neki i u Tursku. Bilo je i bezglavnog bježanja. Mletačke vlasti prijete gubitkom posjeda svima koji pobjegnu.¹⁵⁵ Dana 23. VII 1715. zaista je i sišla velika turska vojska u Cetinu, poduzela opsadu sinjske tvrđave, temeljito opustošila Sinjsko polje, pokupila sve sijeno i žito i na području oko Sinjske krajine. Mala posada u tvrđavi, sastavljena uglavnom od domaćih ljudi, bila je nemoćna protiv tolike sile, ali je hrabro ustrajala u obrani ne predajući se, dok su sinjski ratnici uspješno dijelili megdane s Turcima podno tvrđave. Turskim naletima nije uspjelo brzo osvajanje Sinja, a kako je uskoro zavladała nestašica hrane za konje i vojsku, te neka epidemija u turskoj vojsci, ona se naglo povuče ne svladavši hrabre i malobrojne branitelje sinjske tvrđave. Ovaj nerazmjernost snaga, odlučnost branitelja i nagli uzmak Turaka dao je podlogu nastanku čuvene i romantične legende koja se stalno održala u prigodnoj svečanosti i viteškoj igri »sinjske alke« te u katoličkom kultu »čudotvorne« gospe sinjske.¹⁵⁶

Do Požarevačkog mira 1718. koji su sklopile ratujuće sile, nastavilo se na području srednje Dalmacije i Hercegovine s obostranim velikim upadima i pljačkama.¹⁵⁷

Po spomenutom miru cijela je Cetina pripala Veneciji, pa je granica prebačena iz doline Cetine na visove Dinare, s time da je tvrđavica Prolog ostala u turskim rukama. Takva je ostala ta granica sve do pada Mletačke Republike, pa i kasnije kao austrijsko-turska granica. Cetina, pa i Sinjska krajina, našla se tako poslije 1718. u sklopu istoga državnog teritorija koji je obuhvaćao i svu ostalu Zagoru i srednjodalmatinske gradove. Veliki dio prirodne ekonomske regije našao se tako na

¹⁵⁴ J. Soldo, Prilozi . . . str. 136—141.

¹⁵⁵ Isto, str. 143—144.

¹⁵⁶ I. Lovrić, n. d. str. 48—49; F. Petter, Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen, II, Gotka 1857, str. 88.

¹⁵⁷ J. Soldo, Prilozi . . . str. 150—151.

okupu, ali pašnjaci s onu stranu Dinare, tako važni za stočarstvo Cetine, a i Livno kao važan trgovački punkt na karavanskom putu iz Primorja u Bosnu, ostali su s onu stranu državne granice, okrnjivši osjetno potpunu cjelinu spomenute prirodne ekonomske regije.

Nakon sklopljenog mira Venecija je nastavila da upotpunjuje svoj krajiški sistem, sada na čitavu području Cetine. Ustrojila je ukupno 31 banderij i 2 serdarije (s ovu i s onu stranu Cetine), organizirala pandursku službu.¹⁵⁸

Zemlja se dijelila kao i poslije 1699. Seljaci su dobivali skromni minimum, a pojedince i glavare se obilno darivalo, nastojeći da budu što odaniji »Principu« i mletačkoj politici.¹⁵⁹ Već se od početka ističe ta imovna nejednakost, koja zatim kroz XVIII st. ubrzano raste. Nije to Venecija radila samo po logici svog ekonomsko-društvenog i političkog sistema. Interes Austrije za hrvatske zemlje koje se »oslobađaju« od »nekrsta«, a koje su posredstvom »krune ugarske« nekada pripadale Habsburzima, i po mišljenju bečkog dvora opet bi im morale pripasti, bio je sve veći.¹⁶⁰ Venecija je to dobro znala i pratila, pa je nastojala parirati austrijskim aspiracijama uz ostalo i time što je i obilnim materijalnim poticajima stvarala privilegirani sloj stanovništva vezan uz mletačku vlast. To joj je u dobroj mjeri uspijevalo.¹⁶¹

Opće prilike za uspješniji ekonomski razvoj Sinjske krajine, kao i Dalmacije u cjelini, bile su postepeno kroz XVIII st. sve povoljnije, uporedo kako su opadali snaga i pritisak mletačke i turske države. Sve nemoćnije za neke veće ratne pothvate, one su morale održavati mir na granicama. Slabio je uz to i njihov ekonomski mehanizam sa svojim monopolima i ograničenjima. I u Mletačkoj Republici se to vidljivo očituje. Posljedice su dvovrsne. S jedne strane, Venecija ne može ostvariti ni ono što bi htjela poduzeti za opći i ekonomski razvoj svojih »dominija«. Sinjska krajina osjetila je to u svojoj poljoprivredi, gdje su bili potrebni znatni državni zahvati da bi se poplavama otele tolike plodne površine i sjenokoše za stočarstvo. No gotovo ništa nije u tom pravcu učinjeno za čitava trajanja mletačke vlasti.¹⁶² S druge strane, slamanje mletačkog monopolizma u oblasti trgovine na Jadranu olakšalo je i dalmatinskim trgovcima položaj, što je posebno u drugoj polovici XVIII st. dalo vidljivijih rezultata.¹⁶³ Oni nisu izostali ni na trgovačkom putu: Split — Sinj — Livno.

Koliko su nepopljavljene površine dopuštale u poljoprivredi je bilo nešto proizvodnje žitarica (pšenice, ječma, sirka, prosa, kukuruza, kupusa i sl.). Dosta površina zauzimala su sjenokoše, posebno i od povre-

¹⁵⁸ Isto, str. 153 i slijed.

¹⁵⁹ Isto, str. 156 i slijed.

¹⁶⁰ Isto, str. 171, gdje se spominje jedan izvještaj o stanju u Dalmaciji izrađen za bečki dvor.

¹⁶¹ Karakteristično je da i takav napredni — prosvjetiteljski duh kao što je bio I. Lovrić kaže, npr., kako je Venecija 1686. osvojila sinjsku tvrđavu... »i sad je drži kao svoj pravedan i legitiman posjed« (I. Lovrić, Bilješke o putu po Dalmaciji str. 45).

¹⁶² I. Lovrić, n. d. str. 52 kaže da se zbog poplava ne obrađuje ni treći dio korisnih površina. Sinjskog polja. O potrebi reguliranja Cetine i isušivanju polja mnogo se govorilo u XVIII st., i službeno i neslužbeno. I pisalo se o tome. Tako, npr., piše o tome i A. Fortis, Viaggio in Dalmazia, vol. II (Venezia 1774), str. 83; I. Lovrić, n. d. str. 52; aust. izvještaj iz god. 1775/6. (V. G. Novak, Poljoprivreda Dalmacije u drugoj polovini 18. st. (Starine JAZU, knj. 50, Zagreb 1960), str. 494—498.

¹⁶³ Vidi: B. Štulli, Pregled povijesti pomorstva do početka 19. st. (Pomorska enciklopedija, sv. 4, Zagreb 1957), str. 43, 45—46.

meno plavljenog zemljišta.¹⁶⁴ Razmjerno sporo teče privikavanje većem angažiranju u ratarstvu. Nesumnjivo su na to utjecali i brojni tereti koje je seljak snosio uz desetinu na zemlju. Naročito u obliku različitih službi (vađenje kamena, popravak putova, skupljanje državnog sijena, prijenosi različite robe), na kojima su seljaci često gubili i do 4 dana u sedmici, dobivajući za taj kuluk samo hranu i ponekad nešto soli.¹⁶⁵

Stočarstvo je, dakako, glavna djelatnost stanovništva. U mirnijim uvjetima kroz XVIII st. dosta je napredovalo po broju glava krupne i sitne stoke, posebno goveda i ovaca.¹⁶⁶ Ograničenost sjenokoša, kvaliteta ispaše i slaba kvaliteta stoke zapreke su boljem i većem uspjehu. Ponešto se iskorišćuju pašnjaci s onu stranu Dinare, na turskom teritoriju, plaćajući za to određenu odštetu turskim vlastima u Livnu.¹⁶⁷ I pčelarstvo i lov su obnovljeni.¹⁶⁸ Uzgaja se i nešto duhana.¹⁶⁹ Pravo na ubiranje desetine i travarine daje država u zakup. Pojedine porodice iz dalmatinskih gradova, naročito primorskih, obrtimice se bave uzimanjem toga zakupa, gomilajući u svojim rukama znatna bogatstva.¹⁷⁰

Sveukupni prihodi mase sitnoga seljaštva vrlo su maleni. Nedostaju im sredstva za život. Zaduživanje njihovo raste brzim tempom. Zajmo-davci su bogatiji sinjski građani, zatim splitski trgovci, a jednako i veleposjednički jak franjevački samostan u Sinju. Lihva sve više preotima maha, upravo cvate, pritiskujući i uništavajući sitnog seljaka. Pogađaju ga uz to i povremene suše i glad, a ponekad i jaka kuga.¹⁷¹ Nestabilni izvori života za dio siromašnijeg stanovništva, prisiljavaju ga na povremene migracije u zemlje pod turskom ili austrijskom vlašću, u potrazi za hranom i zaradom.¹⁷²

Zbog svega toga usporavao se proces privikavanja na miran život i odvikavanje od hajdučije iz turskih vremena. Ona se još prilično osjeća kroz čitavo XVIII st.¹⁷³ nanoseći dosta štete trgovini što se na relaciji Split — Sinj — Livno sve intenzivnije odvija, osobito u drugoj polovici XVIII st.

Mletačke vlasti nastoje da ovu trgovinu kanaliziraju preko određenih pograničnih trgovačkih stanica (Han, Trilj, Radobulja), no snalažljivi trgovci uz pomoć korumpiranih mletačkih i turskih

¹⁶⁴ J. Soldo, Prilozi ... str. 158, 161—162.

¹⁶⁵ Isto, str. 163.

¹⁶⁶ Isto, str. 163; I. Lovrić, n. d. str. 146—147.

¹⁶⁷ G. Novak, Poljoprivreda Dalmacije u drugoj polovini 18. st. str. 467. Iskorišćenje ovih planinskih ispašista poboljšavalo je kvalitetu ovaca.

¹⁶⁸ J. Soldo, Prilozi ... str. 164.

¹⁶⁹ Isto, str. 169.

¹⁷⁰ G. Novak, n. d. II, str. 197.

¹⁷¹ J. Soldo, Prilozi ... str. 161—162, 167.

¹⁷² Isto, str. 161—162.

Prema jednom austrijskom izvještaju iz god. 1775/6. dio iseljenika to stalno napuštao zavičaj (G. Novak, Poljoprivreda Dalmacije u drugoj polovini 18. st., »Starine« JAZU, knj. 50, Zagreb 1960, str. 461).

G. L. Garagnin, Riffessioni economico — politiche sopra la Dalmazia, vol. I (Zara 1793), str. 87 također govori o iseljavanju »u Bosnu ili u Banata! Riječ je o iseljavanju iz Zagore općenito, a koliko je pri tome bilo iseljenika iz same Cetine to još nije utvrđeno. Garagnin je uopće vrlo porazno ocijenio politiku Venecije i njenu nebrigu za poljoprivredu Zagore (n. d. str. 82 i slijed). Značajna su i njegova svjedočanstva o užasnoj lihvi koja pritište s minimumom od 24% kamata, a koja »predsavija propast ovih krajeva« (n. d. str. 98). On pledira: da se ukine vrhovno državno vlasništvo nad zemljom, da se zajedničke zemlje raspodijele privatnicima u neograničeno vlasništvo i sl., a sve u znaku načela: »Nema odlučnijeg branitelja od vlasnika, niti čovjeka poslušnijeg vladi od vlasnika« (n. d. str. 156).

¹⁷³ I. Lovrić, n. d. str. 65—67, 180, 190, 211.

J. Soldo, Prilozi ... str. 161; S. Trajčić, Izvoz ... str. 821—822; isti Trgovina ... str. 345.

službenika i stražara prebacuju robu raznim dinarskim klancima, zaobilazeći kontrole i carine.¹⁷⁴ Na već spomenutoj trasi trgovačkog puta iz Splita za Livno promet se postepeno sve bolje organizira. Pored vojničkih pratnji za karavane,¹⁷⁵ uređuju se stanice — odmarališta tzv. »badžane« za smještaj trgovaca i putnika.¹⁷⁶ Za borbu protiv kuge organizirane su sanitarne stanice, pa je takva postojala i u Bilom Brigu.¹⁷⁷ Iz Bosne se dovozilo naročito: vosak, bravlje kože, čebad, željezo, meso i živo blago, žitarice i različita hrana.¹⁷⁸ U Zadru ostaje glavna, monopolizirana luka za izvoz stoke u Veneciju,¹⁷⁹ ali se prema kraju XVIII st. i preko Splita i Trogira izvozi sve više stoke.¹⁸⁰ Mnogo te robe prolazi i kroz Split kao tranzit, odlazeći dalje za Rijeku, Trst i talijanske luke.¹⁸¹ Prema Bosni upućivana je različita roba prekomorske trgovine, ali naročito mnogo soli, što iz dalmatinskih solana, što opet nabavljena u južnoj Italiji. Tako se, npr., u periodu 1792—1796 uvezlo iz Splita 18.000 libri soli.¹⁸²

Već je na početku XVIII st. bilo razmjerno veliki broj karavana koje su mjesečno pristizale iz Bosne preko Sinja u Split.¹⁸³ Posljednjih decenija ovog stoljeća još je intenzivniji taj promet. Sinjski i uopće cetinski trgovci znali su dočekati karavane iz Bosne, pokupovati njihovu robu, pa su je zatim »svojim« putevima upućivali dalje, stječući tako dobiti koje su se odrazile i na stanovitom napretku sinjske varoši.¹⁸⁴ Uz ovu tranzitnu trgovinu kroz Sinjsku krajinu razvija se i dalje ona lokalna i regionalna trgovina. U njenim okvirima i sinjski pazari, posebno onaj 15. augusta svake godine, dobivaju na značenju.

Konačno, treba spomenuti i pokušaje bogate posjedničke i trgovačke obitelji Lovrića da razviju eksploataciju željezne rudače kod Sinja god. 1777.¹⁸⁵ Nerealne predodžbe o bogatstvu nalazišta i materijalne teškoće uzrokovale su neuspjeh ove manufakturne proizvodnje.

Cjelokupan je ekonomski razvoj Sinjske krajine kroz XVIII st. postepeno uobličavao dvije osnovne društvene kategorije u ovom kraju.

S jedne strane masa sitnog i srednjeg seljaštva koja nosi glavne i najteže terete oronuloga feudalnog sistema i agresivnog trgovačko-lihvarskog kapitala. Pritisnuta teretima i tradicijom, ona pretežnije

¹⁷⁴ J. Soldo, Prilozi ... str. 165; S. Traljić, Izvoz ... str. 814.

¹⁷⁵ S. Traljić, Izvoz ... str. 819.

¹⁷⁶ S. Traljić, Trgovina ... str. 345. Potkraj XVIII st. postojale su u mjestima: Obrovac, Lenkovac, Zemunik, Knin, Kistanje, Spačić, Drniš, Šibenik, Skradin, Sinj, Solin, Klis i Omiš.

¹⁷⁷ Isto, str. 346.

¹⁷⁸ Isto, str. 363. Autor s pravom ističe kako su vosak i med bili važni artikli trgovačke razmjene, i kako su ih primorski i prekomorski trgovci mnogo tražili. Upozorio je uz to kako je to našlo odraza i u stihovima narodne pjesme:

... »Pokisli mu konji i volovi
goneć vosak na debelo more
.....»

čelice mu dvorak samagilec.

¹⁷⁹ Isto, str. 368. Na zadržaku skelu dogone se u drugoj polovini XVIII st. volovi čak iz Vidinskog pašaluka i Karavlaške! Iz Sinja također dolaze u Zadar trgovci stokom. Isti, Izvoz ... str. 819.

¹⁸⁰ S. Traljić, Izvoz ... str. 825; isti, Trgovina ... str. 363, 368.

¹⁸¹ S. Traljić, Izvoz ... str. 825.

¹⁸² S. Traljić, Trgovina ... str. 363.

¹⁸³ S. Traljić, Izvoz ... str. 812—813.

¹⁸⁴ J. Soldo, Prilozi ... str. 165, 170—171.

¹⁸⁵ Isto, str. 170.

tek životari; tradicijom a ne novim životnim potrebama protkan je čitav njen materijalni i ostali život. Ona održava živu uspomenu na »stara herojska vremena borbi s Turcima«, slavi u pjesmi i običajima svoje junake i megdandžije, pjeva pjesme i svojim suvremenicima — hajducima (kao npr. poznatom Sočivici i dr.), pomalo još i sama hajdukuje ili jatakuje. Pod priličnim je utjecajem svojih pretežno neprosvijećenih vjerskih funkcionara,¹⁶⁶ a ne pridružuje se antifeudalnom pokretu seljaka Zagore 30-ih godina XVIII st.¹⁸⁷

S druge strane, raste klasa imućnijih posjednika i trgovaca, uglavnom, varošana koji su nosioci sistema prvobitne akumulacije i prodornosti trgovačkog i lihvarskog kapitala. Oni povećavaju svoja bogatstva, za razmjere Zagore znatna, izdvajaju se i društveno od »Morlaka«; favorizirani su od »Privedrog Principa« (tj. od mletačke vlasti), a oni mu služe kao podrška. Oni oblikuju postepeno varoški život u Sinju, a počinju i da školuju svoju djecu, upućujući je u državne i vojničke službe. Iz njihove sredine, školovan u Padovi, potekao je i značajan prosvjetiteljski duh I. Lovrića (o. 1754 — 1777), pisca i iskrenog ljubitelja svog kraja i ljudi, odanog ideji progresa, no koji još uvijek misli da su tradicije »Morlaka« jedan od glavnih uzroka koji sprečavaju uspješniji ekonomski i ostali napredak Sinjske krajine, a ne uočava da su one tek posljedica datog ekonomsko-društvenog sistema i na njemu izraslih odnosa.

NA PRIJELAZU STOLJEĆA (1797 — 1813)

S opisanim stanjem i strukturom ušla je Sinjska krajina u period dinamičnih zbivanja potkraj XVIII i na početku XIX st.

Ponajprije je tu bila opća pometnja među vladajućim i imućnijim slojevima u cijeloj Dalmaciji, izazvana slomom mletačke aristokratske vladavine god. 1797. Nestalo je, naime, vlasti koju su ti slojevi podržavali, a koja im je održavala ekonomsko-društvene i političke privilegije. Oni odbijaju emisare tzv. demokratske vlade u Veneciji, nadaju se obnovi mletačkog aristokratskog ustava, te po Dalmaciji organiziraju više skupova uz poklike: »Da živi sv. Marko«, koji im je simbol stare aristokratske vladavine i zaštitnik stečenih privilegija. Kako se postepeno uvjeravaju u iluzornost takvih očekivanja, priklanjaju se vlasti austrijskog vladara, upućuju mu poruku da će mu se podložiti, nastoje da dođe do što potpunijeg izražaja činjenica da su se tom vladaru »od svoje volje podložili«, očekujući zato od njega potvrdu postojećih privilegija i ekonomsko-društvenog stanja. Predstavnici i katoličkog i pravoslavnog klera, koji imaju značajan utjecaj na stanovništvo, također su za takvu soluciju. No, još uvijek pod dojmom ne tako davnih jozefinskih reformi u Austriji, oni dosljedno ističu kako

¹⁶⁶ I. Lovrić, n. d. str. 19, 28, 149, 152, 157, 158, 162, 166, 168—169, 172—174, 177—178, 206; G. L. Garagnin, n. d. str. 153—154.

¹⁶⁷ J. Soldo, Prilozi . . . str. 161.

¹⁶⁸ G. Novak, Pokret za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom (1797—1814), (Rad JAZU, knj. 269. Zagreb 1940), str. 11—13, 47.

žele vlast austrijskog vladara — kao kralja Ugarske, i potom da žele »ugarsku konstituciju«, odnosno »ugarsku formu vladanja« jer im takav konzervativni sistem odgovara.¹⁸⁸

Dalmatinska aristokracija i imućniji krugovi također su suglasni u ovom bitnom pitanju s crkvom.¹⁸⁹ Najvažnija im je težnja što direktniji kontakt s vladarom kojemu će biti podrška kao što su to bili i mletačkom »Privedrom Principu«, a od kojega vladara očekuju potvrdu svoga postojećeg statusa.

Svojom živom agitacijom i stari vladajući krugovi i crkveni faktori uspijevaju u gradovima potaći dio mase stanovništva, razjurujući je protiv »jakovljevac a i Ćifuta iliti Žudija« koji da su nosioci opakog demokratizma, jakobinstva, »neprijatelj tvoje vire« i sl.¹⁹⁰

Međutim, ponešto i u nekim gradovima a posebno u manjim mjestima Dalmacije, došle su do izražaja i težnje širih siromašnih narodnih masa, kao npr. u Trogiru, Šibeniku, Makarskom primorju, Hvaru, Braču i Kotoru.¹⁹¹ Što tamo traže te mase? One žele obračun s imućnijim klasama,¹⁹² pale arhive i spise s podacima o vlasništvu zemlje,¹⁹³ raspravljaju o ukidanju plemićkih privilegija,¹⁹⁴ ili čak proglašuju ukinuće plemstva i svih feudalnih podavanja; privatne šume za javno dobro, te zamjenjuju staru vlast novom, izabranom od naroda.¹⁹⁵

Austrijski je dvor imao svoje planove i taktiku u prisvajanju Dalmacije. Opća konstelacija na međunarodnom planu nalagala mu je oprezan postupak, ali se prije svega žurio da vojskom okupira mletačku Dalmaciju. U toku vojne okupacije austrijski su vojni zapovjednici primali i svečane izjave podaništva od predstavnika gradskih vlasti, ponekad su isticali i prava austrijskog vladara kao »ugarskog kralja«,¹⁹⁶ privremeno su tolerirali i »ugarske zastave«,¹⁹⁷ ali je po završenoj okupaciji i nakon rješenja pripadnosti Dalmacije Austriji temeljem međunarodnog ugovora, austrijski dvor davao sve jasnije do znanja da je Dalmacija stečevina austrijske vladarske kuće i da je ne misli ispustiti iz svoje što neposrednije vlasti. I kroz Sinj su austrijske trupe prošle u julu 1797.

Austrijska vlast ide stopama mletačke u osnovnim pitanjima. Stoga ponajprije želi osigurati sebi podršku onih vladajućih i imućnih klasa koje su u Dalmaciji podržavale mletačku vlast. Ona nije izneiznevjerila očekivanja tih klasa. Austrijski vojni zapovjednici u Dalmaciji među prvim naredbama izdaju takve kojima prijete svima koji bi se bilo čime suprostavljali uspostavljanju poljuljanog autoriteta vlasti ili isticali želje za oslobođenjem seljaka od podavanja crkvi i svje-

¹⁸⁸ Isto, str. 21—22 i sljed.

¹⁸⁹ Isto, str. 14—15.

¹⁹⁰ Isto, str. 24 i sljed.

¹⁹¹ Isto, str. 19, 24.

¹⁹² Isto, str. 25.

¹⁹³ Isto, str. 27.

¹⁹⁴ Isto, str. 26.

¹⁹⁵ Isto, str. 48.

¹⁹⁷ Isto, str. 53.

tovnim gospodarima zemljišta,¹⁹⁸ posebno prijete »buntovnicima«,¹⁹⁹ a takvima smatraju i one što ih je narod Brača izabrao kao novu vlast, pa ih bacaju u okove.²⁰⁰

Po tome koliko su mnogo baš ova pitanja angažirala novu austrijsku vlast vidi se da je opće raspoloženje seljaštva i uopće siromašnijih slojeva dalmatinskog pučanstva bilo srodno onome na Braču,²¹⁰ te da se oni nisu zadovoljavali aristokratskim i crkvenim obećanjima o blagodati koju će navodno donijeti »ugarska administracija«. ²⁰² Životne teškoće širih slojeva znatno su se povećale zbog velike špekulacije novcem, u ovom vremenu promjene vlasti.²⁰³

Nade katoličkog i pravoslavnog klera da će dobiti ugarsku administraciju nisu se ispunile, ali su se stare suprotnosti među tim crkvama uzburkale povodom pokušaja bečkog dvora da pravoslavnoj crkvi u Dalmaciji dade ista ona prava koja je ta crkva imala u cijeloj Austriji, a čemu su se odlučno oduprli dalmatinski katolički biskupi.²⁰⁴

Austrijska se neposredna vlast učvrstila u Dalmaciji i sačuvala stari red stvari, ali je bila kratka vijeka, jer ju je već 1806. zamijenila francuska vladavina.

Na veliku žalost aristokracije i crkve »jakovljevci«, tj. jakobinci su tako stigli i u Dalmaciju, a našli su tu, posebno među građanima, i svojih pristaša.²⁰⁵ Velike i temeljite reforme francuske uprave u ekonomsko-društvenom i političkom životu²⁰⁶ ostavile su razmjerno malo od starog reda stvari u Dalmaciji. Bile su to prijeko potrebne i korisne reforme koje su u mnogom pogledu mogle donijeti napredak Dalmaciji. No, nestrpljivost francuskih vlasti, pa danak u novcu i krvi, putem ratnih kontribucija i stalnih novačenja, omrazili su ubrzo novu vlast gotovo svima, pa i najširim narodnim slojevima. Konzervativnim snagama aristokracije i crkve nije bilo teško da potiču mase protiv nove vlasti, pa posredno i protiv svih njenih reformi. Borbe i nemiri u Dalmaciji 1807.²⁰⁷ a naročito 1809.²⁰⁸ u kojima je obuhvaćena i Sinjska krajina,²⁰⁹ nanosili su udarce i novoj vlasti i njenim reformama.

Sva su ova dinamična zbivanja, sve do sloma francuske uprave 1813. i povratka austrijske vlasti, imala znatna utjecaja na život cijele Dal-

¹⁹⁸ Isto, str. 30—34. U proglasu aust. generala Lusignana od 17. VII 1797. kaže se, npr. uz ostalo i ovo: . . . »začuđuje i uzbuđuje skandalozan postupak težaka, koji ne izvršujući svoje dužnosti podaništva i pravde, uskraćuju odnosnim gospodarima davanje dohotka. Naredujemo, da od sada unaprijed imaju težaci neizostavno davati dohotke svojim gospodarima, a tako isto i najamnine, livele, počasti, feudalne i crkvene desetine, i da izvršavaju uobičajenu tlaku. Svaki će onaj, koji bude kršio stare običaje, i ono, što je naredeno za sve spomenute stvari, biti nepozivo kažnjen strogošću vojnih zakona, a osim toga će neumanjeno nadoknaditi svaku uskratru, koja bude prijavljena«.

¹⁹⁹ Isto, str. 32—33.

²⁰⁰ Isto, str. 35—36.

²⁰¹ Još nedostaju detaljne studije o prilikama u pojedinim dalmatinskim općinama, a koje bi omogućile analizu detalja i cjeline ovih gibanja među seljačkim masama.

²⁰² Narodne se mase nisu nikada odupirale sjedinjenju sa svojom braćom u banskoj Hrvatskoj, koja su se također nalazila pod »ugarskom krunom«. Smatrale su to prirodnim. No tražile su rješenje svojih ekonomskih i društvenih pitanja, ukidanjem feudalnog sistema, pa su željele takvu »konstituciju i »administraciju« koja će to omogućiti.

²⁰³ S. Ožanić, n. d. str. 115; G. Novak, Povijest Splita, III, str. 38.

²⁰⁴ G. Novak, Povijest Splita, III, str. 58.

²⁰⁵ Isto, str. 77. I Petar Radončić iz Sinja član je masonske lože u Splitu pod francuskom upravom.

²⁰⁶ Isto, str. 43, 77; M. Mirković, Ekonomska historija Jugoslavije (Zagreb 1958), str. 218.

²⁰⁷ G. Novak, Pokret za sjedinjenje . . . str. 65—67; isti, Povijest Splita, III, str. 44 i sljed.

²⁰⁸ G. Novak, Pokret za sjedinjenje . . . str. 69—75; isti, Povijest Splita, III, str. 46—47.

²⁰⁹ G. Novak, Pokret za sjedinjenje . . . str. 75; isti, Povijest Splita, III, str. 43, 51.

macije, pa i Sinjske krajine. Iako je ponovna austrijska vlast opet vratila u mnogome stari red stvari, protekla su zbivanja oštrom konfrontacijom interesa i snaga, ideja starog i novog društva, intenzivnom agitacijom i propagandom i sl. ipak u nekoj mjeri uzdrimala doondašnji konzervativni život i onih dijelova pretežno zaostale Dalmacije. Nije se to neposredno odrazilo, nego čak vrlo posredno i postepeno, ali je bar dijelom pridonijelo saznanju da nisu istinite harange fra Andrije Dorotića o »jakovljevcima i Ćifutima«, te da može postojati vladavina: bez plemićkih privilegija, s jednakošću svih ljudi pred zakonom i sudovima, s humanijim sudskim postupkom, s ravnopravnošću svih crkava, s konkretnom brigom za razvoj privrede, saobraćaja, prosvjete, zdravstva i sl.

U nekim pitanjima bio je utjecaj spomenutih zbivanja i neposredniji. Uz ostalo, novi sistem francuske uprave pridonio je tome. Potkraj 1806. organizirana su u Dalmaciji upravna okružja od kojih se splitsko dijelilo na ovih pet kantona: Split, Trogir, Sinj, Nerežišće i Hvar. Kantoni su se dalje dijelili na općine.²¹⁰ Upravne odvojenosti primorskih gradova od zaleđa nestaje, te se tako i Sinjska krajina našla, i u upravnom pogledu, u sklopu prirodne ekonomske regije zajedno sa Splitom s kojim su je vezale stoljetne ekonomske veze. Na državnoj granici kod Prologa na Dinari presijecala se cjelina ove regije, jer je livanjski kraj ostao pod Turskom. No ovom novom vezom koja je uspostavljena između Sinjske krajine i Splita, a koja se više ne raskida u daljnjem razvoju, ušla je i Sinjska krajina još čvršće u interesnu sferu Splita kao ekonomskog centra srednje Dalmacije. Kroz period XIX i XX st. i kroz razvoj kapitalističkih ekonomsko-društvenih odnosa ta će veza sve više utjecati na opći razvitak Sinjske krajine.

Jednako je na daljnji razvoj imalo utjecaja i ono formiranje »Ilirskih provincija« 1809. sa strane francuske uprave, kada su se na okupu našle tolike južnoslavenske zemlje u jednoj upravnoj cjelini. Isto tako i oni zahtjevi da se Dalmacija poveže sa zemljama »ugarske krune«, a to znači s ostalom Hrvatskom, što je ponegdje već tada izričito isticano. Iako manji dio dalmatinske aristokracije nije lako zaboravljao »Privedrog Principa« i svoje privilegije pod njegovim okriljem, spomenuta su zbivanja utirala put uočavanju novih potreba i saznanja da se udruživanje zemalja mora vršiti po novim — nefeudalnim — kriterijima koji će se i u Dalmaciji, pa tako i u Sinjskoj krajini, u toku XIX st. postepeno sve više afirmirati.

U DUGOJ EPOHI PRODIRANJA KAPITALIZMA NA SELO

Za dugotrajne austrijske vladavine nad Dalmacijom, učvršćene odlukama Bečkog kongresa od 1815. sve do 1918., pa kroz period prve jugoslavenske države, stvorene 1918, sve do početka drugoga svjetskog rata na jugoslavenskom tlu 1941. možemo reći da se je malo što u suš

²¹⁰ G. Novak, Povijest Splita, III, str. 43.

tini izmijenilo u pogledu onih bitnih ekonomskih problema Sinjske krajine, koji su se uglavnom očitovali u drugoj polovici XVIII st., još pod mletačkom vlasti, i koje smo već ocrtaali. To naročito vrijedi za sinjsku poljoprivredu i stočarstvo — kao glavnu privrednu granu.

Poljoprivredna proizvodnja

Veliki dijelovi Sinjskog polja bili su redovitim poplavama Cetine neupotrebljivi za poljoprivrednu proizvodnju. I kao što su još Fortis i Lovrić, pa i mletačke vlasti, u XVIII st. govorili kako je regulacija Cetine moguća, tako su te riječi, kroz daljnje stoljeće i po, ponavljale vlasti Austrije i stare Jugoslavije, a minimalno je što praktički učinjeno da se taj temeljni problem Sinjske krajine riješi.²¹¹ Na neplavljenim dijelovima polja proizvodilo se ponešto: žitarica,²¹² povrća — posebno kupusa²¹³ i duhana.²¹⁴ Ponešto se gajilo i vinogradarstvo²¹⁵ i voćarstvo.²¹⁶ Uglavnom, osim krumpira, bile su to tradicionalne poljoprivredne kulture ovoga kraja. Preostalo je još nešto i od pčelarstva,²¹⁷ nekada mnogo intenzivnijeg. Pretežnim dijelom proizvodilo se za domaće potrebe i za lokalno tržište.

I problemi desetine, praćeni sve beskrupuloznom pljačkom sa strane zakupnika, tipični za XVIII st., dugo su praktički ostajali isti. Plaćala se od svih ubranih plodova, s izuzetkom povrća. Obveznik ima pravo da desetinu preda u naturi, i to potkraj decembra svake godine. Ako to ne učini u navedenom roku, mora je platiti u novcu, prema tzv. prosječnim cijenama koje određuje erar za svaku žetvenu godinu.²¹⁸ To što se pri određivanju desetine nije uzimalo u obzir izdatke proizvođača kod privođenja obradi novih površina, znatno je sputavalo povećanje proizvodnje.²¹⁹ Najteže je, međutim, što je desetina stalno u rukama zakupnika — špekulanata. Seljak je izložen na njihovu milost i nemilost, bez ikakve obrane, redom kod: licitacije zakupa, procjene zaduženja, dopreme produkata u zakupnikova skladišta, pa i kod ovršnog postupka.²²⁰ Stalno se govorilo i ponavljalo kako desetinu treba ukinuti kao porezni oblik jer da je ona »zapreka napretku poljoprivrede, nanoseći joj nepopravljive štete«,²²¹ no tek je 1837. uvedeno samo to da ubiranje desetine preuzima državna uprava i da će se ona ubuduće plaćati isključivo u novcu,²²² a 1852. uvedeno je njeno plaćanje na bazi tzv. čistoga katastarskog

²¹¹ Hist. arhiv Zadar (HAZ), Miscelanea 5, poz. C, 1 47; F. Zavoreo, Memoria statistica sulla Dalmazia (Venezia 1821), str. 26—27; G. Chiudina, Sign e il suo distretto (Spalato 1893), str. 12—15; S. Ožanić, n. d. str. 293 i slijed., 302—303.

²¹² HAZ Misc. 1, poz. B, 1 3; G. Chiudina, n. d. str. 130; S. Ožanić, n. d. str. 220.

²¹³ HAZ, Beiträge zur Übersicht des polit.-statist. Zustandes der Provinz Dalmatien, 61; Misc. 5, poz. C, 1 11 v; G. Chiudina, n. d. str. 130, 132; S. Ožanić, n. d. str. 244.

²¹⁴ S. Ožanić, n. d. str. 225.

²¹⁵ G. Chiudina, n. d. str. 130; S. Ožanić, n. d. str. 165.

²¹⁶ S. Ožanić, n. d. str. 201—208.

²¹⁷ Isto, str. 284.

²¹⁸ HAZ, Beiträge . . . , 26.

²¹⁹ Isto, 61.

²²⁰ Isto, 53—54.

²²¹ HAZ, Misc. 1, poz. A, 1 192.

²²² S. Ožanić, n. d. str. 45.

prihoda.²²³ Praktički i nakon toga ovo ostaje pretežak i nerealan teret na leđima seljaka. Iz činjenice da zemljarina dugo ostaje glavna stavka državnih prihoda, i to u Dalmaciji,²²⁴ vide se osebnosti prijelaza iz feudalnog u kapitalistički sistem u ovim krajevima, vidi se ekonomska zaostalost Dalmacije, kao i pretežak položaj dalmatinskog seljaka.²²⁵ Samo je nešto bolja kvaliteta zemlje Sinjskog polja omogućivala seljacima Sinjske krajine razmjerno bolji položaj od onoga u kojem se nalazilo seljaštvo ostale Zagore.

Stočarstvo i pašnjaci na Dinari

Sa stočarstvom je slično stanje. Kroz to stoljeće i pol (od početka XIX st. do sredine XX st.), u cjelini uzevši, ono polagano, uz stanovite oscilacije, zapravo opada. A iako je glavna privredna grana Sinjske krajine, ono ne dobiva u ovo vrijeme neku zamjenu, odnosno dopunu u nekoj drugoj privrednoj djelatnosti. Statistike pokazuju u navedenom razdoblju za Sinjsku krajinu, i uopće za Dalmaciju, spomenuto stanje.²²⁶ Glavni problemi stočarstva u Sinjskoj krajini, kako su se očitovali u XVIII st., ostali su u osnovi isti, i ništa bitno nije kasnije učinjeno na njihovu rješavanju.²²⁷

Prije svega, spomenuti neriješeni problemi poljoprivredne proizvodnje (bez čijeg napretka ne može biti ni uspješnog stočarstva), a posebno neregulirana Cetina, smanjivali su livadarske i pašnjačke površine, uz slabu kvalitetu paše na povremenò plavljenom zemljištu. Zatim, nedostajala je briga i pomoć države za djelotvornije poboljšanje kvalitete stoke i stočarskih proizvoda. Nadalje, slaba je bila opća briga za unapređenje ove privredne grane u cjelini. O toj se brizi, doduše, mnogo govorilo, pa i pisalo u tolikim izvještajima, elaboratima, nacrtima i sl. — kako to svjedoče toliki »spisi« tamo od austrijskog namjesništva u Zadru još od prve polovice XIX st., pa sve do onih Banovine Hrvatske uoči drugog svjetskog rata — izvodili su se i različiti pokusi,²²⁸ ali se bitno nije ništa rješavalo. Kako u cijeloj Dalmaciji, tako i u Sinjskoj krajini. Iako je ovo bila za Sinjsku krajinu glavna privredna grana, ona je trajno zadržala karakteristike pretežno polunomadskog — ekstenzivnoga — pašnjačkog stočarstva.²²⁹

Ako je 30-tih godina XX stoljeća još uvijek brojčano priličan stočni fond u Sinjskoj krajini, to je uglavnom isključiva zasluga velikog truda i napora sinjskog seljaka, a uz to i korištenja vrijednih planinskih pašnjaka na Dinari. Gotovo sva Dinara, dakle i veći dio njene bosanske strane, bila je dalmatinska paša.²³⁰ Na njoj je s vremenom

²²³ Isto, str. 46.

²²⁴ E. Stulli, Ekonomsko-društvene prilike u Dalmaciji u XIX stoljeću (Dubrovnik, 1962, br. 3—4), str. 8.

²²⁵ Isto, str. 7—8; S. Ožanić, n. d. str. 215.

²²⁶ G. Chiudina, n. d. str. 130; Stj. Filipović, Dinarske planine (Zagreb 1938), str. 4; S. Ožanić, n. d. str. 252, 266 i slijed.; Regionalni prostorni plan... str. 190.

²²⁷ S. Ožanić, n. d. str. 253 i slijed.

²²⁸ Isto, str. 238 npr. za pašnjake.

²²⁹ Regionalni prostorni plan... str. 189.

²³⁰ Stj. Filipović, n. d. str. 3, 54. Misli se na Dinaru u širem smislu.

nastalo dosta i trajnih naselja, u kojima se i zimi držala stoka. No, najveći dio blaga izgonio se na planinu samo ljeti, i to u vremenu od sredine juna do blizu sredine septembra mjeseca.²³¹ Red i običaji, vezani uz taj izgon stoke,²³² oblikovali su se stoljećima, na temeljima sistema proizvodnje koji se vrlo malo mijenjao, čvrsto prožet i sapet

Foto: J. Miličević, 1966. *Stado ovaca u selu Han* (Institut za narodnu umjetnost)

tradicijom na koju su bitnije utjecali jedino odnosi između korisnika s jedne i bosanskih vlasti s druge strane, kada je bilo u pitanju korištenje pašnjaka s bosanske strane Dinare. Još od starijih vremena ovim su se dinarskim pašnjacima koristili za svoje blago ne samo stočari iz doline Cetine nego i oni iz kninskoga, drniškoga, skradinskog, pa i šibenskog kraja. To je neizbježno dovelo i do podjele pašnjačkih površina, pa se tačno znalo na koje pašnjake mogu izgoniti stoku pojedina sela — općine. Podjela je izvršena kako s dalmatinske tako i s bosanske strane Dinare.

Pravo paše na dalmatinskoj strani imala su ne samo prigorska sela nego i ona udaljenija, i to im je pravo s vremenom i uknjiženo. Cetinjani su to htjeli suzbiti, zametnuvši duge sudske sporove koji

²³¹ Isto, str. 24.

²³² Isto, str. 24 i slijed. Analogne primjere opisuje i: F. Nimac, Čobanovanje. Život i tradicija pastira dalmatinske zagore na bosanskim planinama (Etnografska istraživanja i građa, II, Zagreb 1940, Izd. Hrv. nar. etnograf. muzej u Zagrebu).

su vođeni još i 30-tih godina XX stoljeća, no bez uspjeha.²³³ Na ovoj dalmatinskoj strani Dinare ovlaštenici su mogli, na dodijeljenim pašnjacima, napasati samo stoku iz svoga sela, a nije im bilo dopušteno da uzimaju i blago drugih sela.²³⁴

Za pašnjake s bosanske strane Dinare bilo je pogotovo sporova. Ponajprije između samih korisnika zbog podjele pašnjaka. Stoga je potkraj XIX st. izvršeno detaljno razgraničenje i kartiranje pašnjaka.²³⁵ Pašnjaci su postepeno i numerirani, pa se tačno znalo na kojima je ispaša rezervirana isključivo za pojedinu općinu, a na kojima je opet zajednička, i za koje općine.²³⁶ Općina Sinj je bila jedan od glavnih ovlaštenika — korisnika. Drugi glavni predmet pogađanja i sporova bio je broj stoke koji se smio izgoniti na određene pašnjake. Taj broj je zavisio o mnogim faktorima, a posebno i o tome koliki će broj bosanske vlasti dopustiti. Brojnim i stalnim sporovima oko tih pitanja zauzete su lokalne i zemaljske vlasti, pa i centralni državni organi.²³⁷

Konačno, isto su tako bili dugotrajni sporovi i pogađanja oko visine i načina plaćanja naknade — »travarine« — za iskorišćivanje pašnjaka na bosanskoj strani Dinare. Čini se da se ova naknada prije plaćala bosanskim begovima, od god. 1851. da je pripala turskoj državnoj kasi, a zakonsku je podlogu dobila u tzv. »Ramazanskom zakonu« iz godine 1858. kojim je u Turskoj propisana »pašarina« i na svim planinskim pašnjacima.²³⁸ Visina naknade nije bila jednaka za sve dalmatinske općine. Sinjska je plaćala manje od svih drugih,²³⁹ kao najbliži, najstariji i najzainteresiraniji korisnik. U toku vremena tarifa raste, i mnogo je puta bila modificirana i određivana.²⁴⁰ Sporova je bilo mnogo i različita su se ekonomsko-društvena i politička pitanja nadovezivala ili isprepletala oko ove ispaše i visine »pašarine.« Državna kasa svake države koja je vladala Bosnom, nastojala je postepeno izvući što više, uvodeći povremeno i nove namete i sve detaljniju kontrolu nad ispašom.²⁴¹ Stočari su opet nastojali da ove terete smanje, dovijajući se kako da izbjegnju kontroli, ponekad i na uštrb racionalnoga gospodarenja ovim pašnjacima, a ponekad su pod vidom ispaše prebacivali u Bosnu i stoku namijenjenu prodaji, pa su odatle proizašle višekratne odredbe vlasti da se zabranjuje izgon na planinu one stoke koja pripada trgovcima blagom.

Općenito za reguliranje ove ispaše dalmatinske stoke na bosanskoj strani Dinare, donesen je, počevši od 80-tih godina XIX st.

²³³ Stj. Filipović, n. d. str. 61.

²³⁴ Isto, str. 50.

²³⁵ Isto, str. 58, 63 (karta s označenom diobom i numeracijom pašnjačkih površina).

²³⁶ Isto, str. 62.

²³⁷ Isto, str. 65, 84, 86—87, 89—92, 101 i dr.

²³⁸ Isto, str. 60, 78, 106; J. Popović, Planinski pašnjaci na bosansko-hercegovačkim planinama (Agronomski glasnik, br. 8—9, Beograd 1935), str. 307—309.

²³⁹ Stj. Filipović, n. d. str. 79.

²⁴⁰ Isto, str. 79 i sljed. God. 1922. plaćalo se za: ovcu 50 para, goveče 3 dinara, podizanje pastirske kolibe 20 dinara. God. 1923. su se već podvostručile te tarife.

²⁴¹ Popis stoke, »travarinske iskaznice«, kontrolori — »brojači« — na samim pašnjacima, žandarmerijske patrole i stanice i sl.

nadalje, velik broj naredaba i različitih administrativnih mjera.²⁴² Bile su to, međutim, uglavnom nepotpune i palijativne mjere. Oko god. 1911. počela su nastojanja da se problem cjelovitije riješi jednim sustavnim zakonom, ali je i taj, kao i ostali bitni problemi sela, ostao neriješen.²⁴³ Ni protesti s terena, ni parlamentarni dvoboji nisu koristili.²⁴⁴ Slično je bilo i sa srodnim inicijativama 30-tih godina XX st., za stare Jugoslavije.²⁴⁵ Osim toga, nakon 1929. pitanje je izbilo u novom obliku i novom oštrinom. Naime, formiranjem Primorske banovine dinarske su planine došle najvećim dijelom u njen upravni sklop. Svi glavni korisnici dinarskih pašnjaka našli su se u istoj upravnoj jedinici. Nastalo je pitanje: zašto da korisnici s dalmatinske strane plaćaju pašarinu za korištene onih pašnjaka s bosanske strane Dinare, dok istodobno korisnici istih pašnjaka iz bosanskih sela, iste primorske banovine, to ne plaćaju? Dalmatinski stočari su odbili daljnje plaćanje. Tako su 1933. učinili i sinjski seljaci.²⁴⁶ Ni ovo pitanje nije dobilo svoje stabilnije i trajnije rješenje.

Po svojim prirodnim kvalitetama dinarski su pašnjaci bili izvrsni, no, razumljivo da su uz to trebali i određenu njegu i poboljšice (voda, putovi, poboljšanje kvalitete trave, zaštita šume — posebno oko voda, očuvanje ljetnih stočarskih »stanova« i sl.), te poboljšanje produkcije stočarskih proizvoda.²⁴⁷ Kako su izostale takve smišljene, trajnije — dugoročnije mjere, to stvarne mogućnosti ovih pašnjaka nisu ni izdaleka bile iskorištene. Istodobno su pak uvjeti na novom — kapitalističkom — tržištu bivali sve teži, kako za ostalu robu seoskih proizvođača, tako i za stoku i stočarske proizvode.

Tranzitna i regionalna trgovina

U trgovini Sinjske krajine dominira u XIX st. tranzitna trgovina iz Bosne za Split, poznatim karavanskim putem iz Livna, preko Prologa i Bilibriga, kroz Sinj. Njen intenzitet je značajan od zadnje četvrtine XVIII st. sve do potkraj XIX st.

Podaci iz god. 1818. govore o velikom prometu raznovrsnom robom. Kao tranzitna roba iz Bosne za prekomorske zemlje išla je ova roba: krupna i sitna stoka, konji, žitarice, suhe šljive, sir, med, vosak, vuna, sirove kože, krzno, pamučni jorgani, gunjevi, sirova svila, sirovo željezo, katran i duhan. Za potrošnju u Dalmaciji pristizala je ista roba, a uz nju još i: svinje, vunene tkanine, vunene vreće,

²⁴² Stj. Filipović, n. d. str. 98—101, gdje je naveden sumarni pregled tih mjera za period 1881—1928; J. Popović, n. r. str. 310 i slijed. Isti autor (str. 318) opravdano ističe pravnu zbrku i proizvodnja tu-maćenja tih brojnih i nepotpunih odredaba. Uz to i: Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Herzegovina, 1906 (Wien 1906), str. 332—333; Isto, za god. 1907, str. 105; Isto, za god. 1908.

²⁴³ Stj. Filipović, n. d. str. 108; J. Popović, n. r. str. 320.

²⁴⁴ Stj. Filipović, n. d. str. 107, gdje se spominje parlamentarni dvoboj Bulat — Kallay. Vrio mnogo se o ovom problemu raspravljalo na brojnim zasjedanjima Dalmatinskog sabora. Od te obilne dokumentacije spomenut ćemo ovdje samo: Brzopisna izvješća XXXII. zasjedanja Pokrajinskog sabora dalmatinskog, sv. I (Zadar 1911), str. VI, 1267—1270; sv. II (Zadar 1911), str. 137—138.

²⁴⁵ J. Popović, n. d. str. 315 i slijed.

²⁴⁶ Stj. Filipović, n. d. str. 81, 83.

²⁴⁷ Isto, str. 112. Ostalu literaturu o ispaši na Dinari vidi u citiranim djelima, a posebno i u priručniku: P. Fukarek, Materijal za bibliografiju krša (Sarajevo 1950).

crvene kabanice, papuče, kordovani, gorivo drvo, ugljen. U Bosnu se prevozilo od dalmatinskih proizvoda: vino, ulje, masline, rakija, ocat, sol, smokve, povrće, usoljena riba. Od stranih proizvoda prevozilo se za Bosnu: svilena, platnena i vunena roba, staklena roba, špeceraj, boje, brašno, željezo, drveni pribor, slatkiši, voštani predmeti, riža, šećer, suho grožđe, luk, naranče, datule, bakalar, češnjak, olovo, sapun, lan, konoplja, papir, kositar, čelik, konop.²⁴⁸ Sva tranzitna roba ne prolazi odmah dalje iz Dalmacije. Mnogo robe zadržavaju dalmatinski trgovci određeno vrijeme u svojim skladištima, čekajući povoljne cijene.²⁴⁹ To naročito rade splitski trgovci koji raspolažu većim kapitalima.²⁵⁰ Ali i neke su sinjske trgovačke kuće aktivne u takvim poslovima, još od druge polovice XVIII st.

Roba iz Turske izdržavala je karantenu na graničnim stanicama, u lazaretima u otvorenom prostoru (»lazaretima na polju«), što je nanosilo štetu robi. Stoga je 1818. započeta u Hanu na Cetini, neda-leko od Sinja izgradnja zidanog lazareta.²⁵¹ U sklopu toga zdanja bilo je predviđeno i skladište soli da bi mogli »bosanski trgovci iz prve ruke bez podvala preprodavača, dobivati sol u većim količinama, i njome natovariti svoje konje, nakon što istovare donesenu robu« iz Bosne.²⁵²

Trgovina soli donosila je velike prihode. Ponajprije državnoj kasi,²⁵³ ali i onima koji su je krijumčarili u Bosnu, duž turskih granica. I kasniji podaci govore o intenzivnom krijumčarenju različitom robom. Neprirodna državna granica na Dinari, razdvajajući jedinstvenu ekonomsku regiju, s dvostrukom carinom (austrijskom i turskom), morala je poticati ovaj način trgovanja.²⁵⁴

U Sinjskoj je krajini 40-ih godina XIX st. najfrekventniji trgovački pogranični prijelaz za trgovinu iz turske Bosne u Dalmaciju. Bilibrig, i uza nj Kadinabukva,²⁵⁵ imaju veći promet negoli ostala mjesta.²⁵⁶ I po ukupnom prometu i po ujednačenosti opsega uvoza

²⁴⁸ HAZ, Beiträge ... str. 96—97.

²⁴⁹ Isto.

²⁵⁰ Isto, str. 76.

²⁵¹ Isto.

²⁵² Isto, str. 35.

²⁵³ Isto, str. 34—36. U periodu 1814—1818. prodavalo se u Dalmaciji prosječno 64,792 bečkih centi soli. Od toga su se čitave 3/5 prodavale u Bosni

²⁵⁴ Za prvu polovicu XIX st. govori o tome: F. Petter, Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen, I (Gotha 1857), str. 120, 150—151.

²⁵⁵ V. Sabljar, Miestopisni riečnik kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije (Zagreb 1866), str. 165 bilježi za Kadinubukvu: »stežište na turskoj međi, u okružju Split, kotarska i politička občina Sinj. poreska općina i rkt. župa Ervace«.

²⁵⁶ F. Petter, n. d. I str. 144 daje, prema službenim podacima, ovakav statistički pregled:

	god. 1841—1842	god. 1842—1843
— Uvoz iz Turske		
Grab kod Knina	84.536	102.306
Bilibrig kod Sinja	285.569	267.917
Kadinabukva kod Sinja	59.909	37.881
Unišće kod Vrlike	15.925	17.460
Aržano	84.597	78.580
Dubrovnik	343.307	229.869
— Izvoz u Tursku		
Grab kod Knina	11.282	7.558
Bilibrig kod Sinja	383.443	262.363
Kadinabukva kod Sinja	2.472	9.953
Unišće kod Vrlike	1.960	1.266
Aržano	20.198	8.642
Dubrovnik	300.719	253.419
Preosala mjesta pogotovo zaostaju za Bilibrigom.		

prema izvozu, Bilibrig, je vodeće mjesto u Dalmaciji za prolaz turskih karavana. Iz Bilibriga, preko Sinja, karavane su išle prema Splitu prije opisanim putem preko Klisa. S druge strane, od Sinja prema Sarajevu, na dužini od 106 milja, karavanski se put protezao linijom: Sinj — Hasanović Han — Travnik — Busovača — Mensil Han — —Geovac — Išovac — Kinin — Blažuj — Sarajevo.²⁵⁷

Tehnički se ovaj transport robe vršio još na srednjovjekovni način. Roba je bila zapakovana u male bačve, sanduke ili bale, svaka od 125—150 funti težine. Na svakoga teretnoga konja mogle su se staviti dvije bale, pa je to bio skup transport, to više što se od Splita do Sarajeva, za oko 7 dana trajanja jednoga karavanskog putovanja, morala 6—7 puta roba istovarivati s konja i ponovno natovarivati. Za noćnog pretovara manje bale su se znale i izgubiti. Transport je zimi bio dvostruko skukplji od ljetnog.²⁵⁸ Visoki transportni troškovi sve su ozbiljnije ugrožavali opstanak ove stoljetne karavanske trgovine. Porast tzv. masovnih tereta, potrebe veće sigurnosti protiv oštećenja robe i za većom brzinom transporta, sve je to počelo utjecati na daljnju sudbinu ovoga karavanskog puta preko Prologa.²⁵⁹

Tranzitnu su trgovinu dopunjavali pogranični sajmovi, te uža regionalna trgovina, kako na području same Sinjske krajine, tako i Krajine sa Splitom, kojega značenje stalno i dalje raste kao središta srednjodalmatinske trgovine. Pogranični su se sajmovi održavali u Hanu na Cetini, a poslije 1835. prebačeni su u Bilibrig,²⁶⁰ što je bilo prikladnije za bosanske trgovce i za austrijske carinike i ostale kontrolne vlasti.

Za druge polovice XIX st. postepeno sve više dolaze do izražaja tehničke teškoće i skupoća staroga karavanskog trgovanja, jer dok se pomorski transport duž obale prilagođuje novim trgovačkim potrebama, dotle se u pogledu kopnenoga samo sve intenzivnije raspravlja, da ga treba usavršiti novim, kako cestovnim, tako i željezničkim saobraćajnicama. Glavne inicijative potječu iz Splita.²⁶¹

Od toga cjelokupnog srednjodalmatinskog trgovanja glavne koristi izvlači splitski trgovački centar. No među regionalnim centrima ovoga područja Sinj je postepeno zauzeo mjesto među najvažnijim trgovačkim gradićima. God. 1829. on već ima oko 3.000 stanovnika.²⁶² Ne može se, doduše, reći da je Sinj tada... »kao cvijet usred bujna vrta«,²⁶³ ali je činjenica da se po svom ekonomskom potencijalu Sinjska krajina i nadalje ističe pred svim drugim krajevima Zagore

²⁵⁷ Isto, I, str. 109.

²⁵⁸ Isto, I, str. 141.

²⁵⁹ Isti razlozi uzrokovali su, dobrim dijelom, da je trgovački promet iz cjelokupne Dalmacije tada vrlo skroman (Isto, I, str. 143). Bilo je istovremeno u Trstu pojedinih trgovačkih kuća, koje su same izvršile više prometa godišnje negoli sva 4 glavna grada Dalmacije (Zadar, Šibenik, Split i Dubrovnik) zajedno (Isto, I, str. 145).

²⁶⁰ Isto, II, str. 89.

²⁶¹ G. Novak, Povijest Splita, III, str. 371 i slijed.

²⁶² G. Chiudina, n. d. str. 12

²⁶³ Isto.

zahvaljujući razmjernoj plodnosti Sinjskog polja s jedne, a trgovini s druge strane. Ako splitsko-bosanska tranzitna trgovina postepeno i opada, jer epoha karavana prestaje, ona uža i šira regionalna trgovina je sve intenzivnija, a uz to ona donosi više neposredne koristi samom Sinju i vodećoj klasi njegovih varošana.

Devedesetih godina XIX st. glavno su godišnje produktivno bogatstvo sinjske općine predstavljale: žitarice (300.000 hl), vino (200.000 hl) sijeno (220.000 kvintala) i povrća (20.000 kvintala). Stočni fond iznosi: goveda (17.200), ovaca (88.500), koza (4.980), konja (4.200), svinja (5.000) i domaće živadi (120.000 pari).²⁶⁴

Trgovinom se dopremalo godišnje iz Bosne u Sinj: prije svega dosta stoke (goveda 15.000, konja 1.500, ovaca i koza 80.000, te svinja 12.000). Uz to: žitarica i različita povrća (8.500 kvintala), koža (1.800 kvintala), drvenih dužica (1.500 kvintala) i vune (180 kvintala).

U izvozu, iz Sinja prema moru opet je na prvom mjestu stoka, i to: goveda (6.000 kom.), konja (2.000 kom.), ovaca i koza (70.000 kom.), svinja (5.000 kom.), te domaće živadi (100.000 pari).

Iz Splita je godišnje dolazilo, za Sinj i Livno, od važnije robe: soli (10.000 kvintala); različite trg. robe (23.000 kvintala); crijepa, cementa i slične robe (2.000 kvintala); drvene građe (800 kvintala); željezne robe (650 kvintala).²⁶⁵

Sinjski jesenji pazari privlače brojne trgovce iz: Livna, Vrlike, Muća, Splita, Imotskog i Knina. Dolaze i talijanski trgovci, posebno iz Napulja, radi kupnje stoke.²⁶⁶

Kroz prva četiri decenija 20. st. ne mijenja se bitnije opisana struktura roba u sinjskoj trgovini. Stoka ostaje glavna roba. Održavaju se i posebni stočni sajmovi svake subote. Radi nabavke stoke Sinjani redovno posjećuju i velike sajmove u Livnu i Duvnu. Glavni sinjski sajmovi održavaju se u mjesecu augustu (2. VIII i 15. VIII), no sve veće trgovačko značenje dobiva i godišnji dvodnevni (28. — 29. IX) sajam u susjednom Trilju, kao stjecište vrlo brojnih trgovaca iz Dalmacije, Bosne i Hercegovine, a na kojemu također dominira trgovina stokom.

Cestovni i željeznički saobraćaj

Unapređenju trgovine mogle su dosta pridonijeti dobre ceste. Mletačka je uprava malo što učinila u tom pravcu. Za kratkotrajne francuske uprave izgrađena je, međutim, prvoklasna cesta Knin — Vrlika — Sinj — Trilj — Grabovac — Vrgovac — Metković, a poboljšana je i poznata transverzala Split — Klis — Sinj — Bilibrig za Livno.²⁶⁷ Tom poboljšanju prometnih prilika očito treba pripisati i toliki broj teretnih kola u Sinjskoj krajini god. 1818. Statistika iz tog vremena ih navodi

²⁶⁴ Isto, str. 130.

²⁶⁵ Isto, str. 128—129.

²⁶⁶ Isto, str. 17—18.

²⁶⁷ Regionalni prostorni plan ... str. 271—272.

355. U čitavoj Dalmaciji drugi je po redu Knin sa 219 kola, pa Drniš 70 itd.²⁶⁸ Svakako su time i prijevozni poslovi donosili prihode vlasnicima kola.

Za austrijske se uprave malo što dalje poduzelo za uređenje cestovnih saobraćajnica. Nije se dobro održavala ni velika francuska transversala Knin—Sinj—Vrgorac. Oko sredine XIX st. ponešto se učinilo na popravku one druge transversale, tj. trase Split—Sinj—Bilibrig, i to na dionici kod Klisa i onoj između Sinja i Bilibriga.²⁶⁹ Prema podacima iz toga vremena ova je cesta bila široka oko 5,5 m.²⁷⁰ Stalne su tužbe stanovništva na slabo stanje cesta u Dalmaciji općenito. I u Dalmatinskom saboru se o tome govori.²⁷¹ Državne vlasti idu za tim da klasificiraju ceste na: državne, pokrajinske i općinske, s ciljem da što veći teret za održavanje cesta prebace na leđa stanovništva. To je smisao i pokrajinskog zakona o putovima u Dalmaciji od 7. IV 1873.²⁷² Tom se politikom nastavilo i za stare Jugoslavije.²⁷³ Tako je i za prva četiri decenija XX st. učinjeno razmjerno vrlo malo za poboljšanje cesta, iako su potrebe no-

²⁶⁸ H A Z, Beiträge ... str. 89.

²⁶⁹ F. Pešter, n. d. II, str. 89.; G. Novak, Povijest Splita, III, str. 374

²⁷⁰ HAZ, Misc. 1 Poz. A 1 113, gdje se kaže da je široka 18 stopa, misleći na bečku stopu od 0,31 m. Loše stanje ceste u Zagori odražuju i navodi nekolicine pisaca iz XVIII i XIX st. koji spominju seljačka kola s četverouglastim kotačima. Tako, npr., i F. Zavorec, n. d. str. 71 kaže: »I cari di transporto sono pesanti e poggiano su ruote quasi quadrate« ... Nekada okrugli, ovi su kotači, dugom upotrebom na potpuno zapuštenim cestama, postali »skoro četvrtasti«. Sva je prilika da se takvim kolima nisu mnogo vozili svi oni talijanski i austrijski pisci koji su naglašavali kako »neizmjereno mnogo duguje« Dalmacija upravi Venecije i Austrije!

²⁷¹ Tako, npr., i na saborskom zasjedanju od 5. X 1871. grupa zastupnika na čelu s Drom L. Montijem, konstatira: ... »da su carske ceste po Dalmaciji jako zapuštene, a po najviše možda one dvije najpotrebitije pruge, što od turske međe ide k moru, jedna preko Knina i Drniša u Šibenik, druga preko Sinja u Spljet. Ove su dvije pruge u takome stanju da na mjestih ljutac kamen po sredini izvire i da uprav služe za sramotu onijem koji š njima upravljaju, kao što su za tešku muku onijem koji moraju u kolima po njima putovati. Koliko to donosi štete našem i tako jadnome prometu, nebi se dalo lako iskazati. Istina je samo, da se čuju tužbe sa svih strana, od svakoga koji god po onim cestam protupuje« ... (v. Izvješća brzopisna i analitična X zasjedanja Zemaljskoga sabora dalmatinskoga, u Zadru 1871, str. 123).

... »ona od Sinja do Spljeta osim toga da je nedopuna od prvatne njezine sagradnje i nepravilnog nacrtu, fali joj posipanje piskom, i to uz prkos da su se povećale bile cijene za pogoditi na vrijeme jedan stalni zakup za priškrbljenje piska« — odgovara vladin povjerenik, tužeći se da centrale vlasti Monarhije ne odobravaju dovoljna sredstva za održavanje ceste (Isto, str. 197). Sinjski zastupnik u Saboru, advokat Dr. A. Tripalo, ponovno se vraća u diskusiji na problem cesta u Sinjskoj krajini. Spominje 3 glavne ceste. Prva je ona »mediteranska«, koja ide od Vrljke preko Sinja u Imotski; druga je »trgovačka«, koja ide iz Splita preko Sinja na tursku granicu; treća pak ide od Sinja preko Muća u Drniš. Za prvu navodi da je osnovna trg. cesta za cijelu pokrajinu Dalmaciju. Drugom da se razmjenjuju »obilni proizvodi Bosne s robom što se uvozi morem preko Splita«. Treća pak da je najkraći put za stoku koja se iz Turske transportira u Zadar i Šibenik, a uz to važna je i za transport vina iz Drniša u Sinj. Ceste su, kaže dalje, u takvu stanju zapuštenosti, da to u posljednje vrijeme predstavlja »pravi skandal«. Ne vrše se ni najosnovniji tehnički radovi, prijeko potrebni za normalno održavanje. Odatle silne poteškoće prometu, posebne poteškoće i opasnosti za kolski promet. Ako se cesta za Muć u najskorije vrijeme ne popravi, bit će za njenu obnovu potrebna kasnije golema sredstva. Razlozi ovakva stanja cesta su: zanemareno održavanje, nedostatak sredstava i nevaljala organizacija cestarske službe. Tripalo naglašava: »Kao i u drugim najvažnijim pitanjima, tako je i u ovom pitanju Sinjski kotar zanemaren, iako bi morao imati prednost pred svima ostalim, obzirom na dužinu i važnost mediteranske i trgovačke ceste«. On traži da se pri Kot. poglavarstvu u Sinju formira građevinski ured koji bi se brinuo za ceste i koji bi uz izvodio i radove na regulaciji rijeke Cetine (Isto, str. 345—346).

²⁷² Kod konkretiziranja koje su ceste pokrajinske, konstatirano je da su sve postojeće zapuštene, mnoge nove potrebne, a sredstva za popravke i izgradnju sasvim nedostatna; mnoge općine nisu ni odgovorile na vladinu anketu; teško se bilo složiti kojoj pokrajinskoj cesti dati prioritet (v. Izvješća brzopisna i analitična XII. zasjedanja Zemaljskoga sabora dalmatinskoga, Zadar 1874, str. 18—23, 72—77).

Koliko se i nadalje malo ulagalo za održavanje putova vidi se, npr., iz završnog računa pokrajine Dalmacije za god. 1884. Na stavci »putovik« ostvarena je te godine »ušteda«, a budžet za 1885. smanjen je prema prethodnom za iznos te »uštede«. Vidi: Brzopisna izvješća XXI. zasjedanja pok. sabora dalmat. (Zadar 1886), str. 124, 184 i 169.

²⁷³ O šestojanuarskim zakonima od 8. V 1929. o »državnim putevima« i o »samoupravnim putevima«, M. Mirković, Saobraćajna politika (Beograd 1933), str. 44 i sljed.; isti, Ekonomska historija Jugoslavije (Zagreb 1958), str. 392 i sljed.

voga motornog prometa na cestama tražile mnogo veću brigu. Prva »karoca bez konja« pojavila se u sinjskom kraju 1905. a od 1911. javlja se prvi javni motorni prijevoz putnika na cestama.²⁷⁴

Ništa bolje nije prošla Sinjska krajina ni u pogledu rješavanja željezničkog pitanja. To se pitanje od sredine XIX st. nadalje sve urgentnije nameće. Nove ekonomske i političke potrebe čine ga neodložnim, kako u drugim zemljama, tako i u Dalmaciji. Ekonomski su tu odlučujući zahtjevi: za bržim, sigurnijim i jeftinijim prijevozom, posebno za prijevozom tzv. masovnih tereta, kojima karavanski transport objektivno ne može nikako da udovolji. Ove nove ekonomske potrebe, kao i one novoga kapitalističkog tržišta u nastajanju, postepeno su sve većom životnom snagom rušile stare feudalne ograde što su razdvajale zemlje i pokrajine, koje nove ekonomske nužnosti sada sve više zbližuju i sjedinjuju. Politički je pitanje željezničke mreže od izvanredne važnosti u ovom stoljeću formiranja suvremenih nacionalnih pokreta, kao jedno od moćnih sredstava ekonomske i političke integracije nacionalnog teritorija. I baš ta politička strana ovoga problema stalno je dominirala, ne samo stoga što je hrvatski nacionalni pokret odlučno i uporno postavljao pitanje ekonomskog i političkog sjedinjenja dalmatinske Hrvatske s banskom Hrvatskom i Slavonijom nego i zbog toga što su se ovom opravdanom zahtjevu isto tako odlučno i uporno suprotstavljali udruženi napori: bečkog dvora i vlade, dalmatinskih autonomaša, vladajućih krugova Ugarske i srpskih građanskih stranaka u Dalmaciji. Sve je to davalo bitan pečat smislu pojedinih projekata željezničke veze Dalmacije sa zaleđem, a i tempu ostvarenja tih veza.

Prvi projekti javlja'u se već oko 1846. ističući potrebu veze Zadra s Bosnom,²⁷⁵ te Splita s Bosnom.²⁷⁶ Oba prijedoga predviđaju da se veza ostvari preko Sinja.

God. 1861. splitska Trgovačka komora pledira za željezničku trasu Split—Livno—Sarajevo—Beograd.²⁷⁷ Uz valjane ekonomske razloge ovaj prijedlog autonomaša, kao i ostali (raniji i kasniji) njihovi prijedlozi, želi da se suprotstavi želji jednoga od prvaka hrvatske narodne stranke u Dalmaciji L. Montija, koji ističe potrebu željezničkog spoja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom dolinom Une.²⁷⁸

Dalje se 60-tih godina javlja ideja o željezničkoj pruzi: Osijek—Brod—sredina Bosne—Livno—Split.²⁷⁹

Na zasjedanju Dalmatinskog sabora 1871. izglasana je odluka, da se traži od Carevinskog vijeća donošenje zakona o izgradnji... »glavne gvozdene pruge od Knina na Spljet, sa ograncima na Zadar, Šibenik i Trogir«...²⁸⁰

²⁷⁴ Regionalni prostrani plan... str. 204.

²⁷⁵ Z. Jelinović, Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi (Zagreb 1957, Izd. JAZU, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 6), str. 104.

²⁷⁶ Isto, str. 170—171.

²⁷⁷ Isto, str. 168; G. Novak, Povijest Splita, III, str. 391.

²⁷⁸ (Monti L.), Considerazioni sull' annessione del Regno di Dalmazia e quelli di Croazia e Slavonia. Brošura je napisana u decembru 1860. a objavljena u Splitu januara 1861. (v. I. Grgić, Lovro Monti, Mogućnosti, br. 2, Split 1962, str. 188 i slijed.); Z. Jelinović, str. 116.

²⁷⁹ Z. Jelinović, n. d. str. 171; G. Novak, Povijest Splita, III, str. 392.

²⁸⁰ Izvješća brzoapiana i analitička..., Zadar 1871, str. 228.

God. 1873. izglesan je konačno prvi zakon o izgradnji željezničkih pruga u Dalmaciji, i to pruge: Split—Perković—Drniš—Knin. No s izgradnjom se odugovlačilo. U peštanskom parlamentu se javno isticalo: da će Dalmacija pripasti onoj poli Monarhije koja je prva željezničkom vezom uklopi u svoju gospodarsku sferu. Konačno se ipak prišlo ostvarenju bar jednog dijela toga projekta, pa su 1877. izgrađene i puštene u promet dionice: Split—Siverić i Perković—Šibenik.²⁸¹ To su bile prve »gvozdene ceste« u Dalmaciji.

Osamdesetih godina XIX st. nastavlja se zatim borba da se ova pruga nastavi do Knina. Zakonom je to regulirano 1883.²⁸² U međuvremenu su u Dalmatinskom saboru vođene žive diskusije o željezničkoj mreži u cjelini, pri čemu je često riječ i o povezivanju Sinjske krajine. God. 1884. je traženo: »da se ova krnj-željeznica preko Knina produlji i spoji s mrežom austrougarskom kod Novoga, a istodobno, da se izvede ogranak, koji bi spojio Zadar s onom mrežom«.²⁸³ Iduće godine predložene su u istom Saboru dvije osnovne veze Dalmacije sa zaleđem: 1. Split—Sinj—Livanjsko polje—Travnik—Banjaluka—Novi, i 2. Split—Sinj—Imotski—Ljubuško polje—Sarajevo—Mitrovica—Novi Sad.²⁸⁴ Na saborskom zasjedanju 1886. autonomaš Bajamonti ponovno optužuje narodnu stranku da zabačuje njegov prijedlog pruge Split—Livno—Sarajevo, forsirajući svoj prijedlog »o novoj željeznici Split—Knin—Novik«.²⁸⁵ U tom se smislu diskusija nastavlja. Na zasjedanju 1889. narodnjaci su predložili: a). »spojenje dalmatinske željeznice sa željezničkom mrežom Monarhije, i da se ovo spojenje izvede građenjem nove crte iz Knina do Novoga ili iz Knina do Prijedora, i da se gradi ogranak Očestovo—Zadar«, i b)... »da što prije Sarajevo bude spojeno ravno sa Splitom«.²⁸⁶ Autonomaši pak i predstavnici srpskih građanskih stranaka daju prednost prugama Zadar — Knin i Split — Sarajevo, preuveličavajući teškoće u borbi za produženje pruge iz Knina na sjever, tj. za željeznički spoj Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom.²⁸⁷

Niz navedenih prijedloga mimoilazilo je željezničko povezivanje Sinjske krajine, no u posljednjem deceniju se o toj vezi opet dosta raspravlja. Oko 1897. govori se o potrebi pruge Split—Bugojno, s ogranakom: Dicmo—Sinj.²⁸⁸ God. 1898. odobrena je koncesija za izgradnju uskotračne pruge Split—Sinj, koje je izgradnja počela 1901. a dovršena je 1903.²⁸⁹ Višestoljetna tradicija tranzitne trgovine kroz Sinj, te značenje Sinja kao trgovačkog centra nesumljivo su utjecaji da je Sinj u mnogim prijedlozima i projektima bio predviđen za željezničku vezu. Sada je tu vezu i dobio, iako je i ta pruga Split—Sinj i opet bila jedna »krnj-željeznica« i k tome samo uskotračnoga kolosjeka. Osim toga, kao sredsto za privlačenje robnih tokova iz Bosne došla je prekasno.

²⁸¹ Z. Jelinović, n. d. str. 116.

²⁸² Isto, str. 117.

²⁸³ Ertzopisna izvješća XX zasjedanja... (Zadar 1884), str. 80, 83.

²⁸⁴ Isto, XXI. zasjedanja (Zadar 1886), str. 105.

²⁸⁵ Isto, XXII. zasjedanja (Zadar 1887), str. 460.

²⁸⁶ Isto, XXV. zasjedanja (Zadar 1890), str. 273.

²⁸⁷ Isto, str. 417 i slijed.

²⁸⁸ Z. Jelinović, n. d. str. 180; G. Novak, Povijest Splita, III, str. 397.

²⁸⁹ Z. Jelinović, n. d. str. 172, 179; G. Novak, Povijest Splita, III, str. 397—398.

Naime, željeznička je mreža u Bosni već bila koncipirana, i dobrim dijelom izvedena, s izlazom na more kroz dolinu Neretve na Metković i Dubrovnik. Dionica Brod—Sarajevo izgrađena je još 1882., Metković—Mostar 1885., Mostar—Sarajevo 1891. a priključak na Dubrovnik 1901. Već je u periodu 1890—92. ovom prugom prema moru ostvaren promet robe: u uvozu 56.348 tona, u izvozu 76.670 tona.²⁹⁰

Kroz XX st. bilo je dosta nastojanja da se ova nepotpuna split-sko-sinjska pruga veže s jedne strane na bosansko-hercegovačku željezničku mrežu, a s druge strane na Knin, tj. na prugu normalnoga kolosjeka,²⁹¹ ali se ništa od toga nije ostvarilo.²⁹² O nekoj bar dijelomičnoj obnovi tranzitne trgovine kroz Sinjsku krajinu, tragom stoljetnoga karavanskog puta, nije moglo biti govora. Težište ostaje na regionalnoj trgovini Cetinske krajine a »krunj-željeznica« Sinj—Split sve isključivije podređuje tu trgovinu zahtjevima splitskog tržišta.²⁹³

Opisanu sliku ekonomskog potencijala i života Sinjske krajine, u periodu od početka XIX st. do sredine XX st., bitno upotpunjuju još i problemi kredita i vlasništva zemlje.

Lihvarski kapital i zaduženost seljaka

Već smo prije naveli svjedočanstva suvremenika s kraja XVIII st. o užasnoj lihvi u Dalmaciji.²⁹⁴ Kroz čitavo XIX st. ništa nije umanjena ta svemoć lihve.²⁹⁵

Oko 1830. službeni izvještaji konstatiraju kako je lihva veliko zlo koje proizvodi »pravo pustošenje« posvuda u Dalmaciji; nema joj zapreke, a javlja se u tisuću oblika; ni postojeći zakoni je ne onemogućuju; za male kratkoročne zajmove, često ne u novcu nego u robi, kamati dosežu od 30—40% i više, sve do 100%; žrtve su bespomoćne; nekadašnji zavodi, koji su davali zajmove uz zakonske kamate, propali su; a trebalo bi ih obnoviti.²⁹⁶

I desetak godina kasnije isti izvještaji utvrđuju: seljak nema gotovine u vrijeme plaćanja poreza i nameta, pa upada u ralje lihve; raznim makinacijama zelenaši izigravaju zakonske propise; naročito kod malih zajmova oni traže po 10 karantana mjesečno na jedan fforin, što daje zelenašima dobit od 200% na godinu.²⁹⁷

Na zasjedanju Dalmatinskog sabora 1884. narodni zastupnik kotara Sinj, zajedno s grupom zastupnika, uputio je upit na bečku vladu o

²⁹⁰ Z. Jelinović, n. d. str. 191 i slijed.

²⁹¹ Neke od tih prijedloga bilježi: Z. Jelinović, n. d. str. 106, 108, 166, 167—168.

²⁹² Osim sarajevske pruge na Metković, nije Dalmacija uopće ostvarila nikakvu željezničku vezu s Bosnom. Osnovnu vezu s Hrvatskom i Slavonijom dobila je tek 1925. otvaranjem tzv. ličke pruge, a toliko traženu usku prugu tek 1948.

²⁹³ Svakako se i na sinjsku trgovinu, dobrim dijelom, također odnosi konstatacija dalmatinske zemaljske vlade iz god. 1900. kada za stanje dalmatinske trgovine tvrdi: ... »kukavne prilike naše trgovine u obće, koja nema velikih glavnica, te mora da se podrže uvjetima koji su joj od velike trgovine nametnuti... (v. Brzopisna izvješća XXXV. zasjedanja Pokr. sabora dalmat., Zadar 1900, str. XXV).

²⁹⁴ Vidi bilješku br. 172).

²⁹⁵ B. Stulli, Ekonomsko-društvene prilike ... str. 8—9.

²⁹⁶ HAZ, Misc. 1 — Poz. A, 1 50—51.

²⁹⁷ HAZ, Misc. 1 — Poz. K, 1 9—10.

problemima lihvarstva. Polazi se od toga kako nije lako »obuzdati lihvarske spekulacije« i to »zbog lukavštine i hitrine lihvara«, a pogotovo kad je ona »sakrivena pod obličjem zakonitosti«. »Glavna namjera lihvara« cilja na ovo: »osiromašiti svog dužnika, prodati mu i sebi kupiti na javnoj dražbi sve imanje za malo fiorina, dotjert ga do prosjačke torbe«. Nadalje se kaže da to biva naročito u manjim mjestima »u kojima fali konkurencija glavnica«; da treba »iznenaditi i kazniti lihvara u času ovrhe«, vodeći računa »da lihvari sklapaju formalne ortakluke, kako će odstraniti konkurenciju na dražbi, te jedan put jedan, jedan put drugi slobodnom rukom natjecati se i u bezcjenje kupiti dužnikom stanje«. Događa se tako, kažu zastupnici dalje, ono »što danomice smučeni gledamo, da za 50 fiorina dužniku propadaju dvadeset, pedeset komada zemlje«, odnosno: »gubi svoju kuću, svoju oranicu, svoju livadu, sve svoje imanje, da već nema gdje da stavi glavu, pak valja ili da seli ili da postaje rob«. Zastupnici traže na kraju, da se donese odgovarajuće zakonske i druge mjere »kako ne bi dužnicima propala u bezcjenje nepokretna dobra«. ²⁹⁸

U istom je Saboru još 1881. bio podnesen prijedlog o osnivanju »Zemljišno-vjeresijskog zavoda« u Dalmaciji, pa se i na zasjedanju od 1886. ponovo isticalo: »Korist velika biti će od ovoga zavoda za narod, osobito će biti za male posjednike; zemljišni posjed biti će na neki način mobiliziran. Posljedica biti će ta, da će biti obaljene kamate, podignuto poljodjelstvo i vjeresije zemlje, i učinjeno pravo razmjerje između dohodaka zemlje i kamate glavnice«. ²⁹⁹ Autonomasi, kao zastupnici dijela zeleniša, usprotivili su se ovoj zamisli, optužujući Narodnu stranku da želi putem takva Zavoda »kupovati izborne glasove« seljaka, kao što da se to već radi i putem Pučke banke u Splitu. ³⁰⁰

I na saborskom zasjedanju 1889. ponavljaju se želje za osnivanjem spomenutog Zavoda. U njemu se vidi jedno od sredstava... »da poljodjelstvo izbjegne kobnu budućnost, koja mu prijeti«, jer, seljacima prvenstveno nedostaje »glavnice«, koju bi uložili u »poljska poboljšanja«. No, kaže se dalje: »novac u našoj pokrajini je preskup, a kamata svoj ubitačni micelium sve to bolje rasprostranjuje, gore negoli onaj peronosperes po zelenom listu« (tj. gore negoli bolest peronosperes na vinskoj lozi). Poljoprivrednici su se bili ponadali da će nakon uvođenja zemljišnih knjiga u Dalmaciji, dobiti kredite i kod bečkih novčanih zavoda, ali ovi »odlučiše, ponipošto i pod nikakvim uvjetima nedavati novca u Dalmaciji«. ³⁰¹

»Protiv kamatništvu mi smo velikom mukom podigli pokrajinski vjeresijski zavod. Ali koja korist od tog zavoda težačkoj ruci, koju najviše kamatništvo mori?« — konstatirano je u Saboru 1900. Neizrađene ili neuredne zemljišne knjige su, kaže se, glavni uzrok tome što »težak ima najmanje koristi od tog zavoda«. Jedan od prvaka hrvatske

²⁹⁸ Brzopisna izvješća XX. zasjedanja Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga (Zadar 1884), str. 41—42.

²⁹⁹ Isto, XXXI. zasjedanja... (Zadar 1887), str. 306.

³⁰⁰ Isto, str. 307—309, u izlaganju Dra. A. Bajamontija.

³⁰¹ Isto, XXV. zasjedanja... (Zadar 1890), str. 448.

Stranke prava u Dalmaciji alarmira Sabor ovako: ... »Ne urede li se već i u Dalmaciji, gospodo zastupnici, zemljišne knjige, i ne urede li se na način, kako moraju biti uređene — naime, tako da prestane onaj metež i ona grdesija svakojakih netočnosti i pogrješaka dosada počinjenih — mi ćemo doživiti u malo vremena, da će veći dio seoskog posjeda preći u kamatničke ruke. A posljedice toga — dao Bog da nebudem ja ovdje večeras zlogukom Kasandrom — biti će sablast socializma u Dalmaciji!«³⁰²

Zemljišno — vjeresijski zavod, sa sjedištem u Zadru, započeo je radom 1. VII 1898., a prvi njegov završni račun za period do konca 1899. god. pokazao je ovo stanje: podneseno je 3837 zajmovnih molbi na ukupni iznos od 11,564.318 Kruna; odobrena su 554 zajma u iznosu od 5,534.800 Kruna, za interesente s područja 26 sudbenih kotareva Dalmacije; od toga su isplaćena 364 zajma u iznosu 2,348.200 Kruna i to: u kotaru Zadar 157 zajmova, kotaru Benkovac 55, kotaru Skradin 22, kotaru Sinj 20, kotaru Split 15, kotaru Drniš 14, kotaru Vrlika 13, kotaru Knin 8 zajmova itd.³⁰³

Sve su to bile neznatne mjere za obuzdavanje lihvarstva. Ovo se nije moglo riješiti nikakvim prijedlozima građanskih stranaka, ni hrvatskih ni autonomaških, jer bi stvarne mjere protiv lihvarstva, njegovih korijena i osnovnih uzroka, udarile ne samo po važnom dijelu pristaša tih stranaka nego i po samim temeljima klase koju te stranke predstavljaju. No te su stranke dobro uočivale, već tada, da preza-duženost seljaka predstavlja jedan od važnih faktora koji stvaraju ekonomsko-društvenu situaciju pogodnu za socijalistička stremljenja seljačkih masa.

Ostala je činjenica: »da u mnogim dijelovima Dalmacije, a prije svega u planinskoj unutrašnjosti lihvarstvo igra izvanredno veliku ulogu«,³⁰⁴ javljajući se u »mnogobrojnim oblicima«. ³⁰⁵ I na zasjedanju Dalmatinskog sabora 1910. i nadalje se konstatiralo: da je Dalmacija zemlja — »koja ima toliko duga«, a dugovi su »uknjiženi sa visokim i teškim uvjetima«;³⁰⁷ da je Zemljišno-vjeresijski zavod znatno pomogao izgradnji kuća u Zadru, ali nije ispunio svoje osnovne namjene,³⁰⁸ odnosno da je »seljaštvo ostalo u većem pogledu zanemareno«;³⁰⁹ da »ovaj Zavod, koji je namijenjen malim posjednicima, da im dođe u pomoć i podigne njihovu ekonomiju i oslobodi od lihvara, nije postigao svoje svrhe s jednostavnog razloga, što su oni, koji su bliže, imali više prilike, da iscrpe vjeresiju, a to s jednostavnog razloga, jer tko često kuca, tomu se lakše i otvara«³¹⁰ i sl. Međutim, na posljednji prigovor dato je u Saboru sa strane uprave Zavoda ovakvo objašnjenje: ...

³⁰² Isto, XXXV. zasjedanja (Zadar 1900), str. 364—365, u izlaganju narodnog zastupnika J. Biankinića.

³⁰³ Isto, str. 246, 602—604.

³⁰⁴ H. Schullern, Das Kolonat in Görz und Gradisca, in Istrien, in Dalmatien und in Tirol (Wien 1908), str. 19, 24, 27.

³⁰⁵ Isto, str. 19.

³⁰⁶ Isto, str. 22.

³⁰⁷ Brzopisna izvješća XXXXII. zasjedanja ... , sv. I (Zadar 1911), str. 1591.

³⁰⁸ Isto, str. 1592.

³⁰⁹ Isto, str. 1593.

³¹⁰ Isto, str. 1594.

»Tko mnogo ima, tomu se i mnogo daje, jer mnogo nudi za hipoteku, a tko manje nudi za hipoteku, tomu se manje i daje, tko ništa nema za hipoteku, tomu se ništa ne daje, taj ništa ne dobije. Da li je to cilj Zavoda, koji bi se mogao postići u narodnom privrednom životu, to je jedno pitanje, ali što može Zavod da radi? On sam sebi ne može dati drugog programa, jer je taj s § 1. propisan!«³¹¹

Kako je pak te propise donio sam Sabor, i u njemu predstavljeni veleposjednici i buržoazija, to je spomenuti Zavod samo vršio njihovu volju, a di bi našli nekoga javnog opravdanja toj volji i propisu, povukli su ovakav zaključak: ... »Da ova ustanova postane blagodat i blagoslov onima, koji se Zavodu obraćaju, prvi neizbježiv apsolutni uvjet jest umjeti štedjeti, umjeti predviđati ne samo za danas i sutra nego i za daleke i daleke buduće godine i pokoljenja. Do toga stepena obrazovanosti i razvitka naš narod nije došao.« ... »I mi treba da naš narod počnemo poučavati iz početka u privatnom životu, u ekonomskom kretanju, treba ga poučiti na štednju.«³¹²

Kako se vidi, stare priče o »rasipnosti Morlakâ« i njihovoj neukosti, što su ih u XVIII stoljeću ispredali mletački činovnici, te Fortis i još neki putnici kroz Dalmaciju, priče koje su zatim u XIX st. nastavili austrijski činovnici, opravdavajući time zapuštenost Dalmacije, te iste priče preuzima sada i dalmatinska buržoazija, bez razlike narodnosti, da bi njima opravdavala svoju — kapitalističku — eksploataciju seljačkih masa.

To se jasno vidjelo, na istom saborskom zasjedanju 1910. prigodom rasprave o osnivanju jedne »agrarne banke« u Dalmaciji. Jedan od njenih zadataka bio je, naime, i taj da se ... »težaci mogu osloboditi od postojećih težih zajmova«, jer je vrlo dobro poznato ... »da su težaci uzimali zajmove uz hipoteku uz vrlo skupe kamate i vrlo teške uvjete.«³¹³ Međutim je i ovoj banci bio stvarni cilj da imućniji posjednici dođu lakše do kredita, opet po načelu: »Tko mnogo ima, tomu se i mnogo daje«. Ukoliko se mislilo na kredit seljacima, imalo se prvenstveno na umu kolone — težake, koji bi se kreditom »otkupili« od svojih gospodara. Vlasnici kolonatskog zemljišta su računali da bi ipak bilo probitačnije pripremiti takav otkup, uz naplatu pune vrijednosti zemljišta, nego li čekati neku agrarnu reformu koja bi mogla ponešto i umanjiti visinu otkupnine.

Protiv lihvara (»pravih narodnih pijavica«) ponešto su pomogle tzv. »seoske zadruge« (»Rajfajzenove seoske blagajne«),³¹⁴ iako državne

³¹¹ Isto, str. 1600.

³¹² Isto, str. 1603.

³¹³ Isto, str. 999. Uz to se jasno kaže kako postoje dobri izgledi za poslovanje banke ... »Nema straha, da banka ne bi mogla lijepo i solidno raditi. Težak kod nas je težak, ali nije kmet kao u Istri ili Italiji. Svaki od naših težaka ima svoj vlastiti posjed, kuću i vrt, a to u Dalmaciji i dandanas nešto vrijedi, ima tržišnu vrijednost, Hipoteka, koju bi težak dao, nije prazna riječ, nego svakako ima i tu zakonskih granica, a kad bi na žalost proti zajmoprimcu, koji ne će odgovoriti svojoj dužnosti, trebalo postupati, lasno bi bilo i ovrhom dostignuti ono, što se ima dostignuti, jer, kako sam prvo rekao, posjed u Dalmaciji ima tržišnu cijenu« (Isto, str. 999). I drugi su zastupnici isticali kako će akcija s bankom ... »imati uspjeha, ako bude razbora i poštenja kod težaka, pa' budu na zajmove davali uredno kamate« ... (Isto str. 1042).

³¹⁴ Isto, sv. I, str. 1157—1158, 1661; sv. II, str. 311.

vlasti nisu faktički baš bile sklone razvoju zadružnog pokreta.³¹⁵ Ovim su pokretom mogle samo da budu donekle ublažene nedaće lihvarstva i prezaduženosti seljaka. I za vrijeme stare Jugoslavije lihvarstvo je moćno, kroz kombiniranu djelatnost trgovačkog i zelenaškog kapitala.³¹⁶

Uz probleme lihvarstva, hipotekâ i zaduženosti najtješnje je vezano i pitanje vlasništva zemlje.

Vlasništvo zemlje i agrarni odnosi

Već smo prikazali kako je na području »nove i najnovije stečevine«,³¹⁷ dakle i na području Sinjske krajine, mletačka vlast u XVIII st. zadržala državno vrhovno vlasništvo sveukupne zemlje.³¹⁸ Obdareni pojedinci (ovlašteni na plodouživanje) morali su za dodijelenu im zemlju plaćati desetinu državnom fisku; nisu mogli da otuđe tu zemlju, u nikakvoj formi, pa ni kao miraz svojim kćerima; oporučno su je mogli ostavljati, ali samo muškim potomcima, po izumrcu kojih je zemlja opet pripadala državi. Isto se tako zemlja vraćala državi ako ovlaštenik napusti dodijeljenu mu zemlju, ili ako je dvije godine ne obrađuje. Uz to su još bile propisane: neke obaveze o kulturi tla; položaj zatečenih kmetova i težaka; uvjeti za ugovaranje nove »težaštine« ili zakupa; pravila u slučaju diobe obitelji ovlaštenika — plodouživaoca i sl.³¹⁹ Dio ovih propisa kojim se nastojala usmjeriti poljoprivredna proizvodnja ostao je mrtvo slovo,³²⁰ a na području Sinjske krajine utjecao je na agrarne odnose i krajiški sistem koji je tamo zaveden,³²¹ no sve do propasti Mletaka 1797. ostala je na snazi ona temeljna odredba, po kojoj je sva zemlja u vrhovnom vlasništvu države. I u Sinjskoj krajini su, dakle, seljaci i drugi ovlaštenici, koji su primili zemlju od mletačke države, ostali samo plodouživaoci te zemlje, koju nisu mogli zakonski ni prodati ni otuđiti.

Za vrijeme svoje tzv. prve vladavine u Dalmaciji, od 1797 — 1806. Austrija nije dirala u zatečene vlasničke i agrarne odnose. Dapače, ona ih izričito zadržava na snazi,³²² i već smo prije opisali kako je prijetila

³¹⁵ Isto, sv. I str. 1529. Na upit sinjskog zastupnika P. Šimunića: »da li je vlada voljna narediti svojim podčinjenim vlastima, da ne prave neprilika seoskim blagajnama«... predstavnik je vlade bio primoran javno izjaviti da »kotarske političke vlasti imaju nalog« podupiranja zadruga i »seoskih blagajni«. I učitelji su mogli mnogo da pomognu radu zadruga, no vlasti baš nisu bile time oduševljene, te su i u tom pravcu ulagane interpelacije u Saboru (Isto, sv. II, str. 89).

³¹⁶ B. Stojasavljević, *Prodiranje kapitalizma u selo 1919—1929* (Zagreb 1965), str. 232; V. Stipetić, *Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske* (Zagreb 1959), str. 52.

³¹⁷ »Nuovo acquisto« po Karlovačkom miru od 1699. i »nuovissimo acquisto« po Požarevačkom miru od 1718. Kasnije se često obje ove »stečevine« nazivaju zajednički: »Nuovo acquisto«.

³¹⁸ Vidi bilješke br. 149—151 i 159, te odgovarajući tekst uz njih. Pored ondje citirane literature vidi još: G. Zanella, *Sullo stato delle ipoteche in Dalmazia* (Venezia 1850), str. 106—108; M. Medini, *O postanku i razvitku kmetovskih i težakih odnošaja u Dalmaciji* (Zadar 1920), str. 50—53 i slijed.

³¹⁹ Pravno su ovi odnosi bili regulirani poznatim Grimanijevim »agrarnim zakonima«, prvim od 1. VII 1775. i drugim od 25. IV 1756. Potanje o tome vidi: G. Zanella, n. d. str. 106—108; M. Medini, n. d., str. 50 i slijed.

³²⁰ M. Medini, n. d. str. 52.

³²¹ Isto, str. 56—57.

³²² V. Lago, *Memorie sulla Dalmazia*, vol. I (Venezia 1869), str. 373. Baš za zemljište »nove i najnovije stečevine« naglasila je aust. uprava, da ono pripada neposrednom dominiju države, a sadašnji držaoci da imaju samo plodouživanje.

svima koji bi ih narušili. I njoj je odgovaralo državno vlasništvo zemlje, kako bi i time naglasila kako je sada ona »zemaljski gospodar« Dalmacije.

Međutim, ta se situacija iz temelja mijenja god. 1806. dolaskom francuske uprave u Dalmaciju.

Još iste godine, Napoleonovim dekretom od 4. IX 1806. ukinuti su spomenuti mletački zakoni kojima je bilo propisano državno vlasništvo i neotuđivost zemlje.³²³ U svom proglasu od 24. XII 1806. upućenu »Puku Dalmatinskomu«, Dandolo, kao »Providur General od Dalmazie«, ovako objašnjava:

Zemlje koje Mletačka republika... »darova vassem junastvu vi ne mogahote ni prodati, ni ostaviti nego vassim sinovom muskim. U najzadgnem casu vascega xivgljenja, nemogasce vasce sardze okusiti najzadgnu ugodnost ostaviti plod vascih truda jedinoj kcheri koja ostavasce od vascega kolina.

Covik neumarli Najvecchi meu Vojvodam i Kragliem, Priuzmnoxiti nasc Kragl Napoleon I cinni vas istinnito gospodare od zemgle koju redite.

Otvorite boglie vasce occi, i zapoznajte dobra koja je on vami uccinio. Zakon Texaski pristaje; zametnut jest: i ona zemlja koju texite nigda visce necchie povratitise Kragliu koji sada za uvike vami je dariva: dalli uccinjena plodna vascim trudom ciniti hoccie dobro xiviti vasce obitili.

Hrabreni Dalmatini! Vami sada pristojise cvarsto raditi i obilato znoiti za, cinniti ploditi stose moxe visce jednu zemgliu koja jest vascia svakkojako: vami sada pristojise branitise od onizih koji kradimizzam, i zasidam nastojalibi vama je otteti iz rukah za malahnu zcinu...³²⁴

Tako su i u Sinjskoj krajini svi oni obrađivači zemlje, koji su dotada po zakonu bili samo njeni plodouživaoci, postali sada potpuni vlasnici te zemlje. Mogli su je prodati ili nasljedstvom ostaviti bez ikakvih tereta, osim obaveze pravnog slijednika na daljnje plaćanje desetine. Svaki vlasnik može se osloboditi plaćanja desetine na način kako to predviđaju propisi o državnoj desetini, koji vrijede u Kraljevini Italiji pod francuskom upravom. Nadalje, gornjim dekretom od 4. IX 1806. i »oslobodenjem vlasništva« koje on donosi, poboljšan je položaj vjerovnika prema novim vlasnicima, ali vjerovnici mogu tražiti vraćanje dospjelih potraživanja samo u obrocima, kroz 4 godine.³²⁵ Uz to treba dodati da su posebnim dekretom, također 4. IX 1806. ukinuti fideikomisi, i to u cijeloj Dalmaciji, a ujedno su, što je osobito važno, za oporučno i bezoporučno nasljeđivanje stupili na snagu propisi francuskoga Građanskog zakonika.³²⁶ Time su ovi krajevi u važnom dijelu domene imovinskih odnosa, kao prva južnoslavenska pokrajina, došli pod režim suvremenoga buržoaskog zakonodavstva, zasnovanog na građanskom privatnom vlasništvu. Ipak, za kolonatske agrarne odnose, tako brojne u Dalmaciji, i tako raznovrsne u pojedinim

³²³ G. Zanella, n. d. str. 105; V. Lago, n. d. str. 376.

Ovaj Napoleonov dekret objavljen je u Dalmaciji i preko novina Regio Dalmata od 18. X 1806.

³²⁴ Vj. Maštrović, Razvoj sudstva u Dalmaciji u XIX. stoljeću (Zagreb 1955), str. 56.

³²⁵ G. Zanella, n. d. str. 105.

³²⁶ Isto, str. 103—104. Neograničeno privatno vlasništvo na zemlju učvršćeno je uz to i dekretom generalnog providura za Dalmaciju od 25. IX 1807. kojim je u Dalmaciji ukinuto preče pravo kupnje iz naslova rodbinstva ili susjedstva (Isto, str. 115).

njenim dijelovima, francuske vlasti nisu namjeravale donijeti prebrzu i suviše općenitu odluku, pripremajući poseban pravilnik za njihovo reguliranje.³²⁷

Dekret od 4. XI 1806. o novim i neograničenim vlasnicima zemlje na području »nove i najnovije stečevine« dobro je predviđao, da će biti borbe s onima koji će htjeti da »tajno i zasjedama« otmu novim vlasnicima zemlju za »malahnu cijenu«. Lihvari su se zaista odmah bacili na njih. Stoga je već 16. X 1807. morao biti objavljen dekret za obranu vlasnika. Propisan je detaljan postupak za svako otuđenje i raspoložbu sa zemljom u ovom području, uz obaveznu upotrebu notarske isprave za svaki takav pravni posao, uz učešće sudskih organa, i uopće primjene niza formalnosti koje će osigurati javnost takvih poslova, te spriječiti sve prijevarne pokušaje da se »tajnim putem« otmu odnosne zemlje »iz ruku Morlak«. ³²⁸ No, ova zaštita je slabo koristila što zbog kratkotrajnosti Dandolove i uopće francuske uprave, što opet zbog općih prilika.

Nakon ponovne okupacije Dalmacije 1813. Austrija je u mnogome vratila stari red stvari, no u imovinsko-pravnim pitanjima bojala se potpune primjene svojih konzervativnih načela. Primjenila je radije i ovaj put, bar uglavnom, održanje postojećeg stanja. S jedne strane ostavila je na snazi Napoleonov dekret od 4. IX 1806. kojim su određeni seljaci u Zagori postali vlasnici zemlje, bojeći se da izazove seljačke mase eventualnim ukidanjem toga dekreta. S druge strane, da zadovolji aristokraciju i posjednike u ostaloj Dalmaciji, gdje je prevladavao kolonatski odnos u agraru, nije dirala u taj odnos. Uz to, s danom 1. I 1816. uvela je Dalmaciji Opći građanski zakonik, ³²⁹ osiguravši gospodarima zemlje pod kolonatom njihovo potpuno privatno vlasništvo te zemlje. ³³⁰ Vrativši fideikomise u jednom dijelu Dalmacije ³³¹ umiljavala se bar jednom dijelu aristokracije. Odredba § 16 Općega građanskog zakonika, po kojemu ropstvo i kmetstvo nije dopušteno, nije nikome ni koristila niti štetila, jer, uostalom, tek se pedesetak godina kasnije počeo taj princip realizirati ozbiljnijim ustavnim garancijama. ³³²

Trgovačkom i zelenaškom kapitalu pogodovala je austrijska uprava time što nije štitila nove vlasnike zemlje u Zagori. Položaj tih vlasnika ocrtava nam službeni izvještaj iz god. 1818. na ovaj način: . . . »mnogi novi vlasnici gospodarili su vrlo lakoumno, dijeleći i prodavajući zemljište, ostajući neki na njegovu nedovoljnom ostatku i u velikoj bijedi, jer ih ovaj ostatak i uz veliki uloženi trud nije mogao prehranjivati tako, da su, ostavljajući sve, prešli na turski teritorij tražeći bolju sudbinu« ³³³ . . .

³²⁷ HAZ, Misc. 1, Poz. A, I 346—351; Vl. Pappafava, o kmetstvu s osobitim obzirom na Dalmaciju (Zagreb 1886), str. 23—24.

³²⁸ G. Zanella, n. d. str. 116—120; M. Medini, n. d. str. 53 i bilješka br. 40 na str. 118, gdje je citiran i odlomak iz djela: P. Pisani, La Dalmatie de 1797 à 1815 (Paris 1883), o tome kako se poslije god. 1806. »une bande de spéculateurs« bacila na nove vlasnike zemlje.

³²⁹ G. Zanella, n. d. str. 249—250; Vl. Pappafava, n. d. str. 24; M. Medini, n. d. str. 97; Vj. Maštrović, n. d. str. 62.

³³⁰ Vl. Pappafava, n. d. str. 25.

³³¹ Isto, str. 49.

³³² M. Medini, n. d. str. 99.

³³³ HAZ, Beiträge . . . str. 65.

..... »Posebnim novim zakonom moralo bi se spriječiti daljnje rasparčavanje zemljišnih posjeda«³³⁴

Nešto kasnije se traži lijeka u tome: da se općinski pašnjaci podijele seljacima³³⁵; da se rasparčane parcele jednog posjeda grupiraju u kompaktni posjed, a da bi to bilo osobito korisno u Zagori, gdje je vlasništvo zemlje »pretežno« u rukama » samih kolona Morlaka«.³³⁶

Tvrđi se, dakle, da su seljaci — vlasnici »lakoumni«, a i ne nazivaju se jednostavno — vlasnici, nego se dodaje: »koloni Morlaci! Rješenja se traže u sporednijim mjerama, a nabacuje se i misao ograničenja vlasničkih prava. Uskoro će se poći i dalje, kako to pokazuju ovi navodi i odlomci iz službenih izvještaja dalmatinske birokracije iz vremena oko 30-ih godina XIX st.:

— ... »Seljaci, a posebno oni u Zagori, od prirode siromašni, već dulje vrijeme povećavaju svoju bijedu time, što puštaju da im se okrutno otimlju najbolja zemljišta, putem vrlo štetnih ugovora koje sklapaju s nepravednim i nehumanim trgovcima — špekulantima« ... Ugovori se sastoje u tome da trgovac daje seljaku žito na veresiju, a ako seljak na vrijeme ne vrati dugovanje, vjerovnik uzima njegovu zemlju radi namirenja. Pri takvim ugovorima seljak dobiva slabu robu, uz skupu cijenu, na kratak rok. Prigrabivši seljakovu zemlju, novi gospodar — »sličan pijavici punoj krvi« — upotpunjuje seljakovu nesreću time, što ga ostavlja na istoj zemlji kao najamnika, obaveznog da plaća »preteški godišnji tribut«, unaprijed utvrđen, bez obzira kolika će i kakva će biti ljetina.

Svemu je kriv francuski zakon od 1806. koji je ukinuo stari mletački »agrarni zakon«, te dao seljacima zemlju u neograničeno vlasništvo.

Potrebno je poništiti prije spomenute lihvarske ugovore; isplatiti vjerovnicima iznose koje su oni dali dužnicima; zemlju opet proglašiti isključivim kraljevskim vlasništvom, a ono što je vjerovnicima isplaćeno nadoknadit će se tako, što će se odnosne zemlje davati u kolonat, uz podavanje nešto veće od desetine, ali prikladno ograničenim mogućnostima — »jadnih poljoprivrednika, koji će biti ispunjeni radošću videći kako umjesto okrutnih tirana, dobivaju ljubljenog Oca«. Ako se ovo ne bi moglo ostvariti, tada treba sklopanje prije spomenutih ugovora maksimalno podvrći sudskoj kontroli;³³⁷

— Ukinuvši u Zagori državno vlasništvo na zemlju, francuska je vlada željela potaći promet zemljištem, pa da slobodna prodaja zemlje dovede do toga da zemlja prijede »iz loših u dobre ruke«, i da se tako unaprijedi poljoprivredna proizvodnja.

»Francuska se vlada prevarila. Zemlja je ostala u rukama Morlaka, koji su od vlasnika postali koloni varošana i građana, te koji umjesto same desetine sada plaćaju polovinu, trećinu ili četvrtinu (novom) vlasniku, koji to prima nečiste savjesti«.

Potrebno je povratiti sve u prvotno stanje, poništiti »sve ugovore« sklopljene poslije 1806. o otuđivanju zemlje vjerovnicima kojima će se isplatiti ne ono što piše u nedozvoljenim ugovorima, koje su sklapali s dužnicima, nego samo ono što su im efektivno isplatili. Time će zemlja opet postati »neposredno vlasništvo teritorijalnog suverena« (tj. kralja

³³⁴ Isto, str. 68.

³³⁵ F. Zavoreo, Memoria statistica sulla Dalmazia (Venezia 1821), str. 45.

³³⁶ Isto, str. 47.

³³⁷ HAZ, Misc. 1., Poz. A, 1 438—439. Iz izvještaja V. Draga, pretura Trogira, od 26. VIII 1829 upućenog Okružnom poglavarstvu u Splitu i Namjesništvu u Zadru.

Dalmacije); pučanstvo neće pasti »u provaliju bijede«, a bit će »kažnjena pohlepa i nepravедnost većeg dijela« vjerovnika — novih vlasnika; od »Morlaka« stvorit će se: »klasa najodanija Vladi, i najsretnija u svojoj umjerenoj egzistenciji«.³³⁶

Austrijske vlasti nisu poslušale gornje i slične prijedloge. Procesi pretvaranja jednog dijela vlasnika zemlje u kolone (i slične zavisne obrađivače zemlje), rasparčavanja i usitnjavanja posjeda, nezakonitog privajanja zemlje i sl. tekli su i dalje u Zagori,³³⁹ pa tako i u Sinjskoj krajini. Na ukidanje francuskog zakona iz god. 1806. Austrija je mogla sve manje pomišljati, što se više približavala Četrdesetosma. Jedino se u zadarskom Namjesništvu pripremao oko 1844. neki prijedlog za reguliranje »kmetских odnosa« u Dalmaciji.³⁴⁰ Četrdesetosmu su, dakle, i sinjski seljaci dočekali: dijelom kao slobodni i neograničeni vlasnici zemlje, dijelom u kolonatskim, težačkim ili drugim »kmetstvu sličnim« odnosima.³⁴¹

God. 1848. su vlastodršci bili prisiljeni da provedu mnoge reforme. Ali se oni prije svega obraćaju narodu pozivom na čuvanje reda i postojećeg vlasništva. Tako i dalmatinski namjesnik 26. III upozorava pučanstvo:....»da svi zakoni i određenja do sada bivajuća imaju se uzdržati u dilotvorju do zakonitog njihova oduzimanja«. Istodobno mu tumači i donošenje ustava u Austriji:.....»za da rič Ustav ne bi bila krivo uzeta oli tumačena poput jedne nezauzdane Sloboštine«.³⁴² Dakako, Namjesništvo ujedno upozorava da...»ostaju nepromijenjena prava vlasništva i posjeda bilo koje vrste«.³⁴³ Upozorenje cilja na kmetove, kolone i druge zavisne seljake u Dalmaciji, ali se ovi ne pokreću u veću akciju.

Nadošli su i pozivi iz Banske Hrvatske za sjedinjenje Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji. U njima se ističe kako je u Banovini ukinuto kmetstvo, a u proglasu, npr. Varaždinske županije Dalmatincima kaže se i detaljnije:

- »Mi svi žitelji Hrvatske i Slavonije jesmo jednaci pred sudom i svi smo slobodni. Kod nas već neima preimućva i parvenstva radi rođenja, neima nevoljnika, neima spahie, neima kmeta. Već smo svi slobodna bratja. Mi nismo nikada bili svi pod militarskom zapovjedi, nego samo naša bratja na Kordunu, to jest na medji uzduž carstva turskoga stojeća«... »Mi naše javne i domaće poslove vodimo u našem jeziku«... »Mi ne poznajemo karte bulate, nismo je nikada imali, niti je nećemo nikada imati. Kod nas nema zlovoljnih žbirah. A duvan je slobodno sijati, i s njim trgovati i služiti se, kako je komu drago«... »Što slobode imamo, želimo s vami

³³⁶ HAZ, Misc. 1, Poz. A, 1 455. Iz izvještaja što ga 15. VI 1829. upućuje Giovanni Cattallich, »magiore pensionato« iz Splita, dvorskom komesaru u Dalmaciji Spaunu. Autor ovog izvještaja je poznati pisac »Historije Dalmacije«, u 3 sveske, štampane na talijanskom jeziku u Zadru 1834—35. Poblje o njemu vidi: Enciklopediju Jugoslavije, sv. 5, str. 225 i tamo navedenu literaturu. Slične prijedloge donosi u svom izvještaju od 12. V 1829. i G. Celligoi, savjetnik Vlade u Zadru (v. HAZ, Misc. 1, Poz. A, 1 71), i dr.

³³⁹ F. Petter, Dalmatien... I, str.114, 123; V. Pappafava, n. d. str. 26—27; M. Medini, n. d. str. 98—99.

³⁴⁰ A. Hribar, Kolonat ili težaština (Zagreb 1923), str. 43.

³⁴¹ Tačne razmjene pojedinih vrsta ovih agrarnih odnosa u samoj Sinjskoj krajini teško je dati jer su propali spisli stare Sinjske općine, a detaljnija istraživanja, na temelju drugih izvora, nisu još izvršena.

³⁴² Vj. Maštrović, n. d. str. 70.

³⁴³ G. Novak, Povijest Splita, III, str. 110.

dieliti, što dobra za sebe u napried izraditi namjeramo, žudimo da i vi učasnici toga budete»... »Draga bratjo, vi sjedinjeni s nama niti ćete trebati od nas, niti mi od vas da budemo veći ili manji, već ćemo biti svi jednaci u pravicama, u držanstvih i u dužnostih. Birat ćete si sami svoje poglavare, stariješine i sudie, kaošto i mi biramo. Opređielivati ćete si sami dacie — ukinut ćete kartu bulatu, žbire i sve što vas ugnetava, pa ćete ko novo uskersnuti»...³⁴⁴

Seljačke su mase, međutim, malo što saznavale o ovim pozivima i akcijama, a općinske uprave su u Dalmaciji bile uglavnom u rukama ljudi koji su dijelom bili izričito protivni gornjem političkom i ekonomskom programu, a dijelom, u najboljem slučaju, rezervirani i neodlučni. Tako je bilo i u Sinju, kako će pokazati i kasnije izborne borbe u toj općini.

Bečki dvor i vlada bili su prisiljeni da 7. IX 1848. izdaju za čitavu carevinu poznati zakon o ukidanju kmetskih i podložničkih odnosa,³⁴⁵ no očitno na insistiranje dalmatinske aristokracije, veleposjednika i posjednika uopće, kao i nosioca lihvarskog kapitala, već je patentom od 4. III 1849. odložena primjena toga zakona u Dalmaciji, a to: »obzirom na osobite tu obstojeće odnošaje, koje je još s bližega doznati».³⁴⁶ Među seljačkim masama bilo je vrenja. One su istakle geslo: »Zemlja božja, a trud moj!» Gospođa su govorila da to netko »podbada kolone«. Bilo je napada i okršaja s kolonima,³⁴⁷ ali bez trajnijeg i šireg značenja.

Prema tome Četrdesetosma nije u Dalmaciji neposredno ništa izmijenila u pogledu vlasničkih prava na zemlju, a niti u agrarnim odnosima. Može se jedino reći da je definitivno pokopala one ranije prijedloge o ukidanju francuskog zakona od 1806. kojim su određeni seljaci u Zagori, pa i u Sinjskoj krajini postali neograničeni vlasnici zemlje koju obrađuju.

Tek su u periodu 1862—1878. doneseni propisi o razrješenju nekih neosporno kmetskih odnosa u Dalmaciji,³⁴⁸ a za kolonatske odnose počelo se od 1850.³⁴⁹ povremeno davati obećanje da će i oni biti »regulirani«.

³⁴⁴ Isto, str. 123—124.

³⁴⁵ VI. Pappafava, n. d. str. 46. U Dalmaciji je proglašen vladinom naredbom od 15. X 1848. br. 2538, a njome... »bijahu ukinuti odnošaji podložništva i gospodareva zavjetništva, tereti, služnosti, i svakovrstne činidbe iz podložničke sveze iztičuće, te spojene sa neslobodnim zemljištem, pridržav odštetu, što bude i kako bude po pravdi«.

³⁴⁶ Isto. Ovaj je patent proglašen u Dalmaciji vladinim raspisom od 21. III 1849. br. 446 u kojem se naglašava: ... »do presudbe ob uporavlivosti u Dalmaciji zakona od 7. IX 1848. mora tu te i u Dubrovniku ostat u krieposti sadanje stanje posjedničkih i vlastničkih odnošaja«.

Izvjeshća brzopisna i analitična X. zasjedanja Zemalj. sabora dalmat. (Zadar 1871), str. 309—310; A. Hribar, Kolonat... str. 44. Cjelokupni tekst patenta od 4. III 1849. vidi u: Allgemeines Reichs-Gesetz- und Reglerungsblatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1849 (Wien 1850), a odnosna odredba sadržana je u paragrafu 35 (str. 172), koji glasi: »Die Frage über der Umfang der Anwendbarkeit des Gesetzes vom 7. September 1848 und über die Art der Durchführung desselben in dem Königreiche Dalmatien wegen der daselbst bestehenden noch näher zu erhebender besonderen Verhältnisse einer eigenen unverzüglich zu pflegenden Verhandlung vorbehalten«.

³⁴⁷ Brzopisna izvješća XXV. zasjedanja... (Zadar 1890), str. 298.

³⁴⁸ VI. Pappafava, n. d. str. 46—47. To su: zakon od 17 XII 1862. »o dielomičnom ukinuću lenske sveze«; zakon od 12.V 1869. »ob ukinuću lenske sveze glede lena u Dalmaciji obstojećih, jur u zakonu od 17. XII 1862. nesadržanih«. God. 1870. određeno je posebno »povjerenstvo« koje se imalo brinuti »o rješanju lenskih u Dalmaciji obstojećih odnošaja« i dr.

³⁴⁹ Vj. Maštrović, n. d. str. 71.

U izvještaju što ga je Namjesništvo u Zadru poslalo 1862. ministru A. Bachu u Beč, daje se karakteristika kolonatskih odnosa u Dalmaciji, pa se, uz ostalo, kaže: koloni su postali suvlasnici gospodareva zemljišta; zbog njihove »kapricioznosti« gospodari ne mogu utjecati na poboljšanje poljoprivredne proizvodnje; razvio se i tzv. »subkolonat«. Istovremeno pak da postoje u Dalmaciji vrlo prostrana općinska zemljišta koja bi trebalo podijeliti individualnim vlasnicima.³⁵⁰ Očito je bilo da državna uprava nikako ne misli da kolonima dodijeli zemlju koju obrađuju, a seljačku glad za zemljom želi zadovoljiti podjelom zemalja opće upotrebe, zaštićujući gospodare kolona. Sva je vlasnička Dalmacija, bez obzira na stranačke i nacionalne razlike, bila suglasna u tome s austrijskom upravom, kako to pokazuju polustoljetne rasprave u Dalmatinskom saboru, počevši od 60-ih godina XIX st. nadalje. Nema u tome razlike između »autonomaškog« i »narodnjačkog« Sabora.

Mnogo se o tome raspravljalo u Saboru.³⁵¹ Nastala su od toga »brda spisa« o problemu kolonata,³⁵² ali se nije riješilo ništa bitnije, ni cjelovitije, nego samo neka pitanja kolonatskog odnosa za neka područja Dalmacije. Ni donošenje liberalnih ustavnih normi 1867. koje su izričito isključivale postojanje zavisnih odnosa³⁵³ nisu potakle rješenje. Evo nekoliko ilustracija o stavovima iznesenim na saborskim zasjedanjima:

- »Sabor utvrđuje da se zakon od 7. septembra 1848. god. ne može primijeniti u Dalmaciji«³⁵⁴; Mi imamo u Dalmaciji jedan kmetski sustav, koji odgovara potpuno našim potrebama, koji je demokratskoga značaja i ne smije se govoriti u Dalmaciji o otkupu. Posljedica jednoga odkupa bila bi od velike škode i gospodarima i težacima;³⁵⁵
- prijedlog za otkup crkvenih kolona »mogao bi roditi jednu grešnu i opasnu želju kod jedne brojne klase (stanovništva) Dalmacije, te istinu govoreći, ne mogu nego da se plašim posljedica«;³⁵⁶
- odnosi crkve, a većim dijelom i općina, kao vlasnika kolonatskog zemljišta, prema kolonima — »regulirani su pismenim ugovorima o kolonatu, i ne mogu biti poništeni od nikakvog zakonodavnog tijela; to su ugovori koji se zasnivaju na Građanskom zakoniku, i oni moraju ostati na snazi sve dok se ne ukine taj Zakonik«;³⁵⁷
- nije shodno potaknuti ovo pitanje o otkupu sa strane kolona... »osobito u interesu javnog mira, stalnosti i sigurnosti vlasništva; jer bi se lako moglo dogoditi, kad bi se stvorio takav zakon, po kojem bi bili uoblašteni težaci biskupija, crkva i općina, da mogu odkupiti zemlje od gospodara — moglo bi se dogoditi, da i drugi težaci traže to isto od svojih gospodara, i tako stvorilo bi se socijalno pitanje, od kojega bolje da stojimo daleko«;³⁵⁸
- ... »Ja sam imao više puta prilike kod Zemaljskog odbora izraziti se glede kmetskih odnošaja i vazda sam tvrdio, da su ti odnošaji privatne naravi,

³⁵⁰ H A Z. Misc. 1, Poz. A, II. 353—364, pod t. 5 i 8.

³⁵¹ Dio historijata tih raspravljanja, izvan Sabora i u Saboru kroz XIX st. do 1889. vidi u: Brzopisna izvješća XXV. zasjedanja ... (Zadar 1890), str. 298. i sljed.

³⁵² Isto, str. 298.

³⁵³ Die Staatsgrundgesetze (Wien 1876), str. 40, Art. 7; Österr. Staatswörterbuch, Bd. I (Wien 1905), str. 59—60.

³⁵⁴ Izvješća brzopisna i analitična X. zasjedanja ... (Zadar 1871), str. 320.

³⁵⁵ Brzopisna izvješća XX. zasjedanja ... (Zadar 1884), str. 56, iz diskusije dra G. Bulata.

³⁵⁶ Isto, str. 57, iz diskusije dra I. Machieda.

³⁵⁷ Isto, str. 58.

³⁵⁸ Isto, str. 60, iz diskusije dra G. Bulata.

da je kmetski odnošaj privatno pravo, u koji zakon ne može dirati, a koji visi o volji pojedinaca i u razmirici sudac (je) pozvan da odluči»;³⁵⁹

— ... »Bili su mudri ekonomisti koji su okarakterizirali kolonat kao prelazni most između ropske vezanosti za zemlju i emancipacije, odnosno, još bolje rečeno, kao udruženje rada i kapitala, kao solidarnost između radnika i vlasnika. Ali to nije pomoglo da se spriječe izopačenja, iz razloga: pohlepe, nasilja, skoro trajne odsutnosti vlasnika, i socijalističkog otrova«.³⁶⁰

Cjelokupni je taj razvoj doveo do toga da su na početku XX st. agrarni odnosi u Dalmaciji pružali sliku vrlo raznolikih odnosa u pojedinim dijelovima pokrajine;³⁶¹ sve složenijih odnosa, uz stvaranje i novih kolonatskih ugovora, a uz priznanje da i kolonat pomaže razmahu lihvarstva; sve veće rascjepkanosti i usitnjenosti seljačkog posjeda,³⁶² uz porast zaduženosti seljaka.

Uz to su velike neprilike stvarale neuređene zemljišne knjige. Tako se, npr., god. 1884. za te knjige i u sinjskom kotaru kaže: ... »da prije nekoliko 30, ili više godina, nije se hvajde nadati konačnom uređenju svijuh zemljišnih knjiga za vas Sinjski kotar«; »katastarski zemljovid bio je toliko površno i hitno reambuliran, a sad je toliko pun puncat pogriješaka, da sami vlasnici lahko se prevare« ..; u Sinjskom polju imade livada »od najnepravilnijeg mjerstvenog oblika, između se skoro neomeđashenih, pri kojima je stvar puno lahko prevariti se, a lahko je prevariti se na samom licu mjesta, s čega dolazi i to da se oblik ovakvih livada mienja uslied preotimanja susjeda, jal u dobroj jal u zloj vjeri učinjenih«; »živa je tako istina da u katastralnoj mapi porezne občine Sinja pogriēshene čestice stale su prema nepogriēshenim u razmjeru kano dva prema tri«.³⁶³

Iako su dalmatinski gospodari i njihovi predstavnici u Saboru uporno bili protiv zakonskog priznanja prava kolonima da se otkupe, ekonomske nužnosti su učinile svoje. Gospodarima je trebalo novaca i prodavali su zemlju. Dio kolona, koji je uspio doći do novčanih sredstava, s pomoću trgovine ili prihodima od nešto bolje kvalitete zemlje koju su obrađivali, ili pak zajmovima, uspio je da se otkupi. Tako je bilo i u Sinjskoj krajini. Nije to bio nikako jednostavan ni lagan proces. I baš primjer Sinja to pokazuje. Dovoljno je u tom pravcu podsjetiti na teške izborne borbe u Sinjskoj krajini 60-tih godina XIX st. Varoš Sinj je tada bila jako uporište autonomashke stranke.³⁶⁴ I nakon pobjede narodnjaka na općinskim izborima 1866. autonomashi imaju jake pozicije u samom Sinju, a bore se i za što veći utjecaj na selu: ... »Za mjesto (tj. Sinj) ne trebalo im brigat se,

³⁵⁹ Isto, str. 60, iz diskusije dra M. Klaića.

³⁶⁰ Brzopisna izvješća XXV. zasjedanja (Zadar 1890), str. 300, iz prijedloga dra Zmirića i družine »za proučenje i uređenje kmetskih pravnih odnošaja u Dalmaciji«.

³⁶¹ H. Schullern, n. d. str. 18 i slijed.; M. Erić, Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941. god. (Sarajevo 1958), str. 86 i slijed.

³⁶² M. Erić, n. d. str. 92

³⁶³ Brzopisna izvješća XX. zasjedanja ... (Zadar 1884), str. 280, prilog 69.

³⁶⁴ Jubilarni broj Narodnog lista (Zadar 1912), str. 81: ... »Sinj šezdesetih godina bijaše sasvim otuđen narodnoj misli, i ako po prostornosti krajine i snagi življa i tada je bio važnija varoš no ijedna druga u Zagorju« ... »U Sinju bijaše najteži posao. Autonomashi gospodovali skoro svim. Osim malog broja trgovaca i desetak radnika, sve pripadalo protivnoj stranci, a zanešeno tako, da je na sami mig svojih vođa i gospodara, bilo spravno oružjem na naše nasrćat«. I vršili su zaista teške, pa i fizičke napade na pristaše Narodne stranke, osobito za vrijeme izbornih borbi.

dok okoliš nastojahu što čvršće uza se privezati *duževinom žita, robe i novca*. Bijahu brojni a i bogati, pa mogahu trošiti i davati, tim više što im obilne novčane pomoći, kad god zatražili, stizahu iz pokrajine». ³⁶⁵ Još se i kod izbora za Dalmatinski sabor 1870. smatralo da je Sinj: »glavna točka snage i nada zagorskog autonomašluka«. ³⁶⁶ I opet je za vrijeme izborne borbe bilo teških sukoba, pa i fizičkog obračunavanja, a uz to su autonomaši plašili narod da će narodnjaci, ako pobijede, »prodati Dalmaciju Mađarima!« ³⁶⁷ Narodnjaci su odnijeli izbornu pobjedu, ali su još i u toku 70-tih godina oštre borebe s autonomašima, kako u Sinju, tako i u nekim manjim mjestima u Cetini, kao u Trilju i Bajagiću. ³⁶⁸ Tek negdje od oko 1880. nadalje sasvim su stabilne i trajne narodnjačke pozicije u Sinjskoj krajini.

Nesumnjivo je u ovim političkim zbivanjima veliku ulogu igrao trgovački — zelenaški kapital autonomaša koji je vezama zaduženosti prisiljavao birače na poslušnost autonomaškoj stranci. No očito je tu i kolonatska zavisnost o gospodarima — autonomašima imala važnu ulogu. Kako su se postepeno koloni otkupom oslobađali, nestajalo je te zavisnosti. I one dužničke zavisnosti je nestajalo, uporedo kako jačaju redovi novih domaćih trgovaca — narodnjaka koji kao vjerovnici zamjenjuju one stare — autonomaške. Time i ovi ekonomski faktori učestvuju u procesu i uspjehu nacionalne borbe.

Kakvo je stanje agrarnih odnosa u Sinjskoj krajini na početku XX st. vidi se iz izvještaja Kotarskog poglavarstva u Sinju od 25. IV 1908. u kojemu se oni ovako opisuju:

Ponajprije se konstatira da kolonatskog odnosa u onom »obliku u kojem se susreće na obali i na otocima«, takoreći nema u sinjskom kotaru, »izuzev nekoliko vrlo rijetkih slučajeva, koji se posljednjih godina susreću na zemlji pod vinogradima«. Ti slučajevi pokazuju sličnosti s gore spomenutim kolonatskim odnosom u obalnom području.

Za one ostale kolonatske odnose karakteristično je: kolon ima vlastitu kuću, te veći ili manji vlastiti posjed. Oni koji nemaju dovoljno zemljišta, obrađuju tuđe parcele zemlje, i primaju zato polovicu uroda, a da ne daju nikakva podavanja gospodaru koji plaća i porez. Ugovor, koji je uvijek usmen, obnavlja se iz godine u godinu. Samo onda, kada kolon gnoji zemlju, ima pravo da tu gospodarevu zemlju zadrži 3 godine, ukoliko gospodar ne zatraži prije povratak zemlje, u kojem slučaju je kolon dužan da udovolji takvom traženju, ali mu tada pripada nagrada za gnojenje. To vrijedi za »oranice, vrtove i zemlju pod duhanom, dok se za livade visina dominikalnog podavanja određuje prema kvaliteti i plodnosti tih livada (jedna polovica, dvije trećine, tri četvrtine itd.)«.

³⁶⁵ Isto, str. 81—82.

³⁶⁶ Isto, str. 82.

³⁶⁷ Isto. Važno je ovdje podsjetiti kako su prethodnici ovih autonomaša potkraj XVIII st. poticali narod da viče: »Hoćemo ugarsku konstituciju!« (vidi bilješku br. 188 i odgovarajući tekst uz nju), a sada evo plaše narod s tom istom »konstitucijom!«

³⁶⁸ Isto, str. 82.

Nadalje, kaže se u izvještaju, ima pojedinih slučajeva livela »koji od starine postoje, iz vremena uspostavljanja nekadašnjih lenâ«. Seljak koji ima vlastitu kuću i zemljište, mora gospodaru davati određenu godišnju novčanu sumu tzv. »livelk«, pri čemu mu ostaje slobodno što će i kako uzgajati na odnosnoj zemlji. Seljak sam plaća porez na tu zemlju. Visina poreza je malena u odnosu na opseg zemljišta, pa koloni i ne pomišljaju da zemlju otkupe.

Vraćajući se pitanju vinograda, u izvještaju se kaže: loza se većinom sadi na vlastiti račun, otprilike jedan procenat dat je u kolonat na vrijeme trajanja loze. U ugovorima, koji su po pravilu usmeni, kolon je obavezan da gospodaru dađe polovicu ili jednu trećinu ploda. Gospodar koji plaća porez, daje gnojivo, sumpor, galicu, i određuje dan berbe, te preuzima svoj dio na licu mjesta.

Konačno, važna je napomena u ovom izvještaju: kolonatski uvjeti nisu unešeni u zemljišne knjige. »U takvim prilikama je razumljivo što se nije očitovala tendencija, da se kolonatska dobra pretvore u vlastiti posjed«. »Može se reći, da se kolonatski odnosi u ovom kotaru tek počinju razvijati, i nije nemoguće da će se oni ukorijeniti i održati, jer nadnice svakodnevno rastu, a prinosi zemljišta se smanjuju« — završava izvještaj.³⁶⁹

Kod ovog je izvještaja — kao i uopće kod tolikih izvještaja — prije svega uočljivo da on u osnovnim pitanjima zastupa ono što žele vladajućići. Ovi pak, kako smo vidjeli, ne žele da diraju u kolonatske odnose. Sinjski kotarski poglavar, u svojoj revnosti, ide i dalje pa proriče trajniju budućnost tim odnosima, a čak tvrdi kako koloni i ne pokazuju želje da se otkupe! Međutim, važan je njegov podatak o tome da se kolonatski odnosi ne unose u zemljišne knjige, što pokazuje da uopće nije postojala tačnija evidencija opsega i vrsti kolonatskih odnosa. Zatim, nije poznat, ni u izvještaju spomenut, čitav onaj kompleks zavisnih agrarnih odnosa što ih je kroz tako raznovrsne oblike stvarao lihvarski kapital. Konačno, ne vidi se kolika je masa siromašnog seljaštva — kolona, koji nemaju sredstava da se otkupe, kada bi to i željeli. Da broj, naime, tzv. »agrarnih interesenata« nije bio tako malen, pokazat će se nakon desetak godina, kada bude započelo provođenje »agrarne reforme«. Uza sve ove napomene, treba istaći da, u cjelini uzevši, na području Sinjske krajine ipak nije na seljaštvu ležao toliki težak teret zavisnosti, kao što je to bio slučaj u ostaloj Zagori. To prije svega zbog prirodnih kvaliteta Sinjskog polja, razmjerno razvijenog stočarstva, te prilično žive — iako sada samo lokalne i uže regionalne — trgovine. Odrazilo se to u nešto malo povoljnijem razvoju demografske situacije, a i u tome što iseljivanje ipak nije u Sinjskoj krajini bilo uvijek toliko masovno kao u ostaloj Zagori i nekim drugim dijelovima Dalmacije. Sinjska je općina po površini bila vrlo prostrana ali i bez obzira na utjecaj toga prostornog faktora, bila je ona gotovo uvijek, u periodu od sredine XIX st. do

³⁶⁹ H. Schullern, n. d. str. 77.

20-tih godina XX st., po broju stanovnika vodeća u čitavoj Dalmaciji.³⁷⁰ Gustoća njena stanovništva u stalnom je porastu.³⁷¹ Sinjski kotar zapremao je 1336 km², a imao je 52.516 stanovnika 1900. dok ih je 1910. bilo 57.164.³⁷² Još oko sredine XIX st. spominje se da je iz sinjskog distrika »otсутno« 219 stanovnika, koji su očito predstajali tzv. »sezonsku migraciju«.³⁷³ U periodu 1881—1890. iselilo je trajnije iz sinjskog kotara 1.617 stanovnika, i po tom broju je on iza kotareva: Benkovac, Knin, Split i Dubrovnik. U periodu 1891—1900. iselilo je 916 stanovnika, a sinjski je kotar po tom broju iza kotareva: Split, Hvar, Knin, Benkovac, Makarska, Korčula i Imotski. Napokon, u periodu od 1901—1910. bilo je 3.227 iseljenika, i po njima je sinjski još uvijek iza kotareva: Zadar, Brač, Hvar i Knin.³⁷⁴

U vremenu do prvoga svjetskoga rata bilo je u Dalmatinskom saboru još diskusija o agrarnim odnosima. Tako su, npr., pravaši na zasjedanju od 1910. zatražili od vlade: ... »da već jednom ozbiljno pristupi k rješanju nesnosnih kmetskih odnošaja u Dalmaciji, koji su stupili, ko što je naravno, u tako okrutni stadij, da, kad bi dulje potrajalo sadašnje očajno stanje kmětova, moglo bi prouzročiti kobnih posljedica«.³⁷⁵ Obrazlažući kako je »položaj težaka kukavan« u Dalmaciji rečeno je, uz ostalo: ... »Skupoca živeža, robe i obuće ponarasila je, a težak ne može bez toga biti. Negda je cvancika više vrijedila nego danas, pače može se slobodno ustvrditi, da se dandanas ne može ni s dvije krune nabaviti onoliko, koliko se nazad dva do tri decenija moglo kupiti s jednom cvancikom«.³⁷⁶ Narodnjaci su se i nadalje odlučno odupirali, uglavnom s već poznatim argumentima: ... »Odnosaji ovi su pravni i niko ih ne može razriješiti. Država nema to pravo uticati u privatni imetak, država nikakovim zakonom ne može urediti to pitanje, ne mogu ni općine, ni zemlja, ni niko, već same stranke«³⁷⁷ »ko nije zadovoljan sadašnjim uvjetima ima načina... da se odkupi t. j. da postane on vlasnik, a to je mogao svak učiniti i do danas, svak se je mogao pogoditi sa gospodarom, da mu proda njegovu baštinu i da on postane samovlasnik«³⁷⁸ »Ovo pitanje nije socijalne naravi, jer vlasnost nije socijalno pitanje. Vlasnost je sveta, kako je sveto pravo očinsko, pravo ženitbeno i pravo posebnih ugovora« »Ostaje dakle jedino sredstvo oprobano od vjekova kod nas, a to je otkup. Ko ima sredstva, komu je teško, pa hoće da postane vlasnikom, neka se nagodi sa gospodarom i odkupi se« »Dirati u samo jednu stranu vlasništva, znači dirati u cijelo vlasništvo«³⁷⁹

³⁷⁰ Statistički pregled vidi u publikaciji: Regionalni prostorni plan ... str. 84.

³⁷¹ Regionalni prostorni plan ... str. 71.

³⁷² M. Makale, Zadnji popis pučanstva u Dalmaciji (Eeč 1912), str. 7.

³⁷³ Regionalni prostorni plan ... str. 80.

³⁷⁴ M. Makale, n. d. str. 14.

³⁷⁵ Brzopisna izvješća XXXXII. zasjedanja sv. I (Zadar 1911), str. 946.

³⁷⁶ Isto, str. 1038.

³⁷⁷ Isto, str. 1040.

³⁷⁸ Isto, str. 1041.

³⁷⁹ Isto, sv. II (Zadar 1911), str. 119.

»Svetost vlasništva« odnijela je prevagu u ovoj diskusiji, pa je prijedlog o rješavanju »nesnosnih kmetskih odnošaja« u Dalmaciji upućen saborskom odboru na proučavanje, a to je značilo poprilično odlaganje nekog rješenja.

Opći položaj seljaštva, a ne samo seljaka u tzv. »kmetskim odnosajima«, bivao je, međutim, sve teži. Njegova eksploatacija postajala je sve intenzivnija, u cijeloj Dalmaciji, pa tako i u Sinjskoj krajini. Svi oni elementi životnih tegoba i nedaća, koji su istaknuti u prethodnom prikazivanju poljoprivrede i stočarstva, trgovine i prometa, kreditnih prilika i agrarnih odnosa, kumulirali su se, prožimali, i postajali sve složeniji i teži. Time su pak još više ugrožavali često i samu osnovnu egzistenciju dijela seljačkih masa, pa su neizbježno zaoštravali i klasne odnose. Teškoj eksploataciji bilo je izvrgnuto i radništvo u Sinjskoj krajini,³⁸⁰ no iako ono nije bilo tako mnogobrojno, počelo se je organizirati, kako bi uspješnije nastupalo u borbi za svoje životne interese. Kod seljačkih radnih masa nema još takvih pokreta u pravcu organizirane borbe. Veliku je zapreku brzem sazrijevanju političkog pokreta radnih masa predstavljala njihova nepismenost. Treba, naime, podsjetiti da je god. 1881. bilo u Sinjskoj općini 88,5% nepismenih,³⁸¹ god. 1905. bilo je u sinjskom kotaru na 60 naseljenih mjesta svega 15 osnovnih škola,³⁸² a još je i god. 1931. ostalo u sinjskoj općini 36,21% nepismenih muškaraca i čitavih 67% nepismenih žena.³⁸³

Ako i nije bilo organizirane borbe, no zato je stalno rasla stihija narodnog gnjeva i saznanje o potrebi otpora. Kako je to već pravilo kod seljačkih masa, ovakva lavina nezadovoljstva i otpora sporo se pomiče, često i vrlo sporo, manifestira se u različitim oblicima, ali nezadrživo napreduje.

Sve dublja kriza kapitalističkog sistema i države

Svjetski imperijalistički rat 1914—1918. posvuda je, pa tako i u Dalmaciji i u Sinjskoj krajini, maksimalno zaoštrio društvene suprotnosti i polarizirao klasne snage. Ne samo težak danak u krvi nego je i preteška bijeda i gola glad pritisla i ono dalmatinsko stanovništvo koje nije bilo direktno izloženo ratnom frontu. Na revolucioniranje masa moćno su djelovali kako revolucionarna zbivanja u Rusiji, tako

³⁸⁰ D. Foretić, Društvene prilike u Dalmaciji pred prvi svjetski rat s osobitim obzirom na radničku klasu (Zadar 1963, p. o. iz: Radovi Filozof. fak. Zadar, god 2, sv. 2), str. 237 i slijed. U odnosu na čitavu Dalmaciju — u Šibeniku i Sinju bila je »najjeftinija« radna snaga, i muška i ženska (str. 240).

³⁸¹ Regionalni prostorni plan . . . , str. 78. Jedino je u Vrljici veći postotak, tj. 98% nepismenih. Poslije Sinja dolaze: Brač 83,8%, Trogir 82%, Hvar 79,3% i Split 78,2% nepismenih.

³⁸² D. Foretić, n. r. str. 228. U kninskom kotaru je bilo 20 škola na 80 mjesta; u Imotskom 12 škola na 24 mjesta; u benkovačkom 27 škola na 65 mjesta; u korčulanskom 27 škola na 39 mjesta, a u hvarskom 24 osnov. škole na 23 naseljena mjesta, itd.

³⁸³ Regionalni prostorni plan . . . str. 78. Radi usporedbe navodimo i ovdje podatke za neke druge općine i to: Vrljika 58,4% muških — 84,64% ženskih; Brač 24,6% opći prosjek; Trogir 56,79% muških — 80,50% ženskih; Hvar 23% opći prosjek i Split 15% opći prosjek nepismenih stanovnika. U svjetlu navedenih podataka za Sinj, i za opću prosvijećenost u Sinjskoj krajini, postavlja se pitanje realnije ocjene činjenice, da je Sinj dobio »već« 1854. gimnaziju. Ona je svakako koristila sinjskim varošanima, ali je za selo Sinjske krajine malo značila.

i revolucionarni pokreti mornara, radnika i vojnika na jadranskoj obali od Trsta i Pule, preko Šibenika, do Boke Kotorske u toku 1917—1918. a sasvim neposredno djelovala je i vojna pobuna u Sinju 20. februara 1918.³⁸⁴ U istom je pravcu djelovao i »zeleni kadar« u Zagori.³⁸⁵

Sveukupno, bila je ovo teška i krvava škola kroz koju je, međutim, silno napredovalo političko sazrijevanje masa. Duboke i neizbrisive brazde zaorala je ona u svijesti radnih masa.

Masovni otpor je u stalnom porastu, a usporedo s tim i strah vlastodržaca pred nastupom revolucionarnih masa. Austrougarski vlastodršci neprekidno pozivaju na »red i mir«, a ukoliko im još preostaje nešto snage do njihove propasti u oktobru 1918. nastoje ugušiti otpor masa. S druge strane, i domaća buržoazija, koja se sprema da preuzme vlast, pa je zatim u novostvorenoj jugoslavenskoj državi, novembra—decembra 1918. i preuzima, isto tako poziva mase na »red i mir« i na — poštivanje vlasništva! Vlasnička Dalmacija opet je u stanju pripravnosti, kao što smo vidjeli da je to činila i 1797. i 1848.

Domaća buržoazija, okupljena u svojoj »Narodnoj organizaciji«, prije svega želi da razbije simpatije masa za boljševizam, koje su toliko porasle, pored ostaloga, i na temelju žive riječi ratnih zarobljenika-povratnika iz Rusije. Stoga protura među narod vijesti, kao što su: »Kaos u Rusiji«, »Mutno u Rusiji«, »Pokret protiv boljševika«, »Približava se konac boljševizma«, »Srušena boljševička vlada?«, »Kolera u Rusiji«, »Iz ruskog kaosa«, »Povlačenje boljševičkih četa«, »Teror u Rusiji« i sl.³⁸⁶

Zatim, domaća buržoazija žali, npr., što su franjevačke starješine u junu 1918. premjestile iz Sinja fra Bonu Kulišića, koji: .. »odlučan je Jugoslaven i krepko radi oko osvještavanja naroda«;³⁸⁷ ona se maskira radikalnim demokratizmom,³⁸⁸ a naročito joj je na srcu nastojanje »našem puku utuviti« kako tobože nema klasnih i političkih suprotnosti između »bogatih i siromašnih«.³⁸⁹ Po njoj će se »demokratska« politika ostvariti onda, kada bude: »naš težak, Primorac i Zagorac, bogat i siromah, osjećao kao i građanin«.³⁹⁰ Ona optužuje »narod« da ... »u ogromnoj svojoj općenitosti, nema čistog pojma o najelementarnijim ljudskim, kamoli narodnim pravima«.³⁹¹ Istodobno ona nastoji da nacionalističkim egzaltacijama i lažima zbuni narodne mase, tvrdeći: »Nema dakle naroda hrvatskoga, kao što nema naroda srpskoga, kao što nema naroda slovenskoga, već su Hrvati, Srbi i Slovenci tek dijelovi jednog jedinstvenog naroda. Ako nema naroda srpskog, naroda hrvatskog, naroda slovenskog, jasno je, da ne može da bude ni nacionalnog hrvatstva, srpstva, slovenstva,

³⁸⁴ K. Pichlik, *Pobune Jugoslavena u austrougarskoj vojsci u proleće 1918. godine* (Vojnoistorijski glasnik br. 6, Beograd 1964), str. 74.

³⁸⁵ Rkp. Radnički pokret na području Sinjske općine (Prvi nacrt pripremljen od Komisije za historiju pri Općinskom komitetu SKH Sinj), str. 2.

³⁸⁶ Vidi u splitskim dnevnim novinama *Novo doba*: br. 5 (13. VI 1918), 10 (18. VI 1918), 16 (24. VI 1918), 19 (27. VI 1918), 21 (29. VI 1918), 41 (20. VII 1918), 50 (29. VII 1918), 56 (4. VIII 1918) itd.

³⁸⁷ *Novo doba* br. 12 od 20. VI 1918, str. 3 u članku: »Mračne sile«.

³⁸⁸ Isto, br. 61 od 9. VIII 1918, str. 1 u članku: »Kad ćemo pobijediti?«

³⁸⁹ Isto.

³⁹⁰ Isto.

³⁹¹ Isto, br. 109 od 26. IX 1918, str. 1 u članku: »U narod za narod!«

već može da bude jedino nacionalno srbo-hrvato-slovenstvo«, koje da, zbog praktičkih razloga i radi »blagoglasnosti« treba nazivati: »nacionalno jugoslavenstvo«!³⁹² Buržoazija ne želi da mase revolucionarnim putem ruše Austrougarsku monarhiju, i nikakvu vlast uopće da ruše. Ona ustrajno i dosljedno poziva narodne mase na red i mir.

Sve se to svodilo u osnovi na glavnu brigu za — očuvanje vlasništva. Zato i čitava vlasnička Dalmacija, svjetovna i crkvena, glavnu pažnju obraća apelima: »Mirujmo i čekajmo«; »Ništa na svoju ruku«; »Onemogućiti svaku demonstraciju, koja bi išla za uništavanjem tuđega dobra«; »Potpuni, svestrani mir«; »Za zaštitu osoba i imovine«; »Dokažimo, da znamo cijeniti temelje svakog pravnog uređenja: poštujemo svačiju ličnu slobdu i poštujemo svačije vlasništvo«; »Održati svugdje mir i red«; »Narod treba da uoči ovaj položaj, on treba da se postavi sam sebi u službu, on mora da se neograničeno oda i povjeri svom vodstvu«; »Mirujmo braćo!«; »Da se ovdje ne događa kao u Rusiji«, itd.³⁹³ S obzirom na istaknutu njihovu svrhu, takvi apeli kontinuirano teku, kako do sloma Austrougarske monarhije, tako i poslije toga sloma i formiranja Države SHS na čelu s Narodnim vijećem SHS u Zagrebu.

Svi hoće »narodu« da »utuve u glavu« potrebu »reda i mira«.

Narod, međutim, počinje da, usporedo sa slomom Austrougarske monarhije, sam mijenja neke općinske uprave u Dalmaciji, podršku i nosioca stare tuđinske vlasti. Ali novoimenovana Zemaljska vlada za Dalmaciju u Splitu upozorava i određuje: ... »mnogi elementi radi ličnih i drugih razloga htjeli bi provesti mnoge promjene. Time bi se u času meteža samo još više poremetio red i otešao položaj.« »Trebalo izričito istaknuti, da mjesni odbori ne predstavljaju nikakvu vlast i nijesu ovlašteni ni da ju vrše«.³⁹⁴ I dr. Trumbić, kao predsjednik Jugoslavenskog odbora u Parizu, naglašavao je ... »Nametnuli smo strogu disciplinu, da uklonimo boljševičku struju. Uostalom nemamo da se bojimo ove bolesti u jednom mladom narodu, koji je prožet žarkim narodnim osjećajem«.³⁹⁵

I srpska kraljevska vojska, dolazeći u Dalmaciju, izjavljivala je kako stiže: ... »da pripomognemo, da i nadalje bude vladao mir i red«.³⁹⁶ U Split je stigla 22. XI 1918.,³⁹⁷ a u Sinj 17. XII 1918.³⁹⁸

I vojne snage Entente koje su došle u jugoslavenske krajeve, pa tako i u Dalmaciju, što zbog svojih računa, što pozvane od Narodnog vijeća SHS i Kr. srpske vlade, također su isticali svoju prisutnost radi »očuvanja reda i mira«. Posebno to vrijedi za talijanske vojne

³⁹² Isto, br. 42 od 21. VII 1918, str. 1 u članku: »Nacionalno jugoslavenstvo«.

³⁹³ Isto, br. 138, 141, 142, 145, 147, 150 i dr.

³⁹⁴ Isto, br. 147 od 3. XI 1918. Zatim je to ponovljeno i u br. 149 od 5. XI 1918.

»Zemaljsku vladu za Dalmaciju« sa sjedištem u Splitu, imenovala je »Uprava Narodne organizacije za Dalmaciju« u Splitu, po nalogu Narodnog vijeća SHS u Zagrebu. Isti ljudi iz »Narodne organizacije« imenovali su sebe za »Zemaljsku vladu«. Kada to isto učine seljaci u općinama, tada Zemaljska vlada kvalificira to kao djelo: »iz ličnih i drugih razloga«!

Ponovila se situacija iz god. 1797. kada je austrijski general Rukavina zabranio »narodu« da sam mijenja organe stare i srušene mletačke vlasti i da sam postavlja nove — svoje organe.

³⁹⁵ Isto, br. 163 od 19. XI 1918. str. 1 u članku: »Izjave dr. Trumbića«.

³⁹⁶ Isto, br. 166 od 22. XI 1918.

³⁹⁷ Isto.

³⁹⁸ Isto, br. 193 od 21. XII 1918.

snage koje su okupirale velike dijelove Dalmacije, javno očitujući težnju da što veći dio Dalmacije trajno pripoje Italiji. One i proglašavaju: kako su došle da sačuvaju »red i mir«,³⁹⁹ a zabranjuju i »svako otpuštanje i premještanje činovnika poslije dana primirja« u svojoj okupacionoj zoni.⁴⁰⁰ Uz to, talijanska štampa diže uzburu o ugroženosti posjeda Talijana — stanovnika Dalmacije.⁴⁰¹ Prema statistici objavljenom u Splitu 5. XII 1918. bilo je takvih Talijana najviše u Zadru (11.574) i Splitu (2.090), a u Sinju (tj. na području sinjskog sudskog distrikta) iskazano ih je 106, na 43.008 Hrvata i Srba.⁴⁰² Manje skupine talijanske okupacione vojske pojavljivale su se ponekad u nekim mjestima Zagore, ali njihova okupaciona zona nije zahvatila unutrašnjost Zagore, pa tako ni Sinjsku krajinu.

Pritisak svih navedenih sila bio je moćan. Međutim je i pritisak se-ljačkih masa bio toliki, da domaća buržoazija nije mogla ostati samo kod općih parola o »narodnoj slobodi«. Ona je maksimalno odlagala neko izjašnjenje o sadržaju te slobode, tj. o ekonomsko-društvenom uređenju nove jugoslavenske države, sve dok čvršće ne prigrabi vlast u njoj. No i u toku toga zauzimanja vlasti ona se boji masa, pa mora povremeno da se bar donekle izjasni. To taktiziranje, te manevre, pokazuje nam i ova kronologija događaja:

- U poznatoj »Objavi« ili »Deklaraciji« od 19. X 1918. Narodno vijeće SHS u Zagrebu ističe kako će jugoslavenska država biti izgrađena... »na načelima političke i ekonomske demokracije, što u sebi sadržava dokidanje svih socijalnih i ekonomskih nepravda i nejednakosti«.⁴⁰³ U Dalmaciji je ovo objavljeno 24. X 1918.⁴⁰⁴
- 29. XI 1918. na dan historijskog zasjedanja Hrvatskog sabora u Zagrebu, na kojem se razrješuju odnosi s Ugarskom i Austrijom, te zaključuje o stvaranju samostalne jugoslavenske države, Narodna organizacija SHS za Dalmaciju objavljuje u Splitu tzv. Krfski pakt od 20. VII 1917. u očitom namjeri da prejudicira zaključcima Hrvatskog sabora, kao u pogledu načina stvaranja, tako i forme vladavine buduće jugoslavenske države.⁴⁰⁵ Među ostalim saborskim zaključcima potvrđena je i »Objava od 19. X 1918.«⁴⁰⁶
- 1. IX 1918. splitski dnevnik »Novo doba« ponavlja, kako će nova država biti uređena »na načelima političke i ekonomske demokracije«, ali bilježi i objavu prijekog suda za »zeleni kadar« u gornjoj Hrvatskoj.⁴⁰⁷

³⁹⁹ Isto, br. 161 str. 2, i br. 162 str. 2.

⁴⁰⁰ Isto, br. 166 str. 4. Zadržavali su to činovništvo »mrske Austrije«, u želji da prikažu kontinuitet uprave pobjedene Austrije u Dalmaciji, pa da iz toga Italija, kao jedna od država pobjednica i okupator, izvuče neke koristi, tretirajući Dalmaciju kao osvojeni austrijski teritorij, a ne kao dio nove i savezničke jugoslavenske države.

⁴⁰¹ Isto, br. 184 str. 2. Talijanske vojne snage i domaći talijanaši ujedno i prijete: »Tu smo, i tu ostajemo!; tko bude Talijanima »soporavao ovo zemljište, imat će proti sebi — talijanske oklopnjače« (Isto, br. 158 str. 1).

⁴⁰² Isto, br. 179 od 5. XII 1918. u posebnom trojezičnom prilogu na engleskom, francuskom i talijanskom jeziku: »Eloquence of ciphers«. »Table of Dalmatian population according to nationality«. Uputriježljena je austrijska statistika iz god. 1910.

Za Sinjski sudski kotar iskazano je 92,29% Hrvata i Srba, 0,24% Talijana, te, 0,47% drugih nacionalnosti. Od ukupno 35 sudskih kotareva ondašnje Dalmacije jedino u Vrgorcu nije iskazan nijedan Talijan. Primjera radi navodimo da ih je iskazano: u Kninu 96 ili 0,31%, u Drnišu 90 ili 0,41%, u Vrlici 5 ili 0,04%, u Skradinu 66 ili 0,57% od ukupnog stanovništva, itd. U čitavoj Dalmaciji svega: 18.028 Talijana ili 2,84% od cjelokupnog stanovništva.

⁴⁰³ F. Šišić, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Zagreb 1920), str. 179—181.

⁴⁰⁴ Novo doba br. 137 str. 1.

⁴⁰⁵ Isto, br. 142.

⁴⁰⁶ F. Šišić, n. d. str. 201—204.

⁴⁰⁷ Br. 145 od 1. XI 1918.

— 3. XI 1918. na skupštini »težaka« u splitskom »gradskom kazalištu«, predstavnik buržoazije, glavni vođa Narodne organizacije SHS, demagoški kliče: »Nova jugoslavenska država bit će u prvom redu težačka država«,⁴⁰⁸ ali je predstavnik socijaldemokracije pozdravio... »veliki dan slobode, koji ima da donese težaku i rješenje kmetskoga pitanja.«⁴⁰⁹

— 14. XI 1918. Narodno vijeće SHS u Zagrebu upućuje poslanicu seljacima, obećavajući im sasvim općenito, kako će u novoj državi, »po zakonu«, moći »svaka obitelj, danas i za dugo vremena, dobiti dosta i to plodne zemlje za svaki posao, a da se nikome ne učini nasilje, nepravda i šteta.«⁴¹⁰

26. XI 1918. Središnji odbor Narodnog vijeća SHS u Zagrebu donosi poznate zaključke »o agrarnim reformama«, određujući: likvidaciju svih feudalnih odnosa, koji još postoje u zemljama SHS; eksproprijaciju velikih posjeda, te imanja stečenih ratnom dobiti, u svrhe podjele te zemlje »među najšire slojeve ratarskog pučanstva«; formiranje posebnog »povjerenstva za agrarne reforme«, uz zadatke pokrajinskim zemaljskim vladama, da pripreme svoje prijedloge.⁴¹¹

Splitsko »Novo doba« objavilo je ove zaključke tek 29. XI 1918. ne žureći s njima kao ono prije s »Krfskim paktom«, a osim toga, ne objavljuje zadnji pasus zaključka, u kojemu je obaveza i Zemaljske vlade za Dalmaciju, da pripremi prijedloge za agrarnu reformu u Dalmaciji!

— 27 — 29. XI 1918. konferencija jugoslavenskog rimokatoličkog episkopata izjasnila se također u prilog opravdanosti agrarne reforme na velikim posjedima.⁴¹³

Splitsko »Novo doba« objavilo je njene zaključke tek 5. XII 1918.⁴¹⁴

— 1. XII 1918. na skupštini »Težaške sloge« u Splitu naglašena je potreba: »Da se spriječi daljnje siromašenje i izravno uništavanje težačkih obitelji u Splitu i ostaloj Dalmaciji, što se do sada nekažnjeno tjerovalo«. Traži se: »da se odnošaji između težaka i gospodara zemlje riješe u korist težačkog stališta«, te da se izvrše oni nalozi što ih je Zemaljskoj vladi za Dalmaciju poslao Narodno vijeće SHS iz Zagreba, uz konkretne prijedloge za to izvršenje.⁴¹⁵

I ove je zaključke »Novo doba« objavilo tek 4. XII 1918. i to među sporednim vijestima, na posljednjoj strani.

— 8. XII 1918. Zemaljska vlada za Dalmaciju pritiješnjena javnim zahtjevima izdaje ipak naredbu, obaveznu za sve sudove, a po kojoj se »do konačnog uređenja težačkog pitanja u Dalmaciji sa strane zakonodavne vlasti«: 1. zabranjuje »vlasnicima zemalja koje su opterećene kmetsvom« da »traže i sprovedu razriješenje težačke pogodbe« i da tjeraju seljaka sa zemlje »osim slučaja sporazuma sa težakom« i 2. obustavlja vođenje svih parnica »radi razriješenja kmetske pogodbe i izvršenja odnosnih osuda, koje nisu pravomoćnim postale.«⁴¹⁶

⁴⁰⁸ Novo doba br. 149 str. 3, u članku: »Javne skupštine«, iz govora dra J. Smodlake.

⁴⁰⁹ Isto, str. 3.

⁴¹⁰ F. Šišić, n. d. str. 247

⁴¹¹ Isto, str. 256—257. Treba napomenuti da je ovaj zaključak donesen dva dana poslije zaključka istoga Narodnog vijeća o ujedinjenju Države SHS s Kraljevinom Srbijom i Kraljevinom Crnom Gorom, što je uskoro zatim i izvršeno poznatim aktom od 1. XII 1918. Prema tome je Narodno vijeće dobro znalo da zaključak o »agrarnim reformama« neće izvršiti! (v. o tome i M. Erić, n. d. str. 150).

⁴¹² Novo doba br. 173 str. 1—2.

⁴¹³ F. Šišić, n. d. str. 262—263; M. Erić, n. d. str. 152.

Iz Dalmacije su bile zastupane splitska i šibenska biskupija.

⁴¹⁴ Novo doba, br. 179 str. 1.

⁴¹⁵ Isto, br. 178 str. 4.

⁴¹⁶ Dalmatinski glasnik, II, 11. XII 1918; Novo doba br. 187 od 13. XII 1918; Agrarni areforma. Uredbe, naredbe i raspisi (Zagreb 1920, Izd. Minist. za agrarnu reformu Kraljevine SHS), str. 225; M. Erić, n. d. str. 152—153.

Tako se, eto, tjerala politikantska igra oko vitalnog pitanja seljačkih masa, uz obećanja i sitne ustupke — u kranjem času, kada se ni ti sitni ustupci ne mogu, baš nikako, izbjeći. Nastojalo se, dakako, i uštkati mase jer, govorila je vodeća buržoazija — odnosno njen najglasniji dio u Narodnom vijeću, nošen od advokata koji su zaposljeli vodstva gotovo svih građanskih stranaka — tko ne govori samo o »narodnom jedinstvu« i ne odobrava prvodecembarski akt bez ikakve rezerve ili primjedbe, taj da ruši »narodnu slobodu« i ugrožava egzistenciju »narodne države«. Buržoazija je voljna samo jednu stvar da prizna »narodu«, a to je da je »neuk«, i da ga treba »podučiti«. Tako su, npr., i sinjska gospoda na manifestaciji u Sinju 3. XII 1918. posvećenoj prvodecembarskom aktu ujedinjenja, zaključila: »neka se svatko tko može raziđe među neuki narod i njemu predoči i razjasni slom stare i porođaj nove države SHS pod žezlom Petra Karađorđevića«. ⁴¹⁷

Djelomična agrarna reforma

Međutim je pritisak seljačkih masa u svim jugoslavenskim zemljama sve veći. Iako se pretežno stihijno očituje, on je posvuda sve moćniji. Isto je tako i s revolucionarnim gibanjem radničke klase, čije se istinski revolucionarne mase sve uspješnije grupiraju, organiziraju i povezuju na cijelom jugoslavenskom području. Vladajući se sve više boje *udruživanja snaga radničkih i seljačkih masa*. ⁴¹⁸

Samo pod takvim pritiskom, i samo u takvu strahu bili su vladajući prisiljeni da kroz proglas regenta Aleksandra od 6. I 1919. izjave svoju »želju« — »da se odmah pristupi pravednom rešenju agrarnog pitanja, i da se ukinu kmetstva i veliki zemljišni posedi«. ⁴¹⁹

Samo pod takvim pritiskom, i samo u takvu strahu, morale su u kraljevini SHS biti proglašene 27. II 1919. i »Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme«, ⁴²⁰ razmjerno opširnije, odražavajući već i nešto krupnije ustupke vladajućih.

U drugom poglavlju ovih »Prethodnih odredaba« izričito je riječ o »raskidanju« »kolonatskih i ostalih kmetstvu sličnih odnosa između gospodara i težaka« i u Dalmaciji (§7). Uz to su proglašene ništetnima sve presude, izrečene u toku prošlog rata na korist vlasnika zemlje »u sporovima radi razvrgnuća težačkog (kolonatskog) odnosa«, pa se odnos ima razvrgnuti prema stanju kako je bilo na početku rata. (§8) itd.

Regent je ponovno 15. III 1919. prigodom otvaranja zasjedanja Privremenog narodnog predstavništva obećavao mnogo u pogledu agrarne reforme, ali s praktičnom se provedbom reforme nije žurilo, ni njemu ni vlasničkim krugovima Jugoslavije. Iako je reforma počivala na odšteti prijašnjim vlasnicima, pokrenula se diljem Kraljevine SHS akcija

⁴¹⁷ Novo doba br. 179 od 5. XII 1918, str. 3 u članku: »Manifestacija u Sinju«.

⁴¹⁸ M. Erić, n. d., str. 276 i slijed.

⁴¹⁹ F. Šišić n. d. str. 299; M. Erić, n. d. str. 153—155.

⁴²⁰ Službene novine od 27. II 1919; M. Erić n. d. str. 156 i slijed.

ostataka feudalizma i uz njih buržoazije, da bar maksimalno odgode praktičnu provedbu reforme, da joj različitim makinacijama prejudiciraju, a kasnije, kako bude opadao i prolazio revolucionarni val masa, da postepeno što više stegnu opseg i stupanj zavisnih agrarnih odnosa, koji će se ipak morati razriješiti. To je ostala njihova taktika, koja se uz izvjesne oscilacije, provodila sve do sloma stare Jugoslavije 1941.

Posvuda, a posebno u Dalmaciji se to očitovalo. Ovdje su obilato korišteni i argumenti »objektivnih« teškoća za provedbu reforme kao: specifičnosti odnosa u pojedinim dijelovima Dalmacije, talijanska okupacija znatnog dijela pokrajine i sl. Kako su i drugdje vlasnici prijetili da će savezničke vlasti prizvati u pomoć protiv reforme, tako su i dalmatinski vlasnici ne samo govorili nego i postupali. Odatle naredba američkog admirala u Dalmaciji, objavljena 6. IX 1919, kojom je zabranjena primjena »Predhodnih odredbi za pripremu agrarne reforme« na području Dalmacije, dok se na mirovnoj konferenciji ne riješi pitanje državne pripadnosti ove pokrajine.⁴²¹ Međutim, nakon ugovora u Rapallu 1920. kada su utvrđene državne granice u Dalmaciji i, tobože, nestalo »glavne« smetnje, odugovlačenje s provedbom se nastavilo, davana su obećanja, zaoštravali su se odnosi, formirane su komisije, »proučavalo« se i »pripremalo« rješenje, do kojega nije dolazilo.⁴²²

U međuvremenu, dok »proučavanje« ne bude završeno, i do »konačnog uređenja«, Pokrajinska je vlada za Dalmaciju proglasila 25. VIII 1920. naredbu »kojom se uređuje davanje dohodaka«. Uređenje je u tome da su ponešto smanjena podavanja jednog dijela kolona vlasnicima zemlje.⁴²³ Umjesto da ih ukine, ili bar odgodi, vlada samo smanjuje terete dijelu kolona. Što je najvažnije, ona ih je ovim opet ozvaničila, po potrebi će ih zadržati, a uvijek može lako i ukinuti ovakvu jednu pokrajinsku administrativnu mjeru. Očito je da ona želi izbjeći zakonsko reguliranje. Nada se da će smanjenjem tereta očuvati staro vlasničko pravo, te trajnije izbjeći donošenje agrarnog zakona.

Odugovlačenje je naravno koristilo vlasnicima koji su osim toga već i kod donošenja Vidovdanskog ustava od 1921. a i kasnije nastojali da stegnu opseg reforme u odnosu na »Prethodne odredbe« iz 1919.⁴²⁴

Zaoštavanju problema je pomoglo i potpisivanje konvencije u Nettunu 1925. između Kraljevine Italije i Kraljevine SHS, kojima su priznati feudalni odnosi na posjedima talijanskih državljana u jugoslavenskoj državi.⁴²⁵

Pošto su se »provizorijem«, koji je toliko potrajao, dobro okoristili vlasnici zemlje, a šestojanuarski režim nastojao ne bi li udobrovoljio

⁴²¹ Agrarna reforma . . . (Zagreb 1920), str. 226. Objava je izvršena putem »okružnice« Pokrajinske vlade za Dalmaciju u Splitu, br. VI 1318/19. U tekstu se kaže da »Prethodne odredbe« . . . »još ne vrijede za Dalmaciju s obzirom na zabranu admirala savezničkih sila i Sjedinjenih država Amerike u Splitu dok ne bude o pripadnosti Dalmacije odlučeno na konferenciji mira. Ova okružnica biva upravljena predsjedništvima okružnih sudova, okružnim sudovima i kotarskim sudovima u neokupiranom dijelu Dalmacije; M. Erić, n. d. str. 379.

⁴²² M. Erić, n. d. str. 380 i slijed.

⁴²³ Dalmatinski glasnik, br 43 od 25. VIII 1920; Agrarna reforma . . . (Zagreb 1920), str. 226—227.

⁴²⁴ O tim kasnijim nastojanjima, uz ostalo, vidi i: B. Kučić, Povodom nacrtu agrarnog zakona za Dalmaciju (Arhiv za pravne i društvene nauke, knj. V drugog kola, Beograd 1922), str. 355 i slijed.

⁴²⁵ M. Erić, n. d. str. 383; A. Giannini, Documenti per la storia dei rapporti fra l'Italia e la Jugoslavia (Roma 1934), str. 379—381.

seljačke mase i razdvojio ih od radničkih masa, a seljaštvo pogođeno i teškom ekonomskom krizom, donesen je konačno 1930. poseban »Zakon o likvidaciji agrarnih ondosa na području ranije pokrajine Dalmacije«⁴²⁶ kojemu je slijedila najprije »Naredba« o provođenju Zakona,⁴²⁷ pa uskoro, 1931. još izmjene i dopune toga Zakona.⁴²⁸

Ni provedba ovoga zakona nije dakako išla bez povremenih za-
stoja, i bez sijaset dodatnih propisa. No uzmak nije moglo biti pred
zahtjevima masa. Moralo se bar nešto provesti. I prvotni rok za
podnošenje »agrarnih prijava« morao je biti produžen 1939.⁴²⁹ Po
izvještaju od 30. VI 1940. bilo je stanje provedbe agrarne reforme
ovako:

- Po samom Zakonu (§ 23) bilo je »starih agrarnih prijava« na području cijele »bivše pokrajine Dalmacije«:⁴³⁰ prikazanih 102.132; pravomoćno riješenih 80.785; riješenih, ali nepravomoćnih 2.300, a neriješenih 19.084 agrarnih prijava. Najviše ih je bilo na području kotarskih sudova: Starigrad na Hvaru 10.524; Biograd na moru 9.454; Supeter na Braču 9.059; Šibenik 7.406; Blato na Korčuli 6.342; Split 6.013 itd.

Na području Kotarskog suda Sinj bila je: 741 prikazana agrarna pri-
java; 703 pravomoćno riješene; 33 riješene, ali nepravomoćne i 5 neri-
ješenih. U okolnim područjima bili su ti omjeri ovakvi: Knin 290 : 230 :
: 48 : 20; Vrlika 52 : 52 : 0 : 0; Skradin 383 : 339 : 0 : 44; Drniš 660 : 514 : 11 :
: 75 itd.⁴³¹

- Po dodatnom roku za podnošenje agrarnih prijava pridošle su u Sinju još 173, od kojih je do 30. VI 1940. bilo: 8 pravomoćno riješenih, 1 riješena, ali nepra-
vomoćna, a 164 neriješene.⁴³²

O primjeni agrarne reforme na talijanske državljane »u predaš-
njoj pokrajini Dalmaciji«, potpisan je 19. V 1939. sporazum između
Kraljevine Italije i Kraljevine Jugoslavije.⁴³³ Težište mu je na tome
da se agrarni zakon od 1930. primijeni na talijanske državljane »u
blagonaklonom i pravičnom duhu, naročito odnosno regulisanja po-
sebnih pitanja koja se tiču svakog sopstvenika« (čl. 4 st. 1); da bi se
»primena agrarne reforme za sve italijanske državljane konačno za-
vršila do 31. XII 1940.« (čl. 4 st. 2); počev od 1. I 1939. »prestaje
svaka obaveza za sopstvenike, italijanske državljane, da plaćaju ze-
mljišne i dopunske poreze koji se odnose na zemljišta eksproprisana
u korist težaka« (čl. 4 st. 4); da talijanski vlasnici mogu primljenu
otštetu, u vrijednosnim papirima ili u novcu, »da izvezu iz Jugosla-
vije« (čl. 5).

Agrarnih prijava iz ovog naslova, tj. gdje su vlasnici zemlje
talijanski državljani, bilo je ukupno 48 na području Kotarskog suda
u Sinju. U okolnim područjima bilo ih je: Knin 44, Drniš 120, Skradin

⁴²⁶ Službene novine, br. 254—LXXXVIII od 5. XI 1930.

⁴²⁷ Službene novine br. 279—CIV od 4. XII 1930.

⁴²⁸ Isto, br. 58—XVI od 14. III 1931.

⁴²⁹ Vidi: Financijski zakon za 1939/40 paragraf 92.

⁴³⁰ Uračunata su i područja kotarskih sudova: Budva, Hercegnovi, Kotor, Perast, Rab, Pag i Krk.

⁴³¹ Podaci su uzeti iz izvještaja što ga Apelacioni Sud u Splitu dostavlja Banskoj vlasti Banovine Hrvatske. Podatke nam je ljubazno ustupio dr Z. Sartić, koji je decenije svoga života proveo na praktičnom rješavanju agrarno-pravnih pitanja, pa mu i ovom zgodom zahvaljujemo na pomoći.

⁴³² Isto.

⁴³³ »Uredba« o tom sporazumu vidi u Službenim novinama br. 185—LXIV od 16. VIII 1939.

41, Vrlika O. Najviše ih je bilo: u Biogradu — 2.998; u Prekom 1.780; u Šibeniku 1.464; u Rabu 1.326 itd., sveukupno u »pređašnjoj Dalmaciji« — 10.674 prijava »talijanskog agrara«. ⁴³⁴

Tako je pred početak drugog svjetskog rata na jugoslavenskom tlu, izgledala bilanca provođenja Zakona od 1930. Treba pri tom podsjetiti da su se po ovom zakonu: razrješavali agrarni odnosi, ako su težak ili njegovi prednici obrađivali zemlju najmanje 30 godina; vlasnici su dobivali odštetu prema procjeni, a plaćali su tu odštetu po pola država i težak, uz izuzetak odnosa nastalih prije 1878. kod kojih čitavu odštetu plaća država; za sve zgrade na težačkom zemljištu plaćao je sam težak odštetu. Postupak je bio vrlo kompliciran i spor. God. 1941. preostalo je neriješenih 28.820 prijava u Dalmaciji. Odšteta je bila visoka u korist vlasnika koji su primili oko 500.000.000 dinara (u obligacijama sa 6% kamata i amortizacijom od 30 godina). Sav je teret odštete u krajnoj liniji pao na seljačka leđa. K tome je pridošao i poseban teret »talijanskog agrara«, po diktatu fašističke Italije. I na kraju: veliki broj pravomoćnih agrarnih presuda nije proveden u zemljišnim knjigama.

Dakle, i Zakon od 1930. samo je djelomično proveden, iako je i on svojim odredbama tek djelomično zahvatio sve postojeće agrarne odnose u Dalmaciji. Dovoljno je spomenuti da on nije zahvatio kolonatske i kmetstvu slične odnose nastale poslije god. 1900!! Koliko je toga još preostalo da se riješi, pokazuje nam bilanca stvarne i dosljedne agrarne reforme, provedene poslije narodnooslobodilačkog rata i stvaranja socijalističke Jugoslavije. Uz neriješenih, starih 28.820 agrarnih prijava, po zakonu od 1930. nadošlo je novih 39.000 prijava po novim zakonima socijalističke Jugoslavije, a sve su se te prijave odnosile na zemljište u površini od oko 30.000 hektara. ⁴³⁵

U kotaru Sinj je u razdoblju od 1945 — 1948. po zakonu od 24. XI 1945. podijeljeno svim interesentima, uključivši i općenarodnu imovinu, 1.577,99.20 hektara zemlje; ⁴³⁶ po zakonu pak od 20. XI 1946. podijeljeno je daljih 167,20.41 hektara. ⁴³⁷ Uz agrarne prijave po ovim novim zakonima trebalo je riješiti i 144 prijave, preostale i neriješene u staroj Jugoslaviji po zakonu od 1930. Rat je (1941 — 1945) dosta izmijenio vlasničke odnose na štetu seoske sirotinje, ali je i za odnose do 1941. zanimljivo navesti podatke o vlasnicima zemlje, koja je došla pod agrarnu reformu 1945 — 1948. Na prvom su mjestu crkveni posjedi sa 695,35.17 ha, od čega je pravoslavni manastir Dragović držao sam 516,54.02 ha, za njim je franjevački samostan u Sinju sa 118,54.81 ha, a nakon toga je nekoliko crkava od kojih svaka s nešto preko 14 ha itd. Tri veća svjetovna posjeda zapremala su ukupno 128,24.19 ha. Dvačeset i šest neseljačkih posjeda zapremalo je 366,19.20 ha. Svega su tri seljačka posjeda iznad 20 ha, i to prvi s 48, drugi s 43, a treći s 25 ha površine, tj. ukupno nešto preko 117 ha. Banke su imale 7 posjeda s ukupno 52,87.35 ha, a bile su zastupane: Zadružna i poljoprivredna banka iz Beograda s 33,30.90 ha, Hipotekarna banka iz Splita s 8,51.82 ha, Gospodarska štedionica iz Splita s 8,13.52 ha, Hrva-

⁴³⁴ Prema izvještaju Apelacionog suda u Splitu od 27. III 1940. br. SU 3583/25/40. Podatke nam je ustupio dr. Z. Santić.

⁴³⁵ Prema izvještaju Drž. sekretarijata za poslove financija NRH od 1. X 1959.

⁴³⁶ Republički sekretarijat za financije SRH, Zagreb. Zapisnik Kotarske komisije za agrarnu reformu i kolonizaciju u Sinju od 12. VIII 1948, str. 13a. Od navedene površine bilo je: 496 ha oranica, 488 ha suma, 350 ha livada, 206 ha pašnjaka, itd.

⁴³⁷ Isto, str. 20. Od navedene površine bilo je 148,24.51 hektara oranica.

tska blagajna iz Vrljike 1,49.52 ha, Splitska, trgovačka banka s 1,25.58, ha, te Direkcija za proučavanje poljoprivrede i Srpska zemljoradnička zadruga iz Koljana sa sasvim sitnim posjedima ispod jednog hektara zemlje. Talijanskih je posjeda nestalo, ali su preostala dva »njemačka posjeda« s ukupno 20,14.02 ha,⁴³⁸ itd. Mnogo je toga, dakle, bilo ostalo neriješeno po zakonu od 1930.

Konačno, treba reći, kako je i u životnoj ekonomskoj stvarnosti i u svijesti masa prodiralo saznanje da i nije najbitnije kakav je agrarni zakon od 1930. ni koliko će ga kraljevska vlast provesti, nego da je težište u tome kakva je vlast, tko je drži i kakav ekonomsko-društveni sistem ona održava. Mase su, naime same uvidjele da im ni dodijeljena zemlja ne rješava osnovna pitanja, kada ih čitav ekonomski sistem u državi i dalje tjera u bijedu. Bez stvarne brige za unapređenje poljoprivredne proizvodnje (uključiv regulacije i melioracije); uza sve teže uvjete za poljoprivredne proizvode na tržištu; uz takvu zavisnost seljaka o tržištu da ga ona pogađa jednako za rodnih kao i za nerodnih godina; uz stalan porast državnih i općinskih poreza i prireza; uz stalan porast zaduženosti sve širih slojeva seljaštva; uz nebrigu države da se razviju druge grane privredne djelatnosti, posebno industrijske, za koje ima realnih preduvjeta u pojedinom kraju; uz nebrigu za razvoj saobraćaja, prosvjete, zdravstva itd. — uz sve te životne činjenice seljačke su mase spoznavale da u okviru takva sistema ni najbolji agrarni zakon ne može dati očekivane rezultate. Teškim iskustvom su uočile kakva je obmana bila ona »težačka država« što im je obećavana u novembru 1918. od vodstva »Narodne organizacije SHS za Dalmaciju«, a isto tako i od advokata iz Hrvatske seljačke stranke koja je i na vlasti najzdušnije održavala baš takav sistem sve težeg eksploatiranja radnih masa.⁴³⁹

Zajednička borba seljačkih i radničkih masa

Takva životna stvarnost, a uz sve aktivniji i sve bolje organizaciono i programski usmjeren rad Komunističke partije Jugoslavije, morala je dovesti do *zblježavanja i ujedinjavanja radničkih i seljačkih masa* u borbi protiv postojećeg sistema, a za istinsku »narodnu slobodu« i »narodnu državu«. Buržoazija je stoga sada morala da konstatira, npr., i kod izbora uoči drugoga svjetskog rata: kako u Dalmaciji komunistička aktivnost »nalazi se u porastu«, pa tako i u selima Sinjske krajine;⁴⁴⁰ kako je kod općinskih izbora 1940. i u Sinju nosilac radničko — seljačke liste komunist, a ostali kandidati »su više manje ljevičarski raspoloženi«;⁴⁴¹ kako su ljevičarske liste dobile većinu ili znatan broj glasova u Sinju, Hvaru, Makarskoj, Vrboskoj,

⁴³⁸ Isto, str. 1—12.

⁴³⁹ O ekonomskim i političkim odnosima na selu uoči drugoga svjetskog rata, detaljnije vidi u studiji: Lj. Boban, O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj (Istorija XX veka, II, Beograd 1961. Izd. Institut društvenih nauka, odeljenje za istorijske nauke, str. 225—264).

⁴⁴⁰ Lj. Boban, n. d. str. 257. I u oktobru 1939. Sresko načelstvo iz Sinja (pov. br. 2312/39 od 14. X 1939) dojavilo je Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, odeljak za državnu zaštitu, kako »kod omladine prevladaju još uvijek ekstremna shvaćanja« ... (Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu, ZB—XXI/1939).

⁴⁴¹ Isto, str. 260.

Komiži i drugim općinama u Dalmaciji,⁴⁴² itd. Pobjeda Stranke radnog naroda na općinskim izborima 19. V 1940. u Sinju teško je pogodila i mjesne i banovinske i državne vlastodršce. Doduše, oni su već uoči izbora, kod pregleda kandidatskih lista, ustanovili za sinjsku općinu: da ima ukupno upisanih 8990 birača; da je nosilac liste V. Buljan »radničko — seljačke« političke orijentacije, da je on »evidentirani komunist, a radi komunističkih ispada bio policijski kažnjavan«; nadalje, da je »u listi i Tadija Anušić, seljak iz Glavica, istaknuti komunist, a i ostali kandidati ljevičarski su raspoloženi.«⁴⁴³ Međutim vladajući nisu očekivali ovako visoku i uvjerljivu pobjedu radničko-seljačke liste. U Sinjskoj općini od 36 vijećničkih mjesta udruženi seljaci i radnici Stranke radnog naroda dobili su 30 mjesta. Sinj je postao u ovo vrijeme jedna od prvih »crvenih općina« u Jugoslaviji.⁴⁴⁴ Bila je to izvanredna pobjeda.⁴⁴⁵ Banska vlast raspušta takvo općinsko vijeće u februaru 1941.⁴⁴⁶ Izborna borba u maju 1940. bila je teška, ali vodstvo HSS-a u Sinju, uz svu pomoć domaćega klera i stranačkih organizacija Mačekove stranke iz Splita i Zagreba, nije uspjelo da razbije jedinstvo seljačkih i radničkih masa sinjske općine. Sinjski komunisti nastojali su dapače pomoći u izbornoj borbi drugovima iz susjednih općina.⁴⁴⁷ U mnogim su se pravcima očitovali tako rezultati dugotrajnih nastojanja komunista i ostalih naprednih snaga Sinjske krajine, a posebno njihovi napori od 1935. nadalje, da što bolje organiziraju i pripreme narodne mase za sve uspješniju političku borbu.⁴⁴⁸

Revolucionarni val seljačkih masa gubio je, dakle, oznake stihijnosti i politički je sazrijevao. Golem je napredak ostvaren u tom pravcu od vremena kada je npr., sinjski radnik na »četvrtom pokrajinskom kongresu proletarijata« u Splitu, aprila 1919. uglavnom samo obećavao: »Seljak i radnik (u Sinju) počeo je da kreće onim putem, koji će

⁴⁴² Isto, str. 261. Ove i prijašnje podatke o izbornoj situaciji autor donosi prema izvještajima Ispostave banske vlasti u Splitu i sreskog načelnstva u Sinju.

⁴⁴³ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu, XXIII god. 1940. »Popis potvrđenih kandidatskih lista prilikom općinskih izbora 19. V 1940«, iz spisa Banske vlasti Eranovine Hrvatske.

⁴⁴⁴ Š. Jurić, n. d. str. 48; Rkp. Radnički pokret na području Sinjske općine, str. 36—38.

Nešto drugačije podatke daje povjerljivi izvještaj sreskog načelnika u Sinju (pov. br. 2505 — 1940 od 17. X 1940) upućen Ispostavi Banske vlasti, odsjek za unutarnje poslove, u Splitu. Tu se kaže: »Općinski odbor u Sinju sastajao se od 56 članova, od kojih je 26 izabrano na listi Vice Buljana, koja je bila označena kao ljevičarska«.

... »Na listi Vidić Petra, koja je prilikom izbora bila smatrana kao službena lista HSS, a koja je ostala u manjini, bilo je izabrano 9 odbornika«.

... »Treća lista Filipović — Čubure Ivana dobila je samo jednog odbornika i to samog nosioca« (vidi: Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Banovina Hrvatska, kut. br. 248, br. 12981 — 41).

⁴⁴⁵ D. Gizdić, Dalmacija 1941 (Zagreb 1957), str. 84—86. O radu KPJ u Dalmaciji ovih godina uoči drugoga svjetskog rata na tlu Jugoslavije, vidi u istom dijelu, str. 77 i slijed.

⁴⁴⁶ Š. Jurić, n. d. str. 48; Rkp. Radnički pokret na području Sinjske općine, str. 39.

U već citiranim povjerljivom izvještaju sreskog načelnika u Sinju od 17. X 1940, kao i u ostaloj dokumentaciji uz taj izvještaj, nalazi se mnogo detalja o tome, kako su banovinske vlasti i stranački aparat HSS-e pripremili, i kakvim su se makinacijama služili, i svom udaru protiv općinskog odbora u Sinju na čelu s V. Buljanom.

⁴⁴⁷ Vidi npr., izvještaj Ispostave Banske vlasti u Splitu, upravno odjeljenje II, Pov. br. 7446/40 od 21. V 1940. u kojem je riječ o agitaciji M. Blaževića, iz Maovica, na području općine Vrljika, pa se kaže: »Danas je htio da pođe radi sakupljanja potpisa za odbornike i za zamenike odbornika, u društvu sa Delonga Velimirovom iz Sinja i Romac Stipom iz Glavica, opštine Sinj, sreza sinjskog, i to u selu Kljevo« ...; da ih je policija uhapsila, oduzela im spiskove, te V. Delonga protjerala s područja općine Vrljike; konačno izvještaj naglašava i za Blaževića da je »naklonjen komunizmu« (Arhiv Inst. za hist. radničkog pokreta u Zagrebu, XXIII, god. 1940).

⁴⁴⁸ Rkp. Radnički pokret na području Sinjske općine, str. 19 i slijed. O formiranju Stranke radnog naroda god. 1938. vidi: Isto, str. 34.

nas dovesti do pravoga narodnog oslobođenja i uništenja gospodske sile«,⁴⁴⁹ ili kada je KP na izborima za konstituantu 1920. dobila u Sinju »samo« 436 glasova,⁴⁵⁰ ili npr., od vremena prvomajske proslave u Sinju 1921.⁴⁵¹ i sl. Definitivno su pokopane nade i želje buržoazije da razdvoji radničke od seljačkih masa, da će se seljačke mase zadovoljiti obećanjima,⁴⁵² ili da će provođenje buržoaske agrarne reforme biti »preventivno sredstvo protiv boljševizma«. ⁴⁵³

I kada je vodeća jugoslavenska buržoazija u aprilu 1941. dala još jedan svoj više nego krupan obol slomu stare Jugoslavije, prepustivši narode Jugoslavije fašističkim okupatorima i svojoj drugoj garnituri — domaćim kvislinzima, radničke su i seljačke mase pod vodstvom KP Jugoslavije odlučno stupile u narodnooslobodilački rat. I radne mase Sinjske krajine dale su u toj borbi svoj značajan doprinos.

NARODNE MASE U OSLOBODILAČKOJ BORBI (1941—1945)

U širem su smislu političke pripreme za ovu borbu bile obilježene već uoči rata, pored ostaloga, naročito spomenutim političkim radom i mobilizacijom masa oko općinskih izbora god. 1940. Isto vrijedi i za kotarsku partijsku konferenciju KPJ održanu u kolovozu 1940.⁴⁵⁴ Neposrednije su se pripreme očitovale počevši od aprila 1941. Najprije u nastojanju partijskih aktivista da potaknu vojne i ostale faktore u Sinjskoj krajini kako bi se pružio što efikasniji otpor fašističkim agresorima koji su napali Jugoslaviju,⁴⁵⁵ a zatim, nakon raspada Dinarske divizije stare jugoslavenske vojske 11. IV 1941. u sakupljanju oružja koje će trebati za narodni otpor i borbu.⁴⁵⁶

Ni najcrnje doba nasilja i terora talijanskog okupatora, a posebno i domaćih ustaških kvislinga, nepamćenog u historiji Krajine, što je nastupilo poslije aprila 1941., nije omelo pripreme KPJ u organiziranju narodne borbe. Formiranje vojnog komiteta, u julu 1941. pa uskoro i sinjskoga partizanskog odreda (11—12. VIII 1941.), bilo je važna faza tih priprema,⁴⁵⁷ povezana i s prvim diverzantskim akcijama toga odreda oko sredine augusta 1941.⁴⁵⁸

Prve osnove narodne vojne organizacije bile su stvorene, ali je trebalo svladati još brojne teškoće, pa i one organizacione i tehničke, da bi se počeli zađavati teži udarci golemoj i izvršno opremljenoj

⁴⁴⁹ Istorijski arhiv KPJ, tom IV, Beograd 1950, str. 200.

⁴⁵⁰ Izborne rezultate za Dalmaciju donosi: D. Gizdić, Dalmacija 1941 (Zagreb 1957), str. 37—38. za Sinj ih detaljnije donosi: Rkp. Radnički pokret na području Sinjske općine, str. 9.

⁴⁵¹ D. Gizdić, n. d. str. 39; Radnički pokret... str. 12.

⁴⁵² M. Erić, n. d. str. 276. Buržoaski ekonomski i politički faktotum stare Jugoslavije dr. O. Frangeš je govorio: »U ono vrijeme morale su se mase bilo kakvim sredstvima primiriti, a kao najzgodnije pokazalo se obećanje sa strane vlasti, da će se dijeliti zemlja«.

⁴⁵³ A. Hribar, Agrarna reforma (Zagreb 1924), str. 103: »Eto vreme daje pravo nama, koji smo zagovarali provođenje agrarne reforme kao preventivnog sredstva protiv boljševizma«.

⁴⁵⁴ Rkp. Radnički pokret na području Sinjske općine... str. 40.

⁴⁵⁵ D. Gizdić, n. d. str. 104.

⁴⁵⁶ Isto, str. 132; S. Kvesić, Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi (Zagreb 1960), str. 86.

⁴⁵⁷ Rkp. Radnički pokret... str. 48—49; S. Kvesić, n. d. str. 110—112, 130 i sljed.

⁴⁵⁸ S. Kvesić, n. d. str. 135.

vojnoj sili udruženog neprijatelja. To više što je neprijatelj, uočivši važnost Sinja kao prometne raskrsnice i značajnog operativnog centra u Zagori, s početka okupacije stvarao u Sinju svoje sve jače vojno uporište, s jakim svojim posadama i oružanjem.⁴⁵⁹ Oдавде je neprijatelj želio da osigura svoju vlast kako na području Cetinske krajine, tako i na prometnim arterijama: Knin—Sinj—Imotski, i Split—Sinj—Livno.

Gomilao je neprijatelj svoje snage u Sinju dakako i zato što mu je vrlo dobro bila poznata napredna orijentacija naroda Krajine, što se ogledala, npr., i u rezultatima općinskih izbora god. 1940.

Uza sve to, htjeli su ustaše odmah na početku da zaplaše narod još jednom posebnom mjerom. Uhvaćene dalmatinske prvoborce iz poznatoga splitskoga partizanskog odreda koji je stradao u augustu 1941. kod sela Košute na putu za Dinaru, doveli su u sinjski zatvor, zvjerski ih mučili, osudili na smrt 26. VIII 1941. preko Prijekog pokretnog suda, te ih strijeljali kod Ruduše nedaleko od Sinja.⁴⁶⁰

Međutim, nikakve mjere, pa ni one najgoreg nasilja, nisu mogle spriječiti narod Sinjske krajine da se, pod vodstvom komunista, i dalje sve bolje priprema i organizira za oružanu borbu. Toj boljoj organizaciji pridonijelo je i raspuštanje prvoga partizanskog odreda, a posebno reorganizacija sinjske partijske organizacije KPJ 4. IX,⁴⁶¹ te ponovno formiranje Sinjskoga partizanskog odreda 9. IX 1941. na Vrdovu, sastavljenog od oko 50 boraca, pod komandom Tadije Anušića.⁴⁶²

Ako se neprijatelj vojno i utvrđivao u samom gradu Sinju, nije zato lišio narod njegove utvrde. Narodni su je borci našli u svojoj daleko moćnijoj i neuništivoj Dinari. Vidjeli smo iz ranijih izlaganja koliko je Dinara, kroz stoljeća, značila narodu Krajine kao jedna od osnova njegova materijalnog života. Evo sada, u najpresudnijim časovima narodnog života, ona mu je nezamjenjivi oslonac u velikoj i odsudnoj narodnooslobodilačkoj borbi. Ona mu je brana i sklonište, no, prvenstveno, i sve više, ona je ishodište sve uspješnijih akcija partizanskih odreda i narodnooslobodilačke vojske. I ne samo za narod Cetinske krajine nego i uopće kao jedan od glavnih bedema narodne borbe u srednjoj Dalmaciji, kroz čitav tok narodnooslobodilačkog rata 1941—1944. I ne samo Dalmacije. Iako je, naime Dinara veliki prirodni bedem između Dalmacije i Bosne-Hercegovine, priroda i bitni ciljevi narodnooslobodilačke borbe pod vodstvom KPJ, nužno je pretvorila taj prirodno-geografski bedem u čvrstu i neraskidivu vezu naroda s obje strane Dinare u zajedničkoj borbi s neprijateljem.

⁴⁵⁹ Uz ostalo, ustaška jn NDH držala u Sinju svoje »Zapovjedništvo južnog sektora oružanih snaga«, koje je npr. svojom naredbom V.T.O. br. 44 od 5 VIII 1941. obavijestilo sve područne vojne i civilne vlasti: da na sektoru »Glamoč — Livno — Sinj i Knin i sjeverno od toga« preuzima komandu nad svim snagama koje nastupaju protiv »pobuna« što su »otpočele koncem prošlog mjeseca«, tj. protiv narodnog ustanka. Nadalje, da će se protiv »pobunjenika« vršiti i »represalije« koje se imaju sastojati: »u uzimanju taoca, stoka, hrane i u uništenju sela, koja su žarište pobunjeničke akcije« (v. Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Državna riznica, taj. 246 od 21. VIII 1941).

⁴⁶⁰ S. Kvesić, n. d. str. 140 i slijed.; D. Gizdić, n. d. str. 284 i slijed.

⁴⁶¹ D. Gizdić, n. d. str. 158, 297.

⁴⁶² Isto, str. 307—308; S. Kvesić, n. d. str. 215 i slijed.

Već sredinom oktobra 1941. održan je u Vrđovu prvi sastanak—dogovor partizanskih boraca Dalmacije s onim iz Livanjskog polja,⁴⁶³ da bi kasnije, s uspostavom štaba IV operativne zone na Dinari, sve više dolazila do izražaja njena uloga kao baze za dogovore i za koordiniranje narodne borbe.

Sve je to davalo posebno i istaknuto značenje i mjesto ovom sinjsko—dinarskom području u razvoju NOB-a na širem planu, a ne samo za Dalmaciju ili samo za Sinjsku krajinu.

Već potkraj rujna god. 1941. novoformirani je sinjski partizanski odred uspješno odbio talijansku ofenzivu na Dinaru⁴⁶³, a 11. X uzvratio je uspješnim protunapadom na talijanske snage.⁴⁶⁴ Potkraj studenog se odred podijelio u tri partizanske grupe: dinarsku, kamešničku i svilajsku⁴⁶⁵. Koncem pak 1941. partizani s Dinare izvode vrlo uspješnu vojnu akciju na Panju, 9 km od Sinja⁴⁶⁶. Na razvijanju narodnooslobodilačkog pokreta radi sve bolje i grupa od oko dvadeset partijskih ilegalaca na sinjskom terenu.⁴⁶⁷

Već prvih dana god. 1942. izvela je Kamešnička partizanska grupa vrlo uspješnu akciju kod Čilaša, nanijevši osjetne gubitke neprijatelju.⁴⁶⁸ Kroz čitavo prvo polugodište iste godine NOP je u postepenom, ali stalnom porastu i razmahu, kako u ostaloj Dalmaciji, tako i u Cetinskoj krajini, i po širenju mreže narodnooslobodilačkih odbora i po oružanim akcijama. Daljnji je zamah narodnoj borbi dalo savjetovanje sazvano od Pokrajinskog komiteta KPJ za Dalmaciju 2. VI 1942. u štabu IV operativne zone na Vještici-gori⁴⁷¹, kao i formiranje I dalmatinskog udarnog bataljona na Dinari 18. VI 1942, u koji su ušla ranija tri partizanska odreda, tj. dinarski, kamešnički i svilajski.⁴⁷²

Živo su se osjetile mjere donesene na savjetovanju posvuda. Neprijatelj želi da im se suprotstavi, da ih preduhitri, pa poduzima veliku ofenzivu na Dinaru u julu 1942, ali bez uspjeha. Odbacivši neprijatelja, partizani su s uspjehom dovršili žetvu žitarica na obroncima Dinare⁴⁷³. Slijedile su zatim značajne partizanske ofenzivne akcije, s obje strane Dinare. Najprije u augustu 1942. kada su nakon velike borbe s brojnim

⁴⁶³ D. Gizdić, n. d. str. 383; S. Kvesić, n. d. str. 235.

⁴⁶⁴ D. Gizdić, n. d. str. 324.

⁴⁶⁵ Isto, str. 327.

⁴⁶⁶ Isto, str. 421.

⁴⁶⁷ Isto, str. 461—462; S. Kvesić, n. d. str. 235.

⁴⁶⁸ D. Gizdić, n. d. str. 471.

⁴⁶⁹ S. Kvasić, n. d. str. 235—237.

⁴⁷⁰ Npr. u izvještaju ustaških vlasti iz Sinja od 2.V 1942. priznaje se da su partizani izvršili (7. IV, 8. IV, 11. IV, 21. IV i 28. IV 1942) napade na mjestima: »Dragec«, »Koljani«, »Debeli brijeg«, »Vrđar«, »Zaseok« i »Lokvice«. Zatim u mjestu »Dolac Donji« 8. IV 1942 noću: »opkolila je vojarnu veća masa partizana, sa bombama, puškama, mitraljezima i pištoljima«, te je tamošnju posadu »prisilila na predaju« (v. Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Državna riznica, opći odjel br. 24331 od 15.V 1942.).

⁴⁷¹ S. Kvesić, n. d. str. 332 i slijed.

⁴⁷² Isto, str. 334—335.

⁴⁷³ Isto, str. 353 i slijed.

U izvještaju ustaških vlasti iz Sinja za mjesec srpanj god. 1942. priznaju se partizanski napadi na područjima Dicma Hana Muća, Ribarića (uz »topničku borbu protiv partizana ispod planine Vrđovo, Debeli brijeg i Vištica gore«) i Vrlike. Posebno se spominju »češći napadi« partizana na područjima: Trilj, Dolac Donji i Lečevica. Za borbu kod Hana 29. VII 1942. kaže se: »Partizani su više Bijeloga brijega na Runjinoj vlaci presjekli državnu cestu na dva mjesta prezidali i postavili svoju stražu, te dočekali i napali talijansku autokolonu i vojsku, gdje je poginulo oko 40, a oko 50 ranjeno talijanskih vojnika; poginuo je i jedan domobran, a zapaljeno je šest talijanskih automobila (v. Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Državna riznica Glavno nadzornništvo rizničke straže, br. 3381).

neprijateljskim snagama zauzeti i oslobođeni Livno i Vaganj⁴⁷⁴, a zatim je potkraj septembra izvršen vrlo uspion napad na selo Otok u Sinjskom polju, gdje je ustaška posada svladana, a talijanskim snagama iz Trilja onemogućeno da joj priteknu u pomoć.⁴⁷⁵

Borbe oko Vagnja bile su osobito teške. I partizanske su jedinice imale dosta žrtava. U izvještaju se o tome kaže:

»U ovoj akciji pored šesnaestorice drugova, hrabro je poginuo komandant Prvoga dalmatinskog udarnog bataljona drug Jonić Ante, neustrašivi borac i primjoran drug. Njegovim gubitkom naša zona je izgubila svog najboljeg oficira, druga i borca. Zbog njegovih zasluga za partizanski pokret u Dalmaciji uopće, a naročito u podizanju i jačanju Prvog dalmatinskog udarnog bataljona, zbog njegovog herojskog držanja u mnogobrojnim akcijama i borbama u kojima je učestvovao, kao i zbog nevjerovatne odanosti narodnooslobodilačkoj borbi i stvari radnog naroda, Štab zone predložio je Vrhovnom štabu, da ga proglasi narodnim herojem, što je i prihvaćeno.«⁴⁷⁶

Teške su bile žrtve, ali je zauzimanjem Vagnja oslobođeni teritorij zahvaćao »cjelokupno Livanjsko polje s masivom Dinare sve do Cetinske doline«⁴⁷⁷

Daljnji uspjesi borbe i porast broja partizanskih boraca i jedinica, omogućili su početkom oktobra 1942. formiranje i Drugoga dalmatinskog narodnooslobodilačkog udarnog bataljona na Dinari.⁴⁷⁸ Kod obaju bataljona veliki je broj boraca baš iz Cetinske krajine.⁴⁷⁹

⁴⁷⁴ S. Kvesić, n. d. str. 395.

Za borbe u toku mjeseca kolovoza god. 1942. izvještaji ustaških vlasti iz Sinja priznaju partizanske napade na području Ribarića, posebno kod sela Vučipolje. Navode kako je talijanska avijacija bombardirala Bitelić i Vrdovo 4. VIII, pa ponovo Bitelić na dane 13. i 14. VIII 1942, a 25. VIII opet Bitelić, Vrdovo »i razne zaselke«. Spominju se i brojne partizanske akcije na području Vrljike i Muća (v. Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Državna riznica, Glavno nadzorništvo rizičke straže, br. 4563).

⁴⁷⁵ S. Kvesić, n. d. str. 419.

Za mjesec rujna 1942. ustaški izvještaji također priznaju brojne partizanske akcije na područjima Hana, Ribarića, Vrljike, Dicma, Trilja, Muća i Klisa. Za borbe kod Hana kažu: »Dana 17. VIII partizani su napali selo Obrovac. Talijanska vojska odbila je topovskom i pušćanom vatrom napade. Dana 25. VIII noću oko 23 časa partizani su napali na selo Otok na našu vojsku i miliciju, te se razvila borba koja je trajala oko tri sata. U toj borbi nadmoćni partizani, kojih je bilo oko 700, razurušali su miliciju i vojsku i zarobili 13 domobrana i odveli ih u šum«. Posebno se spominju i napadi »jakih partizanskih odreda« na sela Grab i Jabuku 2. IX 1942, te na rudnik u selu Košute 23. IX 1942. Zatim: borba partizana s četnicima 5. IX u selu Laktac; napadi partizana na ustaške posade u Dabru (7. IX), Otišću (14. IX), Hrvacama (15. IX), Ribariću (26. IX), te bombardiranje Bitelića (24. IX) sa strane »talijanskih i njemačkih aeroplana«, pri čemu je: »srušeno nekoliko kuća i poubijano naroda i životinja« (v. Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Državna riznica, Glavno nadzorništvo rizičke straže, br. 5495).

⁴⁷⁶ S. Kvesić, n. d. str. 395.

⁴⁷⁷ Isto.

⁴⁷⁸ Isto, str. 423.

⁴⁷⁹ O tom kakva je bila opća vojna situacija na širem području Cetinske krajine i susjednih jugozapadnih krajeva u oktobru 1942. god., kakve su sve zločine nad narodom vršili okupator i domaći kvislinzi, te kako su bile u to vrijeme intenzivne partizanske akcije protiv svih tih udruženih narodnih neprijatelja — o svemu tome svjedoče i brojni dokumenti samog neprijatelja. Tako, npr., i izvještaj tzv. »Povjereništva financijalne straže NDH« u Sinju br. taj. 82 od 3. XII 1942. Ovo je »Povjereništvo« imalo svoje »razdjele« u mjestima: Klis, Trilj, Dicma, Han, Vrljika, Ribarić, Dolac-Donji, Muć, Lečevica i Sinj. Evo kako se u njegovu izvještaju opisuje situacija u navedenim mjestima:

I Klis. U selu Dugopolje talijanska je vojska, u zajednici s četnicima, popalila oko petsto kuća. »Porobili su sve, gdje su što našli. Ubili su 42 osobe — djece i odraslih«. I selo Blace su talijanski vojnici »porobili i popalili«. Sva su mjesta »teško ugrožena«.

Partizani su napali željezničku stanicu Prosik i vlak Split—Sinj, pri čemu je poginuo 31 talijanski vojnik. I kod tvornice Majdan napadnut je i izbačen s pruge vlak Split—Sinj. Jednako tako i autobus Split—Sinj na Kočinjem brdu. U samom Klisu partizani su napadali, danju i noću, talijansku posadu. II Trilj.

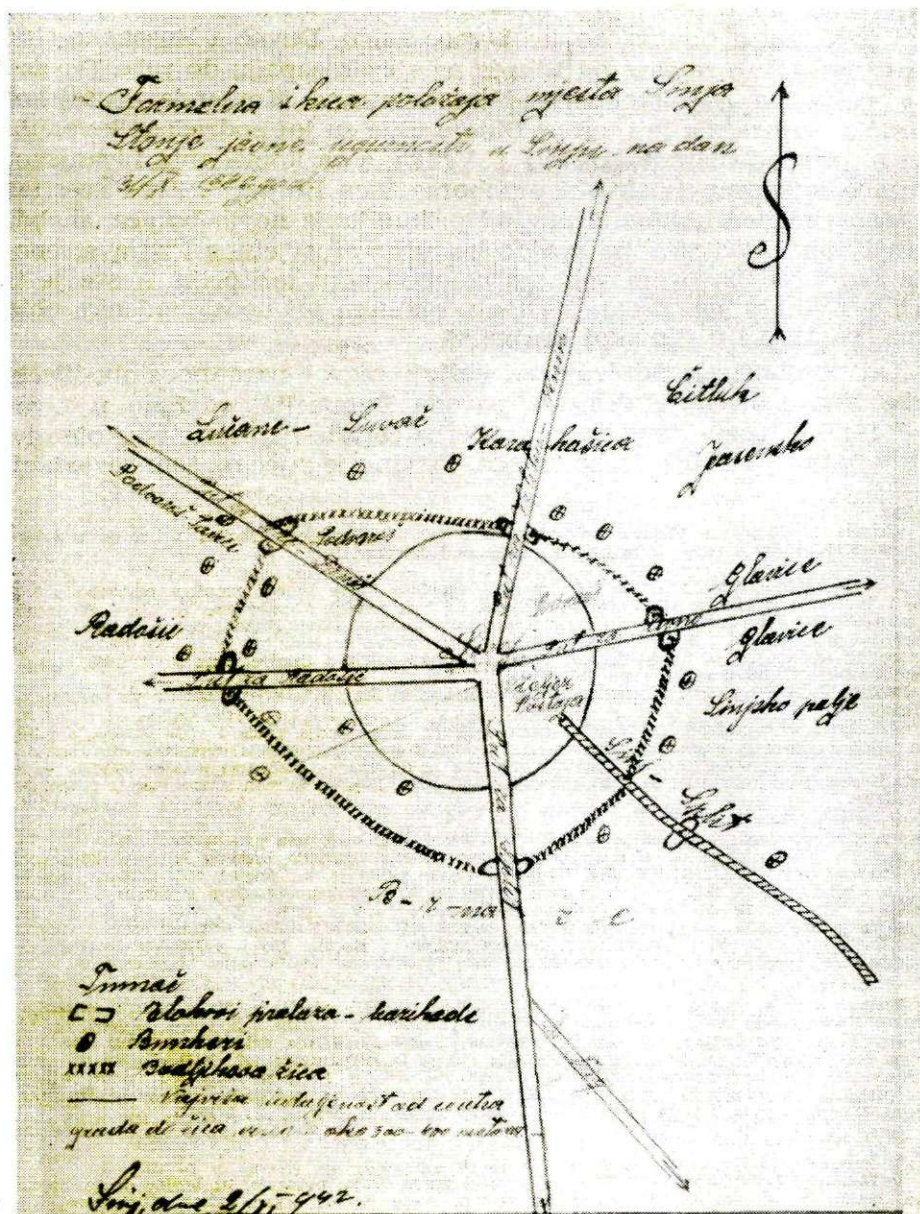
»Okolica teško ugrožena«. Česti okršaji između partizana i talijanske vojske.

III Dicma.

»Okolica teško ugrožena«. Talijanska vojska vrši strijeljanja seljaka. Partizani napadaju talijanske snage.

IV Han.

»Okolica teško ugrožena«. Stalne borbe partizana s talijanskom vojskom.

Sinj u »žici« kao okupatorsko uporište
 Crtež iz izvještaja »Povjereništva financijalne straže NDH« u Sinju 2. XI 1942.
 (Arhiv Hrvatske)

Brojne neprijateljske snage koncentrično su napale oslobođeni teritorij već u oktobru 1942. i zauzele su Livno, no bilo je to samo privremeno, jer u decembru iste godine oslobođeni je teritorij povraćen i proširen, a obuhvaćao je: Livno, Šuicu, Duvno i Bosansko Grahovo⁴⁸⁰, prostirao se »sve od Bihaća na sjeverozapadu do ruba Duvanjskog polja na jugoistoku«⁴⁸¹. Novoformirana Komanda livanjskog područja obuhvaćala je i terene Dinare. Bile su joj podređene komande mjesta: Livno, Glamoč, Duvno i Vriika, a za komadanta Livanjskog područja imenovan je sinjski prvoborac Vice Buljan⁴⁸². Živ i svestran rad, na svim područjima života, od prikupljanja novih boraca, snabdijevanja vojnih jedinica, pa sve do kulturno-prosvjetnog i zdravstvenog rada razvio se na ovom velikom oslobođenom teritoriju, a sve je to snažno utjecalo na razvoj NOP-a u okolnim još neoslobođenim oblastima, pa tako i u Sinjskoj krajini.⁴⁸³

Od posebnog je značenja za daljnji razvoj narodnooslobodilačke borbe bilo zasjedanje delegata naroda Dalmacije, održano u Livnu 28. I 1943, tj. osam dana nakon početka četvrte neprijateljske ofenzive protiv narodnooslobodilačke vojske. Uvodnu je riječ na tom zasjedanju

V Vriika

»Promet (iz Sinja) sa Virikom ne postoji ima već osam mjeseci. Okolica Vriike je u rukama partizana. Sada se tamo vode borbe između partizana i četnika«.

VI Ribarić.

»Između Sinja-Ribarića i Vriike vode se sada ogorčene borbe između mnoštva partizana s jedne strane i Talijana i četnika s druge strane«. Uz oko 4.500 talijanskih vojnika ima tu oko 1.000 četnika. Ovi talijansko-četnički odredi »porobili su, a zatim popalili sela: Donji Bitelić, Gornji Bitelić, Vrđovo, Rumini, Bojanić, Bajagić i Čačija. Narod koji je bježao zatečen iz sela, bio je u tom bježanju ubijen na bijegu ili zaklan kad je dostignut. Ista grupa talijanske vojske i četnika dana 20. X 1942. upala je u selo Hrvace, gdje su nekoliko kuća opljačkali«

VII »Razdjeli Dolac-Donji, Muć i Lečevica već su evakuirani u Sinj, a ta mjesta zauzeta po partizanima«.

VIII Sinj.

»Okolica teško ugrožena. Partizani se noću spuštaju do periferije grada i vode okršaje s talijanskom vojskom, koja iz grada, na njihove strojnice odgovara strojnicama i topovima svih kalibara.«
Noću — »velika grmljavina topova«. Ukratko: »Nameće se dojam — kaže ovaj ustaški izvještaj — »da se nalaziš na nekom brdu, koje se brani i odoljeva gusarima, koji ga sa svih strana tuku i primoravaju na predaju«.

U samom gradu Sinju:

»Kako je grad utvrđen i kako ga talijanska vojska brani, vidi se prema priklopljenoj škici« . . . »Po danu nesmije nitko izići ni ući u grad, bez posebne dozvole Comando Presidio Militare, koju dobiju samo vojničke osobe« »25. X 1942. talijanska vojska palila je, na oči gled svih građana, podvaroš Pavići u Sinju, a 30. X 1942. izvršila je ista vojska brojna strijeljanja građana u Sinju« (Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Državna riznica, Glavno nadzorništvo rizničke straže, br. 6510 od 16. XI 1942).

Očita je tendencija ovoga izvještaja u tome da želi sva nasilja i zločine pripisati samo i isključivo talijanskoj vojsci i četnicima, prešućujući ustaška nedjela i zločine. No i s tom tendencijom, i s podacima koje donosi, i priznanjima koje sadrži, ovaj je dokument zaista važno svjedočanstvo.

⁴⁸⁰ S. Kvesić, n. d. str. 446.

Ilustracije radi dodajemo i ovdje kako izvještaji ustaških vlasti iz Sinja opisuju situaciju u Cetinskoj krajini tokom mjeseca prosinca 1942.: napad partizana na talijansku kolonu u Mojanci (4. XII); kod sela Lučane (23. XII); na »glavnim putevima Split-Sinj« i »na željezničkoj pruzi Split-Sinj«, posebno kod Dugopolja; na cesti Uglijan-Nova Sela (10. XII) i Trilj-Cista (22. XII). Vriiku su »zauzeli partizani«. Na sve širem području ovoga kraja organa ustaške NDH »kretanje po selima nemoguće radi opasnosti«; u porastu je broj mjesta koja su »blokirana od partizana« (v. Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Državna riznica, Glavno nadzorništvo rizničke straže, br. 589 od 25. I 1943).

⁴⁸¹ S. Kvesić, n. d. str. 489.

⁴⁸² Isto, str. 490.

⁴⁸³ Koliko je bio aktivan rad NOP-a i u samom gradu Sinju, pokazuje, uz brojne druge činjenice, i ovaj detalj: 25. I 1943. poslije podne, na vratima jedne zgrade organa vlasti NDH usred Sinja, izvješten je letak, datiran »Bihać 29. XII 1942.«, potpisan: »Prvi antifašistički kongres omladine Jugoslavije«. Letak sadrži proglas sponenutoga Kongresa upućen »Omladini svih naroda Jugoslavije«, pozivajući je da se sva svrsta u redove narodnooslobodilačke borbe i ujedini sve svoje snage za pobjedu nad fašističkim okupatorima i domaćim izdajnicima na tlu Jugoslavije. Ustaške vlasti u Sinju prijavljuju ovaj slučaj svojim višim organima žaleći se kako nisu otkrili sinjske aktiviste NOP-a koji šire ovakve letke (v. Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Državna riznica, Glavno nadzorništvo rizničke straže, br. taj. 93 od 18. II 1943.).

dao Pavo Krce, stari narodni borac Šinjske krajine⁴⁸⁴. Jedna od glavnih tema bilo je raspravljanje o aktuelnim zadacima narodnooslobodilačkih odbora. Dotadašnja briga poklonjena formiranju i radu ovih organa narodne borbe i vlasti, koji organski niču kroz praksu i potrebe narodnooslobodilačkog rata i narodne revolucije, omogućila je daljnju njihovu konsolidaciju, razvoj i povezivanje, kako to pokazuju i ovi ulomci iz prihvaćene rezolucije:

- 1) »Cio narod u Dalmaciji, kao i mi, njegovi predstavnici, sa čvrstom vjerom gledamo u našoj Narodno-oslobodilačkoj vojsci, koja se bori pod hrabrim i mudrim rukovodstvom Vrhovnog štaba Narodno-oslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Jugoslavije i njenom komandantu drugu TITU, jedinu pravu vojsku svih naroda Jugoslavije, koja će svim narodima Jugoslavije izvojevati slobodu. Sa čvrstom vjerom gledamo u Glavni štab Narodno-oslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Hrvatske, jedino pravo vojno rukovodstvo hrvatskog naroda, koje vodi borbu ne samo protiv tuđinskih osvajača, četničkih banda Draže Mihajlovića, nego i protiv izdajničke Pavelićeve ustaške vojske, koja se stavila u služu tuđina i za tuđinske osvajačke interese prolijeva krv hrvatskih sinova. Obavezujemo se u ime naroda u Dalmaciji, koji mi predstavljamo, da ćemo sve snage u pozadini mobilizirati za pomaganje naše Narodno-oslobodilačke vojske, da ćemo po uzoru bratskih sovjetskih naroda iz pozadine učiniti pravi borbeni logor. Dići ćemo i posljednjeg za oružje sposobnog borca, dat ćemo i posljednji zalogaj kruha, samo da ojačamo našu vojsku, našu jedinu uzdanicu, koja će nas osloboditi ropstva naših vjekovnih neprijatelja.«

Pošto je zatim odlučno naglašeno »da će sadašnja borba dovesti do punog oslobođenja, do istinske slobode i nezavisnosti hrvatskog i svih naroda Jugoslavije«, istaknuta je dosadašnja i buduća uloga narodnooslobodilačkih odbora kao »jedinih istinskih predstavnika naroda i nosioca narodne demokratske vlasti, koja ujedinjuje sve narodne snage u pozadini na borbu protiv tuđinskih osvajača i njihovih slugu ustaša i četnika«. Izričući zatim da narod ne priznaje izdajničku, izbjegličku kraljevsku vladu, i da joj odriče svako pravo da ga zastupa »jer je napustila naš narod u najtežim trenucima«, i jer preko svog ministra D. Mihajlovića stvara u zemlji četničke odrede, koji u Dalmaciji vode borbu protiv narodnooslobodilačke vojske, te u zajednici s ostalim domaćim izdajnicama služe tuđinskom okupatoru, u rezoluciji delegata naroda Dalmacije se dalje proglašava:

- 5) »Priznajemo Zemaljsko Antifašističko Vijeće Narodnog oslobođenja za Hrvatsku jedinom pravim političkim predstavništvom hrvatskog naroda i Antifašističko Vijeće Narodnog oslobođenja Jugoslavije jedinom pravim političkim predstavništvom svih naroda Jugoslavije, jer su u tom vijeću po svojim najboljim sinovima zastupani svi narodi Jugoslavije i jer ono ujedinjuje sve napore i težnje svih naroda Jugoslavije u borbi za slobodu, bratstvo i ravnopravnost svih naroda Jugoslavije.«

Konačno, u završnim tačkama rezolucije objavljuje se da je formiran i *Narodnooslobodilački odbor Dalmacije* (NOO Dalmarije) — »u interesu ujedinjenja svih antifašističkih rodoljubivih snaga u Dalmaciji

⁴⁸⁴ P. Krce je već tada vijećnik Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije.

za konačno oslobođenje ispod fašističkog ropstva, za uništenje svih neprijatelja i stvaranja uslova za bolju i sretniju budućnost»; da je taj Odbor organ Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske, »koje će ostvariti istinsku slobodu, nezavisnost hrvatskog naroda i ravnopravnost s ostalim narodima Jugoslavije»; da će Odbor sve učiniti da »ujedini napore rodoljubivih narodnih antifašističkih snaga u Dalmaciji u njihovoj zajedničkoj borbi za konačno oslobođenje ispod narodnih neprijatelja i za stvaranje uslova za bolju i sretniju budućnost naroda Dalmacije u slobodnoj bratskoj zajednici s ostalim narodima Jugoslavije«. Ističe se nadalje kako NOO Dalmacije »sastavljaju predstavnici i hrvatskog i srpskog naroda u Dalmaciji, koji aktivno sudjeluju u borbi protiv fašističkih osvajača i domaćih njihovih slugu i pomagača«, pa zatim rezolucija zaključuje:

- 8) »Naš narod u Dalmaciji ima puno povjerenje u svoje rukovodstvo u Dalmaciji u svoj Štab IV. Dalmatinske operativne zone, N. O. V. i P. O. Hrvatske, koji pod vodstvom Glavnog štaba Hrvatske i Vrhovnog štaba N. O. V. i P. O. Jugoslavije već dvije godine vodi uspješno oružanu borbu protiv mrskih, tuđinskih osvajača i pod čijim su rukovodstvom uništene tisuće neprijateljskih vojnika i oslobođen veliki dio naše Dalmacije«⁴⁸⁵

Kako se vidi, rezolucija je predstavljala široku i svestranu političku deklaraciju, zahvatila je najbitnija pitanja narodnooslobodilačke borbe, te je dala jasnu smjernicu za daljnju mobilizaciju masa u borbi koja je ulazila u sve odlučnije faze svoga toka.

U okviru vojnih operacija protiv četvrte neprijateljske ofenzive glavnina je partizanske vojske otišla iz Dalmacije, vodeći oštre i teške borbe diljem jugoslavenskih zemalja. Ostala je svega po jedna četa na Kamešnici i Dinari, a u Vrđovu partizanska straža⁴⁸⁶. Borci cetinsko-dinarskog područja, koji su ostali na ovom terenu, morali su ulagati nove i još veće napore da nastave i dalje razviju oružanu borbu na ovom području. U okviru reorganizacije svojih partizanskih jedinica oni formiraju 12. III 1943. novi bataljon, i to baš pod nazivom *Sinjski bataljon* koji se sastoji od dvije čete: kamešničke i dinarske⁴⁸⁷. S bazom na Vrđovu Sinjski bataljon u ovo vrijeme predstavlja *leteću jedinicu* koja je stalno krstarila Cetinskom dolinom, napadala je neprijatelja na raznim položajima,⁴⁸⁸ čime su i manje snage bile mnogo efikasnije iskorišćivane, a neprijatelj nije mogao da se u većoj mjeri koristi činjenicom što se na ovom području nalazi manji broj partizanskih jedinica.

Uz taj bataljon formirana je uskoro, s istim ciljem, i posebna Dinarska leteća četa. Sastavljena od sinjskih boraca, nije davala ni časa mira neprijatelju, napadajući ga sad na jednom sad na drugom kraju terena duž Dinare i dolinom Cetine, od Vrlike do sela Otoka.^{488a}

Efikasnijoj oružanoj borbi služilo je i formiranje »Cetinskoga partizanskog odreda« u aprilu 1943. kojega se štab nalazio u zaseoku

⁴⁸⁵ S. Kvesić, n. d. str. 502 i slijed. Potpuni tekst rezolucije vidi na str. 504—506.

⁴⁸⁶ Isto, str. 512—513.

⁴⁸⁷ Isto, str. 516—517.

⁴⁸⁸ Isto, str. 519.

^{488a} Prema usmenom saopćenju druga pukovnika U. Dalbela.

Štrmen Dolac ispod Kamešnice. U njegov je sastav uklopljen i Sinjski bataljon koji je tada imao 175 boraca, 124 puške i 1 puškomitraljez.⁴⁸⁹ Brojčano to nisu bile velike snage, ali su hrabrošću svojih boraca uspijevale postepeno i metodički nanositi sve teže udarce neprijatelju. Kako se približavalo ljeto 1943. bile su partizanske akcije sve uspješnije,⁴⁹⁰ da bi u augustu upotpunile svoje pobjede oslobođenjem gornjeg dijela Cetinske krajine s Vrlikom kao središtem, tačnije: od Hrvaca do Vrljike, i dalje još prema Kninu i Drnišu, protezao se oslobođeni teritorij. U oslobođenoj Vrljici je sjedište Štaba Grupe udarnih bataljona Dalmacije, formirane 6. VIII 1943.⁴⁹¹

Kada se uz to 18. VIII 1943. vratila iz Bosne, nakon brojnih i junačkih borbi, i stigla u Vrliku Prva dalmatinska proleterska brigada, partizanske su snage u Cetinjskoj krajini moćno ojačale, spremne na još veće bitke i daleko zamašnije zadatke. Tada je ponovno formiran i Štab IV operativne zone na ovom području.⁴⁹² Međutim, nakon kapitulacije fašističke Italije na početku septembra 1943. njemački okupator želi da ga nadomjesti u Dalmaciji. I on ocjenjuje važnost grada Sinja kao operativnog uporišta, s jedne strane za osiguranje vlasti nad Cetinskom krajinom, a s druge, kao ishodišta za prodor na obale srednje Dalmacije i njihovo zauzimanje, a posebno radi osvajanja Splita, koji se nalazio u rukama narodnooslobodilačke vojske. Stoga njemački okupator baca hitno, služeći se i avionima, sve veće i sve bolje opremljene svoje jedinice u Sinj.⁴⁹³ To je značilo i moralo je dovesti do teških i sve težih borbi s Nijemcima na liniji Sinj—Klis; to je dovelo najprije do odgode napada na Sinj, potkraj septembra 1943. a zatim i do napuštanja započetog napada; konačno, to je izazvalo potrebu duge i uporne borbe s Nijemcima na važnijim saobraćajnim komunikacijama, nakon što su oni uspjeli privremeno zauzeti dosta već oslobođenog teritorija s jedne i druge strane Dinare.⁴⁹⁴

Borbe jedinica NOVJ na relaciji Sinj—Klis treba posebno istaći jer se njima štitio i oslobođeni Split u koji su Nijemci željeli da što prije prodru. U ovim borbama, vođenim sredinom mjeseca rujna 1943. posebno se istaknuo Sinjski bataljon, naročito u bitki kod Dicma, gdje je iznenadio Nijemce, uništivši dobar dio njihovih snaga. Neprijatelj je ostavio ne samo mnoštvo poginulih svojih vojnika na bojištu nego je

⁴⁸⁹ Isto, str. 526—528.

⁴⁹⁰ Isto, 528 i slijed.

I neprijateljski dokumenti obilato potvrđuju mnoge partizanske oružane akcije i njihov intenzitet (v. Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Državna riznica, Glavno nadzorništvo rizičke straže, br. 2340). 1943, taj. 292/1943, 3174/1943, 4766/1943, 5544/1943, 6472/1943).

⁴⁹¹ S. Kvesić, n. d. str. 601—605.

Neprijatelj je morao priznati da je istjeran iz Vrljike. U njegovim se dokumentima opisuje: 5. VIII 1943. oko 7 sati ujutro po okolnim selima čule su se pojedinačne paljbe; domobrani, ustaše i četnici, te rizička straža izvršili su pripremu za obranu; istoga dana počeo je jak napad partizana na Vrliku, sa svih strana; za kratko vrijeme mjesto je bilo opkoljeno i zauzeto od partizana; uoči napada partizana u Vrljici je bilo 150 domobrana, 200 ustaša, 25 oružnika, 4 rizička stražara i 700 četnika; od toga je u ovoj borbi nestalo, poginulo ili ranjeno 125 domobrana, 180 ustaša, 12 oružnika i 300 četnika; dok su se ostali rasbjegli i umakli iz Vrljike; odbjegli ustaše utvrđuju se s Talijanima u Sinju, a raspršene četnike su Talijani ponovno naružali i upućuju ih prema Vrljici (v. Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Državna riznica, Glavno nadzorništvo rizičke straže, taj. br. 430/1943).

⁴⁹² S. Kvesić, n. d., str. 606.

⁴⁹³ Isto, str. 611 i slijed.

⁴⁹⁴ Isto, str. 613 i slijed. O velikoj ofenzivi neprijatelja potkraj god. 1943. na Livno, Duvno i Grahovo, vidi str. 667 i slijed.

bio vrlo efikasno zaustavljen u svom naletu prema Splitu.^{494a} I u ovom okršaju, kao i u toku čitavog NOB-a, potvrdila se značajna uloga i mjesto sinjskih boraca i Sinjske krajine za razvoj NOR-a u Dalmaciji.

Značajan porast priliva boraca u jedinice narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, kao rezultat razmaha borbe općenarodnog ustanka u Dalmaciji na jesen 1943., tražio je daljnje usavršavanje vojne organizacije NOVJ i POJ. Tražile su to i potrebe efikasnijeg i bržeg obračuna s njemačkim okupatorom, njegovim jakim snagama i moćnom opremom. Stoga je u listopadu god. 1943. naredbom Vrhovnog štaba NOVJ i POJ rasformirana IV operativna zona, a formiran VIII korpus NOVJ, koji je obuhvatio sve partizanske snage Dalmacije.⁴⁹⁵ Kako za cijelu Dalmaciju, tako je i za Sinjsku krajinu ova mjera značila ne samo završetak jednoga važnog perioda, »u kojem se postepeno i uporno, kroz vatru oružane borbe izgrađivala borbena partizanska formacija sve od početnih partizanskih grupa do najvišeg oblika moderne vojničke organizacije«, nego i svrstavanje u »novoformirane divizije i brojne partizanske odrede od Zrmanje do Neretve«, kojima će se nastaviti bespoštedna borba s neprijateljem do konačnog oslobođenja zemlje.⁴⁹⁶

Tako se ušlo u četvrtu — posljednju godinu oružanih borbi na dalmatinskom, pa i sinjskom području. Kroz protekle tri godine velike su bile patnje i stradanja naroda posvuda, pa tako i u Sinjskoj krajinu. Sinjski borci partizanskih odreda, kao i ostali borci NOVJ i POJ u svim jugoslavenskim zemljama, nastojali su da zaštite i obrane narod, tukući okupatora i njegove pomagače u brojnim bitkama, kako na području Cetinske krajine, tako i drugdje po jugoslavenskim zemljama gdje su prolazile dalmatinske partizanske jedinice, podnosili su natčovječanske napore, žrtvovali svoje živote. I posljednja — četvrta godina narodooslobodilačkog rata, godina pobjede nad neprijateljima, tražila je nove velike napore i žrtve, od boraca i cjelokupnog naroda.

Ojačane snage boraca na Dinari sve se više osjećaju. Radi efikasnijeg vođenja i cjelokupnih operacija u Dalmaciji, i onih u pojedinim dalmatinskim regijama, u martu 1944. formirano je osam komandi na terenu Osmog korpusa. Među njima: »Cetinsko područje obuhvaća kotareve Vrliku, Sinj i Omiš, s komandama mjesta za Vrliku, Satrić, Sinj i Poljica (Omiš).⁴⁹⁷ U martu 1944. je dio okružnog rukovodstva splitskog okruga boravio u selima ispod Kamešnice. Kako se počeo stezati обруč oko neprijateljske vojne baze u Sinju, osjetilo se to, pored ostaloga, već potkraj februara 1944. kada je jedan vod 2. bataljona Dinarskog odreda izvršio uspješan napad na sinjski aerodrom.⁴⁹⁸

^{494a} Prema usmenom svjedočanstvu druga puk. U. Dalbela. Ovu bitku kod Dicma, pod datumom 15—16. IX 1943. navodi Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945 (Beograd 1964. Izd. Vojnoistorijski institut), str. 551.

⁴⁹⁵ S. Kvesić, n. d. str. 634—639.

⁴⁹⁶ Isto, str. 639.

⁴⁹⁷ D. Gizdić, Dalmacija 1944—1945 (Zareb 1964), str. 172—173.

⁴⁹⁸ O vojnoj i općoj važnosti tog aerodroma govori i pismo I. Lole Ribara od 15. IX 1943. upućeno V. Buljanu, v. S. Kvesić, n. d. str. 622. O napadu na aerodrom 25. II 1944; D. Gizdić, n. d. str. 137.

je, uglavnom, na terenu ispod Kamešnice, od komunikacije Sinj—Vaganj pa do ceste Trilj — Šestanovac.⁵⁰⁴

Uočavajući dobro strateško značenje Dinare za narodnooslobodilački rat, neprijatelj je potkraj aprila 1944. ponovno poduzeo veliku ofenzivu. Opet udruženi: Nijemci, ustaše i četnici, usmjerili su se velikom silom prema Vrdovu, s ciljem da odbace štab XX divizije NOV s Dinare. U teškim borbama uspjeli su izvršiti neke prodore ali su se na kraju morali povući na polazne pozicije pretrpjevši osjetljive gubitke u ljudstvu i vojnoj opremi.⁵⁰⁵ Na povlačenju opet su palili sela kroz koja su prolazili. Dinara i snaga njenih boraca bili su nedohvatni i nesavladivi.

I bilans i opće stanje NOB-a u Sinjskoj krajini aprila mjeseca 1944. ilustriraju nam podaci izneseni na sastanku Kotarskog komiteta KPJ za sinjski kotar (6. IV 1944), te na sastanku NOO-a istog kotara (7. IV 1944).

Na prvom je konstatirano da nikakav teror okupatora i domaćih mu pomagača nije mogao da spriječi sve veći priljev boraca u jedinice NOV, u koje je sinjski kotar dao dosad više od 2.200 boraca. Nadalje: »Grad Sinj, u kome se od prvog dana borbe nalaze velike okupatorske i ustaške snage, iako je opasan s više redova bodljikave žice i masivnim bunkerima, služi po svojoj borbenosti i rodoljublju kao svijetao primjer svim selima svoje prostrane okolice«. Iako je u partijskom radu bilo izvjesnog sektaštva, partijska organizacija u kotaru ima: kotarski komitet; sva tri općinska komiteta (Sinj, Trilj i Bitelić); mjesni komitet Sinj i 19 partijskih jedinica s 97 članova, 79 kandidata i 447 simpatizera. Skojevska organizacija ima 319 članova, 25 seoskih aktiva, 3 općinska rukovodstva i kotarski komitet. Omladinska organizacija (USAOH) obuhvaća 2.300 omladinica i omladinki. Antifašistička organizacija žena (AFŽ) obuhvaća oko 4.000 žena.⁵⁰⁶

Značajnu dopunu općoj slici stanja daju podaci sa sastanka Narodnooslobodilačkog odbora za kotar Sinj (7. IV 1944), pa treba opširnije reproducirati zapis kroničara:

Nakon što je istaknuto učešće ogromne mase stanovništva u NOP-u, prikazan je rad pojedinih odjela Kotarskog NOO-a. Najprije rad gospodarsko-financijskog odjela, i njegove rezultate na sakupljanju hrane za vojsku, odjeće, sanitetskog materijala i novčanih pripomoći. Sve su to velike količine i brojke, iz kojih se vidi koliko su brige i ljubavi seljačke mase pokazivale svojim partizanskim borcima, a kod novčanih pomoći ističe se i udio rodoljuba iz grada Sinja. U pogledu prosvjetnih prilika navedeno je, kako su do početka nedavne neprijateljske ofanzive radile 23 seoske škole u kotaru. Ofanziva je prekinula taj rad, ali se on opet nastavlja. Analfabetski tečajevi uspješno djeluju. 12 sela dobilo je organizirane omladinske kulturne domove, a posebna grupa priređuje po selima priredbe. Propagandni odjel je sve aktivniji, u raznim oblicima djelatnosti. Zdravstveni odjel brine se i nabavlja sve veće količine sanitetskog materijala, organizira liječničku pomoć narodu, koristeći se radom vojnog saniteta NOVJ.

Socijalni odjel glavnu brigu poklanja zbrinjavanju porodica kojima je ne-

⁵⁰⁴ Isto, str. 248.

⁵⁰⁵ Isto, str. 270—271.

⁵⁰⁶ Isto, str. 226—227.

prijatelj u toku brojnih ofenziva popalio kuće i imovinu. U kotaru ima dosad oko 4.000 zapaljenih kuća i oko 2.000 pobijenih ljudi. Ulažu se naponi i oko toga da se obradi zemlja domaćinstava koja nemaju dovoljno radne snage. Konačno, istaknut je veliki doprinos naroda sinjskog kotara i u poslovima prevoza raznog materijala potrebnog jedinicama NOVJ⁵⁰⁷.

Nisu, dakle, bile sve intenzivnije i efikasnije samo oružane akcije jedinica NOVJ, nego je i u Sinjskoj krajini, kao i drugdje po jugoslavenskim zemljama, sve uspješniji i sve svestranije organiziran rad u pozadini, čiji su nosilac narodnooslobodilački odbori, aktivni na oslobođenom i na neoslobođenom teritoriju. I jedan i drugi rad, i oružane akcije i pozadinski rad, stapali su se u sve moćniju snagu NOB-a, pred kojom se sve više raspadala snaga neprijatelja.

Što se više približavala sredina 1944. neprijatelji NOB-a padaju u sve veću paniku. Tako, npr., oko sredine mjeseca maja Nijemci hapse u Sinju ništa manje nego 400 domobrana, radi njihovih veza s partizanima,⁵⁰⁸ a potkraj istog mjeseca ustaše sude velikoj grupi tih uhapšenih domobrana, optuženih za suradnju s NOP-om.⁵⁰⁹ Opću pometnju u neprijateljskim redovima stvara i savezničko bombardiranje Sinja 16. V 1944.⁵¹⁰ te demonstrativni napadi jedinica NOV na Hrvace i Sinj 28. V 1944.⁵¹¹ U nizu daljnjih borbi jedinice NOV zauzimaju 30. VI i Trilj.⁵¹²

U svom očajanju neprijatelj pokušava, na početku mjeseca jula 1944. i svoju zadnju ofenzivu na Kamešnicu, no, bez uspjeha. Evo što je i o tome kroničar zapisao:

»Od 5. do 8. ovog mjeseca Nijemci su poduzimali ofanzivne operacije protiv naših snaga na Kamešnici. Njemačke napade odbijali su 9. i 10. brigada XX divizije i Dinarski i Mosorski odred. Nijemci su napali sa dva bataljona divizije »Prinz Eugen« koja su pošla iz Bugojna, jednim bataljonom iste divizije iz Aržana, jednim bataljonom »Vražje divizije« i jednim bataljonom iz Sinja. Nijemcima su pomogle ustaše i domobranske jedinice. Neprijatelj je bacio u borbu nekoliko topova i tenkova.

Borbe koje su počele u srijedu ujutro trajale su do subote navečer. Iz Aržana neprijatelj je nastupio u tri smjera: preko Kamenskog—Tijarice, preko Tijarice i lijevom obalom Cetine. Četiri uzastopna juriša kojima su Nijemci pokušali izbaciti naše snage s Tovarnice naši su odbili. Tog dana u borbi kod Gljeva posebno se istakao Dinarski odred. Sutradan je neprijatelj bacio u napad nove snage, te je uspio odbaciti 10. brigadu i Mosorski odred s njihovih položaja i ovladati Jelinjakom. Oko Roža, međutim, zametnule su se žestoke borbe. Iz Bijelog polja Nijemci su uzalud pokušali da opkole naše snage u Voštanima. Na sektoru Gala-Gljev-Han naše su jedinice zbile neprijatelja u žicu. U toku petka i subote nastavile su se oštre borbe u kojima je našima pošlo za rukom da prisile neprijatelja na povlačenje.

⁵⁰⁷ Isto, str. 227—229. O doprinosu same općine Bitelć NOB-u vidi: Isto, str. 219.

⁵⁰⁸ Isto, str. 333.

⁵⁰⁹ Isto, str. 353.

U svojim dokumentima ustaški su organi o tome zabilježili: ... »Dana 25. svibnja (1944. god.) Pokretni prieti sud u Sinju je sudio časticima kao i civilima koji su bili u vezi s partizanima, te je osuda bila izvršena i strijeljano je u Sinju, u mjestu Ruduša, 13 osoba od kojih je bilo šest časnika domobranstva, a ostali civili i domobranici« (v. Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Državna riznica, Glavno nadzornišтво rizničke straže, br. 6567 od 17. VI 1944).

⁵¹⁰ D. Gizdić, n. d. str. 451.

⁵¹¹ Isto, str. 363.

⁵¹² Isto, str. 467.

Prema izvještaju Štaba XX divizije, u ovim četvorodnevni borbama za Kamešnicu neprijatelj je izgubio što mrtvih što ranjenih — više od 170 vojnika i oficira a naši su imali 11 poginulih i 36 ranjenih.⁵¹³

Obruč oko neprijateljskih uporišta stalno se stezao. U oktobru 1944. nastupile su završne akcije narodnooslobodilačke vojske za definitivno oslobođenje Dalmacije. Jedinice XX divizije NOV oslobađaju Cetinsku krajinu, pa u okviru tih akcija definitivno oslobađaju i Sinj 25. oktobra 1944. Preostale, još uvijek brojne snage neprijatelja, iz njegova bivšeg sinjskog garnizona bježe, no bivaju desetkovane u velikoj bitki kod Dicma. 26. X oslobođen je i Split.⁵¹⁴ Nekoliko dana kasnije, tj. 1. XI 1944. definitivno je oslobođena Vrlika.⁵¹⁵ Neprijateljske se snage povlače sjeverno prema Kninu, za koji se vode velike borbe, okončane 3. XII 1944. definitivnim oslobođenjem Knina.⁵¹⁶

Velikim narodnim mitingom 29. X u Sinju svečano je proslavljeno oslobođenje Sinjske krajine.⁵¹⁷

I u nastavku narodnooslobodilačkog rata, do oslobođenja svih jugoslavenskih zemalja, i borci Sinjske krajine u sastavu jedinica VIII korpusa, dali su i svoje daljnje doprinose borbi, posebno u operacijama prema Istri, u borbama oko Trsta i Rijeke. Među preko 100.000 dalmatinskih boraca u redovima NOVJ zauzimali su svoje časno mjesto. Ratujući i u svom zavičaju i po drugim jugoslavenskim zemljama, od Durmitora do Trsta, Cetinjani su u narodnooslobodilačkom ratu dali 7.174 partizanska borca. Broj učesnika NOR-a po mjestima bio je: Bajagić 127; Bisko 84; Bitelić 469; Bravčev Dolac 59; Brnaze 262; Budimiri—Vinine 112; Cetina 158; Civljane 191; Čavčina 57; Čaporice 50; Čitluk 72; Jasensko 44; Dicmo—Kraj 30; Dicmo—Osoje 48; Dicmo—Prisoje 59; Dicmo—Sičane 43; Dabar 58; Ercegovci 35; Gala 143; Gardun 81; Garjak—Matkovine 10; Glavice 441; Gljev 90; Grab—Vrabač 101; Han—Obrovac 117; Hrvace 204; Jabuka 75; Ježević 20; Kamensko 54; Karakašica 57; Kijevo 85; Koljane Donje 40; Koljane Gornje 87; Korita 51; Kosore 64; Košute 143; Krivodol 53; Krušvar 190; Latkac 56; Lučane 113; Ljut 27; Maljkovo 11; Maovice 137; Nova Sela 81; Otišić 95; Otok 227; Podi 79; Podosoje 28; Potravlje 85; Radošić 36; Rože 33; Ruđa 126; Rumin 102; Satrić 99; Sinj—Podvaroš 509; Strizrep 65; Strmendolac 30; Suhač 71; Sušci 89; Tijarica Donja 107; Tijarica Gornja 37; Trilj 41; Vedrine 86; Velić 36; Vinalić 43; Vojnić 92; Voštane 73; Vrlika 58; Vrpolje 26; Vučipolje 54; Turjaci 130; Udovičići 106; Ugljane 135; Zasiok 36; Zelovo 24.

Ukupno je u borbama poginulo 1.338 učesnika NOR-a. Cetinjani su dali narodnoj vojsci (NOVJ) nekoliko stotina oficira, od kojih i šest komandanata brigada, te sedam narodnih heroja: Tadiju Anušića (seljaka iz sela Glavice), Božu Bilića (radnika iz sela Civljane), Peku Bogdana (učenika iz Sinja), Đuru Đapića (seljaka iz Bitelića), Matu Golema (radnika iz sela Bisko), Ivana Guvu (radnika iz sela Čaporice) i Antu

⁵¹³ Isto, str. 489—490.

⁵¹⁴ S. Kvesić, n. d. str. 709 i slijed.; D. Gizdić, n. d. str. 685 i slijed.

⁵¹⁵ D. Gizdić, n. d. str. 704.

⁵¹⁶ S. Kvesić, n. d. str. 715; D. Gizdić, n. d. str. 741 i slijed.

⁵¹⁷ D. Gizdić, n. d. str. 695.

Jonića (radnika iz sela Bisko). Na legendarnoj Sutjesci bilo je i 280 boraca iz Cetine, od kojih su 143 poginula. Na području Cetinske krajine (tj. današnje Sinjske općine) bilo je oko 14.000 aktivnih suradnika narodnooslobodilačkog pokreta. Okupator i njegovi suradnici (ustaše i četnici) poubijali su 1.888 rodoljuba; 8 rodoljuba je obješeno, među kojima i dvije žene. Uz to su u 59 sela popalili ukupno 2.933 kuće. Samo u Biteliću, Rudi, Grabu, Bajagiću, Ercegovcima, Obrovcu, Jabuci, Košutama, Otoku i Voštanima popalili su 1.635 kuća. Kroz logore i internaciju s područja Cetinske krajine prošlo je 479 rodoljuba, od kojih se većina nije više vratila svojim kućama jer su našli smrt u zatvorima i logorima.⁵¹⁸

Teške su to bile borbe i velike žrtve što ih je narod Sinjske krajine izdržao i podnio. No bila je to u najpotpunijem smislu oslobodilačka borba definitivno i neraskidivo povezanih radničkih i seljačkih masa. Samo je takva borba združenih masa u svim jugoslavenskim zemljama, pod vodstvom KP Jugoslavije, mogla razriješiti stoljećima nagomilane suprotnosti što su kulminirale u svestranoj krizi kapitalističkog sistema i države na jugoslavenskom tlu. Ugnjetavane stotine i stotine godina, te su mase »odjedanput progovorile za sva protekla stoljeća i za mnoga buduća« (M. Mirković), povukle su granicu između teške prošlosti i nove-svoje-budućnosti, označile su početak nove historijske epohe u zemlji koja je sada zaista postala njihova.

⁵¹⁸ Svi navedeni podaci uzeti su iz materijala Komisije za historiju Općinskog komiteta SKH Sinj. I ovom prigodom zahvaljujemo Komitetu i drugu Marinku Periću, autoru spomenutih materijala, na ukazanoj pomoći.

ZUSAMMENFASSUNG

DURCH DIE GESCHICHTE DER SINJER KRAJINA

Die Abhandlung umfasst die Zeitperiode vom XIII. bis Mitte des XX. Jh., das Augenmerk wird jenen wichtigsten Elementen der Geschichte der Sinjer Krajina zugewendet die erheblich auf das Leben des Volkes und auf die materielle und geistige Kultur dieses Gebietes einwirkten.

Indem er die natürlichen geographischen Bedingungen der Sinjer Krajina analysiert, betont der Verfasser schon einleitend zwei Komponenten, die in dem gegebenen geschichtlichen Zeitabschnitt dauernd und wesentlich auf den geschichtlichen Entwicklungsprozess eingewirkt haben, und das sind: die Viehzucht als wichtigster Wirtschaftszweig einerseits und die Gabelung wichtiger Verkehrsarterien auf dem Boden der Sinjer Krajina andererseits.

Im Gefüge der Dalmatinischen Zagora, deren karstiger Boden so kärgliche Bedingungen für das Leben der Menschen bietet, war das Sinjer Feld seit jeher eine verhältnismässig fruchtbarere Oase, trotz der Überschwemmungen des Flusses Cetina, die einen Teil dieses Feldes ständig der Landwirtschaft streitig machten. Auch für die Viehweide boten sich grosse Möglichkeiten, die um so grösser waren, als zur Weide auch die Berghalden benützt werden konnten, besonders aber die vorzüglichen Hochgebirgsweiden des Dinara Gebirges, das die nordöstliche Seite des Gebietes der Sinjer Krajina abgrenzt. Indem er von der so gearteten materiellen Grundlage ausgeht, sieht der Verfasser auch für den Zeitabschnitt des Mittelalters in diesen Grundbedingungen die Ursachen für: eine verhältnismässig grössere Population der Sinjer Krajina; eine verhältnismässig bedeutende Immigration auch der Walachen in dieses Gebiet; die Mobilität der Bevölkerung, hervorgerufen durch den Charakter der Viehzucht als des wichtigsten Wirtschaftszweiges; die lebhaften täglichen Kontakte der Bevölkerung der Sinjer Krajina mit den benachbarten Gebieten Dalmatiens einerseits und der Herzegowina andererseits; die ständigen Streitigkeiten mit diesen Nachbarn um die Weiden für das Vieh; die heftigen Streitigkeiten der kroatischen Feudalherren um den Besitz dieses Gebietes als feudaler Domäne, die verhältnismässig beträchtliche Einkünfte ermöglicht sowohl von seiner Viehzucht, als auch von dem Handel, der sich auf der bekannten und traditionellen Karawanenstrasse Split—Sinj—Livno und weiter in das Innere der Hinterlandsgebiete abwickelt.

In der Epoche des mittelalterlichen Feudalismus, sind viele und entscheidende Ereignisse dieses Gebietes an die Kämpfe seiner Feudalherren mit den dalmatinischen Küstenstädten geknüpft, die darauf aus sind, die Gebiete ihres Hinterlandes sich ökonomisch je vollständiger zu unterwerfen, namentlich sich der Karawanenstrasse zu bemächtigen und den Handel mit den Hinterlandsgebieten zu monopolisieren. Ebenso wie anderswo, war auch hier das Monopol des Salzhandels in den Händen der Küstenstädte, jenes Machtmittel, kraft welchen die Städte das Viehzucht betreibende Hinterland in starker ökonomischer Abhängigkeit hielten. Die Gegensätze und Kämpfe zwischen den Zentren des Handelskapitals, d. h. den Küstenstädten und dem Viehzucht und Ackerbau betreibenden Hinterland, werden immer schärfer und intensiver. Sie werden noch verstärkt durch die Bestrebungen der kroatisch-ungarischen Könige und Bane, die sich ihre Herrschaft auch über diese Teile ihres Landes zu sichern wünschen, während ihnen die bosnischen Bane und Könige einerseits und Venedig andererseits diese Herrschaft abzugewinnen trachten.

Die gesellschaftliche Differenzierung, die sich unter den geschilderten Umständen auch auf dem Gebiet der Sinjer Krajina abwickelt, entspricht dem gesamten Lauf dieses Prozesses im Rahmen des kroatischen gutscherrlichen Feudalismus. Ebenso wie in den Nachbargebieten, ist der Status der zugewanderten Viehzüchter-Walachen anders geartet, da diese von den Feudalherren in erster Reihe des Militärdienstes wegen aufgenommen werden. Der Verschmelzungsprozess dieser Walachen mit der einheimischen kroatischen Bevölkerung schreitet allmählich und immer mehr vorwärts. Die Viehzucht als Hauptwirtschaftszweig, mit

ihren Traditionen, dem Gewohnheitsrecht und ökonomischen Bedürfnissen, wirkt entscheidend auf die Gestaltung des gesamten Volkslebens der Sinjer Krajina.

Die türkischen Einfälle im Laufe des XV. Jh., ihre Unterwerfung des benachbarten Bosniens und der Herzegowina, die Verwandlung der Sinjer Krajina in ein Grenzgebiet gegen einen solchen Eroberer und, schliesslich, auch die türkische Eroberung der Sinjer Krajina in den ersten Jahrzehnten des XV. Jh., das alles rief wesentliche und grundlegende Veränderungen hervor im Leben und im Schicksal der Sinjer Krajina. Vor allem dadurch, weil das System der türkischen Kriegsführung die Vertreibung und fast vollständige Auswechslung der Einwohnerschaft auch in dieser »Krajina« hervorrief, und weiterhin auch mittels des Regimes des türkischen Feudalsystems. Vom Ende des XV. Jh. an und durch einige folgende Jahrhunderte, wird das Sinjer Gebiet tatsächlich zur »Krajina« in der vollen und schwersten Bedeutung dieses Wortes, d. h. ein Grenzgebiet mächtiger und expansiver Staaten: der Türkei, Venedigs (das einen wichtigen Teil Dalmatiens sich angeeignet hatte) und Österreichs. Das ist ein Grenzschlachtfeld, auf dem permanent »kleine Kriege« geführt werden, unterbrochen durch zeitweise »grosse Kriege«, tragische Seiten ins Geschichtsbuch dieses Gebietes niederschreibend. Die türkisch-venezianischen Kämpfe im XVI. und XVII. Jh., mit gegenseitigen Einfällen und Verwüstungen des gegnerischen Gebiets, in denen das Vergeltungsgesetz zur Regel des täglichen Lebens wurde, stellen den schwersten Zeitabschnitt im Leben des Volkes dieses Gebietes vor. Jedoch die allzu schweren Folgen dieses zweihundertjährigen Zeitabschnittes werden nachhaltig empfunden, auch während des XVII. Jh., in welchem der venezianische Staat Herr der Sinjer Krajina ist, wie auch während des XIX. Jh., als das Gebiet ein Teil des österreichischen Kaiserreiches wird, weil diese Folgen, bei der Fortdauer der Sinjer Krajina in der Lage eines Grenzgebietes, sowie bei der Sorglosigkeit der fremdstaatlichen Herrschaft, lange und tief das gesamte ökonomische und gesellschaftliche Leben der Bevölkerung der Sinjer Krajina durchdringen. Die neuerliche grundlegende Auswechslung der Bevölkerung der Sinjer Krajina, als Resultat der venezianisch-türkischer Kriege Ende des XVII. und Anfang des XVIII. Jh. gab ausserdem einen besonderen Stempel dem Prozess der geschichtlichen Entwicklung und dem Verlauf des Volkslebens dieses Gebietes.

Neben der Darlegung der angeführten Momente aus der politischen Geschichte, verzweilt der Verfasser auch bei der gründlichen Betrachtung der Lage der Viehzucht und des Handels in der Sinjer Krajina Ende des XVIII. Jh.

In seinen weiteren Ausführungen widmet der Verfasser fast die ganze zweite Hälfte seiner Abhandlung der Analyse der wichtigsten Elemente in dem langen und spezifischen Prozess der Eindringung des Kapitalismus in die Dörfer der Sinjer Krajina, von Anfang des XIX bis Mitte des XX Jh.

Die Analyse umfasst der Reihe nach: die Ackerbauproduktion, die Viehzucht, den Handel und das Verkehrswesen. Besondere Beachtung wird den Problemen des Bodenbesitzes und den agrarischen Verhältnissen gewidmet, sowie der bedeutenden Rolle des Wucher-Kapitals und dem Verschuldungszustand der Bauernschaft.

Die Ursachen der Stagnation des Ackerbaues während dieser Periode von anderthalb Jahrhunderten, sieht der Verfasser vor allem in der Sorglosigkeit der staatlichen Behörden die, die Regulierung des Flusses Cetina durchzuführen, unterlassen und auch die Überschwemmungen des Sinjer Feldes nicht abwehrten, wodurch sie das jahrhundertalte und primärste Lebensproblem der Sinjer Krajina ungelöst liessen. Neben den immer schwierigeren Bedingungen für die Placierung der Agrarprodukte auf dem kapitalistischen Markt, musste auch die Lage der Bauern immer schwieriger werden, und die grossen Agrarkrisen der 70-er Jahre des XIX. Jh. und der 30-er Jahre des XX. Jh. trafen sie besonders schwer. Die Zerbröckelung und Verstreuung des Bauernbesitzes ist im ständigen Anwachsen und wird von den ungelösten leibeigenschaftlichen und kolonialen Verhältnissen begleitet, die, ebenso wie auch in ganz Dalmatien, von den Reformen im Jahre 1848 nicht angetastet wurden, sondern diese wurden, und zwar nur teilweise, erst in den 30-er Jahren des XX. Jh. durchgeführt. Bedeutend ist die Tätigkeit des Wucherkapitals, das sich in verschiedenen Formen meldet. Ein Teil der pauperisierten Bauernmasse migriert saisonweise in die fruchtba-

ren Gebiete des Donautales und ein Teil emigriert dauernd in die Überseeländer, besonders Ende des XIX. und Anfang des XX. Jh.

Die Viehzucht blieb der Hauptwirtschaftszweig der Sinjer Krajina auch in dieser Periode. Die Zahl des Gross- und Kleinviehs ist verhältnismässig gross auch noch zu Beginn des zweiten Weltkrieges auf jugoslawischem Boden im Jahre 1941, jedoch neben den günstigen Naturbedingungen, waren auch in diesem Falle adäquate Massnahmen der staatlichen ökonomischen Politik notwendig, um diese Basis und Hauptquelle der bäuerlichen Existenz zu fördern. Solche Massnahmen sind jedoch ausgeblieben, oder sie waren bloss palliativer Natur. Die österreichische Bureaukratie beschrieb unzählige Akten über die Notwendigkeit solcher Massnahmen zur Förderung der Viehzucht, führte aber nur ein Minimum dieser Massnahmen in der Praxis durch. So behielt auch die Sinjer Viehzucht dauernd die Charakteristik einer überwiegend halbnomadisch-estensiven, hutweide-betreibenden Viehzucht. Im allgemeinen stagniert sie in dieser Periode von Anfang des XIX. bis Mitte des XX. Jh.

Gewerbe und Industrie sind unentwickelt und bieten der Bevölkerung keinerlei Möglichkeiten zu einer zusätzlichen Erwerbsquelle. Auch der Handel stellt keine solche für die breiteren Bevölkerungsmassen dar. Der traditionelle Karawanen-Handel, der von dem breiteren bosnischen Hinterland, durch die Sinjer Krajina, nach den mitteldalmatinischen Häfen zog, verschwand gegen Ende des XIX. Jh. Er wurde durch neue Verkehrsläufe abgelöst, die die Sinjer Krajina umgingen. Die Verkehrspolitik des Ausbaues von Strassen und Eisenbahnarterien, wurde, sowohl zur Zeit Österreichs (1813—1918), als auch zur Zeit des alten Jugoslawiens (1918—1941), planmässig zum Schaden der kroatischen Länder geführt. Das äusserte sich auch auf dem Gebiete der Sinjer Krajina. Es verblieb allein der regionale Handel, der ziemlich lebhaft ist und auf Grund dessen sich das Handelsstädtchen Sinj entwickelt. Das Handelskapital dieses Städtchens ist ein ziemlich bedeutender Faktor der Exploitation der Dörfer der Sinjer Krajina. Auch der verhältnismässig hohe Grad des Analphabetismus der Dorfbewölkerung, noch in den 30-er Jahren des XX. Jh., stellt einen der Reflexe dieser Exploitation dar.

Ebenso wie die allgemeine Krise des kapitalistischen Systems und der Staaten während der ersten Hälfte des XX. Jh. stätige Fortschritte machte, und ebenso wie sich die allgemeine Lage der Bauernschaft, (besonders nach der grossen Agrarkrise Anfang der 30-er Jahre des XX. Jh.) stätig verschlimmerte, so reiften auch die Bedingungen zu dem gemeinsamen Kampf der Bauern- und Arbeitermassen. Auf dem Gebiete der Sinjer Krajina schritt dieser Prozess besonders vorwärts. Bedeutende Resultate zeigten sich schon im Jahre 1940 gelegentlich der Bezirkswahlen. Die Arbeiter- und Bauernliste, inspiriert von der Kommunistischen Partei Jugoslawiens, trug bei diesen Wahlen in der Gemeinde Sinj einen grossen und überzeugenden Sieg davon. Diese politische Mobilisierung der Bauern- und Arbeitermassen war zugleich auch die Vorbereitung für den Befreiungskampf, der bald danach begann.

Im Schlusskapitel »Die Volksmassen im Befreiungskampf (1941—1945)« gibt der Verfasser eine Übersicht der Entwicklung des Befreiungskampfes, den auch das Volk der Sinjer Krajina, im Verande des Befreiungskrieges der Völker Jugoslawiens, unter der Führung der Kommunistischen Partei Jugoslawiens, gegen die italienischen und deutschen Okkupatoren, sowie gegen die heimischen Ustaschen- und Četniken-Quislinge führte. Die Übersicht umfasst: die Vorbereitungen zum bewaffneten Kampf; die Formierung der ersten Partisanen-Einheiten und Komandos auf dem Sinjer Gebiet im Juli und August des Jahres 1941; die Organisation eines ständigen Partisanen-Stützpunktes auf dem Gebirge Dinara, als eines der zentralen Stützpunkte des Volksbefreiungskampfes, nicht nur für die Sinjer Krajina, sondern für das gesamte Mitteldalmatien und das benachbarte bosnisch-herzegowinische Gebiet. Anschliessend werden die ersten, sowie der Reihe nach alle grösseren bewaffneten Aktionen der Partisanen-Abteilungen gegen den italienischen Okkupator und die Ustaschas geschildert, angefangen vom Herbst des Jahres 1941, dann im Laufe des Jahres 1942, als sich das befreite Gebiet unter der Kontrolle der Partisanen-Einheiten stätig verbreitet und von dem Dinara-

Gebirge immer erfolgreicher der Gab der IV operativen Zone des Volksbefreiungsheeres Jugoslawiens wirkte. Mit dem zahlenmässigen Anwuchs der Partisaneneinheiten sind auch die immer grösseren und bedeutsameren Kämpfe und Schläge gegen den Feind verbunden. Paralell damit läuft die immer intensivere Arbeit der Volksbefreiungsbewegung auch auf dem unbefreiten Territorium, und die Zahl der Volksbefreiungs-Komitees, als Organe des Volkskampfes und der neuen Volksbehörde, die sich stufenweise formiert, wird immer grösser. Im weiteren werden die militärischen und politischen Beratungen angeführt, die dem Aufschwung des Befreiungskampfes und seiner immer grösseren Massenhaftigkeit gewidmet sind, und insbesondere werden die Beschlüsse der Beratung der Volksdelegierten Dalmatiens angeführt, die am 28. I. 1943 im befreiten benachbarten Gebiet von Livno stattfand. Detaillierter werden auch alle erfolgreicheren militärischen Aktionen gegen den Okkupator und die Quislinge im Laufe des Jahres 1943, besonders im Sommer desselben Jahres, als der obere Teil des Cetina-Tales mit der Stadt Vrlika befreit wurde, geschildert. Dann die schweren Kämpfe mit den Deutschen, den Ustaschen und den Četniken im Herbst des Jahres 1943, nach der Kapitulation des faschistischen Italiens, sowie der Terror und das Massaker, welches die deutschen SS-Truppen und die quislingischen Formationen im Frühjahr des Jahres 1944 in den Dörfern der Sinjer Krajina vollführten.

Am Schluss werden die abschliessenden Operationen des Volksbefreiungskrieges im Herbst des Jahres 1944 geschildert, sowie die Vertreibung des Feindes aus dem Gebiet der Sinjer Krajina und ihre definitive Befreiung am 25. Oktober 1944, als auch die Stadt Sinj befreit wurde.

(Preveo Stjepan Stepanov)